

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

FACULTY OF THE BÉNARES SANSKRIT COLLEGE

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

G THIBAUT, P. D.

Nos 137, 143 & 146

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थिरासपञ्चाध्यायीव्याख्या ।

गूढार्थदीपिका ।

पण्डितवर—श्रीधनपतिसूरिकृता ।

रसव्याख्या च ।

श्रीमदाचार्यश्रीबल्लभावीश्वर—श्रीविठ्ठलनाथश्रीद्विजगुरुः शैल
समवायविभूषण रत्नगोपालभट्टेन परिरोधिते ।

GŪDHĀRTHADĪPIKA,

A Commentary on R̥sa Panchādhyāya
of the Tenth Chapter of Śrīmad Bhāgawata,

BY PANDIT DHANAPATI SURI,

And RASAVYĀKHYĀ

Edited By Ratna Gopal Bhatta

BENARES

Published by the Proprietors Messrs Draj B Das & Co

AND SOLD BY H D GUPTA

Secretaries, Chhatrakumbha Sanskrit Book Depot

Printed at the Vidyā Vilāsa Press

By Hanikrishna Das

BENARES

1908

Registered under Act XXV of 1867 (ALL RIGHTS RESERVED)

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्यायीव्याख्या ।

गूढार्थदीपिका ।

श्रीधनपतिसूक्तता ।

गोपाङ्गनामुष्णाऽऽकृष्टचेता वेत्ताऽसिद्धस्य वः ॥

तस्य कृष्णस्य पादाब्जमाश्रयेऽपीष्टसिद्धये ॥ १ ॥

मुमः श्रीवाङ्मगोपालतीर्थान् व्याससुखान् मुनीन्
विभ्रनहर्तृन् गणेशादीन् पाण्डित्वाश्च विमत्तरान् ॥ २ ॥

अथ पञ्चधिरध्यायै रामक्रीडापदोत्सवः ॥

वर्षते मुनिना सम्यक् सद्गुणाकृष्टचेतसा ॥ ३ ॥

ऊनर्षिज्ञे कञ्च वेपोऽश्रुत्वा गत्वा मजस्त्रियः ॥

वन वादादिक प्राणुः कान्तेनेति निगद्यते ॥ ४ ॥

इ द्रवरुणादिविभये किं चित्र, मन्नादिजपसङ्कटदर्पः कामो-
ऽपि भगवता पराजित इति ख्यापनाय क्रममात्तां भगवत्कृतां
रामक्रीडा वर्णयितुमुपक्रमते ।

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि ता रात्री शरदौत्फुल्लमल्लिका ॥

वीक्ष्य रन्तु मनश्चक्रे योगनायामुपाश्रित ॥ १ ॥

भगवानपीति ॥ कामकृतो हि ब्रह्मादिपराजय मसिद्धः ।
 तदुक्तम्—अइत्यायां जारः सुरपतिरभुत्तत्मतनया मजानाथोऽयामी-
 द्ब्रजत सुरोरि दुरथलाम् ॥ इति भावः को वा न पद्मपत्रेऽकार्यत
 मया भ्रमो मद्दृषाणात् क इर भुवनो माथविधिष्पति । ये तु
 रुवादिह विहाय तपश्चर्याया रता, न तेः काम. पराजित', कि
 तु तस्मान् पराजय ते मया. । श्रीऋणस्तु शतकोटियुयगोपाङ्गना
 रूपे परता कामन चूद्धमनोऽपि आत्मचरुद्धमौरतत्वाद्
 विजतवानिहनेन ब्र यन रुपाप्यते । यौगयायाभुपाशित., आ
 राराभोऽप्यरीरमत, साक्षा न मथम मथा, आत्म चरुद्धमौरतइत्या-
 दिषु स्यात् श्याभिधानात् । रासक्रीलोत्सवश्च तववर्षवयसुत्वे सखा
 ऽऽशितशुष्णिमायाम् । यत् सप्तर्वेवयसि वर्तमाने भगवति कुमा
 रिकाणा प्रतपश्चर्या । तत् सप्तमवर्षोत्तरकार्तिकस्यामावास्यायाय
 इ इमस्रमद्भ. । तच्छुक्लपतिपादि गोवर्द्धनमसोत्सवः । द्वितीया
 या भ्रातृभोजनोत्सव । तृतीयानभृति इ इकृतोपद्रवमवलोक्य नवमी
 पर्य त गोवर्द्धनधारणम् । दशम्या गापाना विस्मयकथाबाहुत्यम् ।
 एकादश्या गोविन्दाभिषेकः । द्वादश्या वरुणलोकगमनादि ।
 पौर्णमास्या न द्वादीना अश्वत्थिनयनादि । ततश्च शरदः समाप्ति
 रिति । शुक्र तवाचेयनेन कोमलालापनच्छुकोक्तिकृपमिद भागव-
 त कामलचित्तयेन श्रोतव्य चित्ताकर्षक च । तत्रापि रासक्रीडो
 त्तररत्नैर्न सर्वस्यापि श्रीमद्भागवतस्य सारभूतमिति ध्वनितम् ।
 परमशमशिरोमणिना श्रीशुकेन परमश्रेण्या वर्णितोऽय रास
 क्रीडात्मनोऽत परमशमैरुत्पादरेण श्रोतव्य इत्यपि सूचितम् ।
 भगवानपि, कर्णापर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य वशात् श्रिय. ॥ ज्ञानवैरा
 म्बवोक्षेत् पण्णा भगइतीद्वनस्तुक्तपद्दविधश्चर्यवानपि र तु मनश्चक्रे
 शृङ्गाररसान्भवनाशिरोमणिभूताना शतकोटियुयविष्णसिनीना सौ

स्वर्गसौकुमार्यसौन्दर्याऽधराऽमृतसौरभ्याण्य परमशोभनानि स्वी-
यश्रोत्रादीन्द्रियैरनुभवितुं स्वायानि तानि तदीयश्रोत्रादिभिस्त-
अनुभावापिपुमिच्छितवान् । एताव त काल गोप्य एव उर्द्धमानानु-
रागचलचित्तपा र तु मनश्चक्रिरे । भगवोस्तु वयोमिशेष म
तीक्ष्णमाणो न चक्रे, समति प्राज्ञवपास्ता*, मयेमा रस्वथ क्षण-
इति पूर्वभतिज्ञाता राभीश्च वीक्ष्य भगवानपि र तु मनश्चक्र इ-
त्यपैरर्थः । पूर्णाऽपि ता रात्रीरुदीपनत्वानुभूय किमुन गोपी-
वीक्ष्येति तासा सौ दूर्ग्यमेमाद्यतिशयो व्यञ्जने । यद्वा ता इति
मसिद्धार्यकृतत्वद्वपोगान्नानायुण्यवनीरिति तासासुत्कर्षो बोधि-
तः । ता इति बहुवचननिर्देशाद्, मक्षराय उपास्यत इति
वक्ष्यमाणत्वाद्यैकस्यामपि रात्र्या तादृशविलासानुकुलासरूपान्त-
रात्रीः स्वमकल्पिता वीक्ष्येति बोधितम् । तथाच तादृशरमणा-
ऽनुकूलाः कोटिकोटिरात्री स्वसकल्पिता वीक्ष्येत्त्रेय तन्वम् ।
अन्यथा (पूर्णावा) राकारात्रेश्च द्वात् पूर्वममेवशास्त्रद्वोदपस्य च
वीक्षणान तर वष्यमानत्वाद् वीक्ष्येत्सुक्तिरसमता स्यात् । अथ
सन्दाननशोभामप्युदीपिकायाद् ॥ शरदिति ॥ शरदा हेतु
भूतया । यद्वा शरदेति टाचत्त्वात् । शरदायामपि उत्कृष्ट्या
मल्लिका यासु । उ कुल्लाश्च ता मल्लिकाश्चेति वा । एतद्वाक्या-
त्, कुन्दस्रग कुलपतेरिह वाति ग वः, रेमेतत्तरलानादिकमला
मोदवायुनेति वक्ष्यमाणत्वाच्च ह दावनमाहात्म्यात् सर्वकाले
सर्वपुष्पविकासो बोधित* । र तु मनश्चक्रे इत्युक्त्या आ-
तरमिद् रमण, न तु वाक्ष्य नरविद्वम्बनमात्रमिति सूचितम् । अ-
न्यथा, रेमे, रतुगारेमे इति वा झूयात् । तत्रापि, चक्र इत्यात्मनेपदप्र-
योगाद् तदापि न गोपिकानुरोधेन तदर्थमेवापि तु स्वस्य सुलाभमपी-
तिवृत्त्यतिशया, आत्मारामाश्च मुनयो निर्भ्रंथा अप्युरुक्तयेः कुर्व

न्सहेतुकी भक्तिमित्यभुतयुचो इरिखिञ्जात्वारामाणामपि मुनीना
 चित्तार्कणसामर्थ्यवद् गुणाकृष्टचेतसा भगवद्गुणेषु रमणमुक्तम् ।
 तद्गुणोपार्जनाना तादृशगुणाकृष्टचेतसो भगवतोऽपि तासु रमणमुक्त
 यः । ननु स्वल्पकाले कथमल्पकालसमावेशः, कथञ्च स्वल्पदेशे
 तावद्युच्योपाद्गनाकीडनसम्भवः, कथञ्चैकस्याऽसंख्यातगोपिकाभि
 रधिरमणसम्भवः, कथञ्च भगवत्कथमवतस्तद्मणासक्तमनस्त्वमि
 खादेशकृत्काल, तन्निरासायाह ॥योगमायासुपाश्रित इति॥अद्यदि-
 तचटनापटीयसी, माया तु मकृतिं चियात्, मम मायादुरस्येसा-
 दिनेक्ता योगमायाय उपाश्रितः । स्वाश्रिता तां कर्तव्यलीलोप-
 करणसाधनत्वेनाश्रितवान् । यद्वा योगः स्वेन गोपीनां स्वयोग-
 स्तर्धं माया कृपाय उव आपिषयेनाश्रितः।यद्वा स्वस्मिन् वात्सल्य-
 रसाकांतचेतसा नन्दादीना तथा तथा लीलया आनन्दसामरे
 निमग्नितवान् । पुनश्च ब्रह्महृदमेशादिना स्वस्वरूपानन्दमाप्तिप
 र्थं तामप्यवस्था दर्शितवान् । यास्तु सखीभावमाश्रित्य चिरका-
 लमारभ्य स्वेन रमणोक्तयोक्तपदावत्प्रस्तासा गोपजनानां मनोरथ
 पूर्तिं कथं कृतवानित्यपेक्षायामाह॥भगवानपीति ॥ यद्यस्यासौ पूर्ण-
 कामस्तथापि पूर्वकोशिल मस्वऽस्मिंश्चज-मनि उपाश्रितो रमणार्थमेव
 सम्बन्धाराधितो वस्ताभिः स, तास्तासामभिलषितविततरणानुकृपा
 रात्रीक्षके, एकस्या रज-यामसंख्यातरजनीमदर्शनसङ्कल्प कृतवान् ।
 कथंभूताः । शरदोत्कृल्लमशिलका । यासु शरदोत्कृल्लमशिलकाश्च
 चक्र इति वा । मशिलकेति पुण्यान्तराणामस्त्युपलक्षणम् । तथा
 अमना अपि भगवान् रमणानुकृप मनोऽपि चक्रे । इदञ्च सर्वम्
 अद्यदितचटनापटीयस्या स्वयोगमायाशक्त्या सम्पादितवानित्या-
 क्षयनाह । योगमाया बीक्ष्य सर्वसम्पादनाय कटाक्षेपोद्बोधय ।
 मम योगमायाशक्त्या एतासां मनोरथपूर्तिर्भविष्यति, तत्र मम

का हानिरित्याशयेन ता वीक्ष्येति वा । यद्वा तासां योगार्थं माया वीक्ष्य । इथाप्य मायिकेन सयोगेन नास्ति मम पूर्णकामत्वादिस्वल्पव्यहानिरिति भावः । यद्वा भगवानपि योगमायासुपाश्रितो योगमायाय अधिष्ठाय मकटीकृतनन्दनविग्रहस्ता, स्वस्मिन्नासक्तस्वान्ता गोपीवीक्ष्याल्लान्य तन्मनोरथपूर्यर्थं राभ्यादिकं चक्र इत्यर्थः ।

यद्वा ता रात्रीवीक्ष्य तासां मनश्चक्रे एतु योगमायामधिष्ठाय स्थितः । योगमायया कृष्णेन मार्द्धे सम्पग्रमण कृतवत्पौत्र्यमिति तासां मनस्तु दृढतरां मतीतिमुत्पादयितुं महत् इत्यर्थः पञ्चाध्यास्यात्मकोऽयं सर्वशास्त्रसारसर्वस्वरभूतो ब्रह्म इति सूचयितुं मङ्गलाचरणार्थिमादौ भगवानिति यद् प्रयुक्तम् । अत्र भक्तिशास्त्ररसप्रधानं श्रीमद्भागवते पारमहस्यां सहिताया मसद्भात् परशास्त्रार्थशृङ्गाररसमनुबद्धता मुनीन्द्रेण स्वासिद्धान्तोऽपि गूढतया निर्दिष्टः । अत्र एव शृङ्गारकथापदेशेन विशेषतो निवृत्तिपरस्य पञ्चाध्यायीति श्रीधरस्वामिभिरप्युक्तम् ।

निवृत्तिमार्गसम्पन्नचेतसा विदुषां मुदे ।

स्वकीकरोम्यहं पक्षमिमं कृष्णमसादत ॥

सविशेषमुखं नास्ति लभ्यते तु लसत्भिन्नमेव । ये हि तस्पर्शना भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ आद्यवत् क्रीन्त्य न तेषु रमते मुख इति भगवद्वाक्यादतो विवेकवता निर्विशेषज्ञानदाविर्भावाभिष्ठापुकेण तत्प्रतिपत्तानि वृत्तिरेव सर्वोपायैः सपाद्येति ब्रह्मराभ्यवच्छिन्नकालपर्यन्तं तुच्छीकृतकोटिकन्दर्पविग्रहेण भगवताऽपि रममाणानां गोपात्रनानां दुःखनिवृत्तिस्तुतिश्च न सपचेति वर्णयता भगवता मुनिना सूचितमस्तदुक्तं—न जातु काम कामानामुपभोगेन शाभ्यति ॥ इतिषा कृष्णवर्त्मन भूय एवाभिधर्द्धत इति । एवमिष विवेकोत्पत्तिवोग्ये इह ज नमि ज मा तरे वा काम्यनिविद्धवर्त्मनपुरः

सरित्पथमैमित्तिकयाथीव्योपासनामुद्युत्तानेन निता तनिर्मले स्वा
 ऽनुग्रहपात्रऽ त'करणे श्रुतिरूपम्बका'ताभिरभिर तु भगवानपि
 मनञ्जले । यमेवैष ह्युने तेन लभ्य इत्यादिश्रुत्या भगवदनुग्रहादेव
 श्रुत्यर्थविधारे प्रवृत्तिर्भवति, ना यथेति भाव' । भगवदनुग्रहपात्र
 तापोधनापाह । ता रात्रीरसक्यातजीवज गतु अनुभूता अहकार
 चित्तमनोबुद्धिरूपा अ त'करणहृत्ती रात्रीग्यानरूपतमोन्पातत्वाद्
 आत्मतत्त्वाऽऽवरणरूपत्वाद् रात्रितदृशा समति शरदोत्फुल्ल
 मल्लिका' शरत्स्थानापथेन भगवदाराधनलक्षणेन निष्कामकर्म
 णा अ त'करणशुद्धिनाथनेन फुल्ला चिकमिता मालाआदिपुष्प
 स्थानापथा शा आदपो यासु ता वीक्ष्य । शा तो दा त उपरत
 स्तितिक्षु समाहित, श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्म येवात्मान पश्येदिति
 श्रुते । ननु निर्गुणस्य ज्ञातगुणादिशब्दशक्तिनिमित्तरहितस्य
 श्रुतिप्रतिपाद्यत्वानम्भवात् कथं ब्रह्मणि ताना रमणमित्याशङ्क्य ह ।
 योगमायासुपाश्रित इति ॥ तथावातानिरसनेन निर्विशेषब्रह्मोप
 लम्बिलक्षणमेव तासा रमणमिति भाव' ॥ १ ॥

तदैन च'द्रया अपि भगवज्ज्ञानमुदीपयन्नुत्पादसाह ।

तदोद्भुराजः ककुभ करिर्मुख

प्राच्या तिलिम्पजरुणेन क्षन्तमै ॥

स चर्षणीनामुदगात्तुचा मृजान्

प्रिय प्रियाया इव दीर्घदर्शन । २ ॥

कदात ॥ तास्मन्न सण स मासद्द बहूना नक्षत्राणा राजा
 च द्र उदगात्तुदप प्राप्त । उदुपदेन नक्षत्राणानपि तत्परिवारत्वेन
 उदय' मृषित । किञ्च, मनसापि न ग तन्वा, परदारा कदा

चनेति निषेधमनुत्तथाय महत्तमज्ञ लज्जया वा रमणाश्चेतस' प
 राहृनिमपि अनराकरोदिस्राशयेनाह ॥ ककुभ इति ॥ याच्या इ द्रा
 ऽधिष्ठिताया दिशो मुख शतमै परममुखकरैः करै किरणलक्षणह
 स्तेर्धुनेनारुणेनोदयरागेण विलिम्बशरुणीकुम्भः। तथाचानया मनुच्या
 कृष्णमेवमुपदिशति स्व भगवोश्चन्द्र भो यदुक्कुलावतस, अपेतदोप
 शङ्क आरमणाश्चित्त मा निवर्त्तय, महत्त्वत्वात् । यथाऽह तपकुला
 दिपुरुषो द्विजराजस्तत्रापि पुरातनस्तत्रापि राजयक्ष्माऽऽह्वान्तस्त
 त्रापि परमसु दरानेकस्त्रीपति याच्या दिश' परस्त्रिया मुख सृष्ट
 शशेव स्वप तस्यामनुरक्तस्तामस्यनुरागवती करोमि तद्वत् त्वमपि
 महत्त्वस्तत्रापि नवययास्तत्राप्यविजाहितत्वात् स्वभापरिहितस्तत्रा
 पि सर्वदोषविनिर्मुक्तपरगसु द्रविग्रहस्तत्रापि मम्वति गोपजाति
 निविष्टो बवेह गोपाङ्गनाभिरभिरमग कुरु, नास्ति वच दोष
 गन्धोऽपि । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्रदेवेतरो जन, * स यत् ममाण
 कुरुते लोकस्तदनुर्वतत इति न्यायात्, तेजीयभो न दोषायेऽनुक्तत्वा
 देतावता नास्ति मय दोषसपर्कस्तत्र त्वतितेजस्वित्वाद् मुतरामिद्यपि
 स एव चोचितवानिशाशयेनाह ॥ चर्पणीनामिति ॥ अर्षम्णा मा
 तृकापत्नी तयोश्चर्पणयः सुता * यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा
 परिकल्पितेति पशुक भोक्तमानुपजातीना द्युच शरद्वर्कजस
 तापदु स्नानि मृजन् अपनयन् । तथाच समस्तजनतापनिवर्त्तकस्य
 नास्ति तादृशदोषजनिततापायाग्निसम्भावनेति भावः । वानुकूल
 दृष्टान्तमाह ॥ भिय इति ॥ दीर्घकालेन दर्शनयस्य स भिय' स्व-
 रमण भियाया' स्वरमण्या मुखम् अरुणेनानुरागेण स्वकरधृतेन
 कुट्टकुमेन च यथा लिम्पति तद्वत् । यद्वा मन करणतमकालमेव
 चन्द्रोऽपि तादृशाऽसलयातराम्यनुकूल एवोत्पादित इत्याह ॥
 तनेति ॥ तदा तस्मिन्नेव क्षणे स्वमकल्पितश्चन्द्र उदगात् । स च

किञ्चिद्विज्ञापयन्निबोदनादित्याशयेनाह ॥ ककुभ इति ॥ तथाच,
चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुतेस्त्वत्त ज-त्पमस्य त्वत्प्रसादलक्ष्य
प्रतापस्य ममापि नास्तेषाविषयकमित्येव । तत्र तु सर्वे-वरस्य कृत-
स्त्वोऽतः स्वभक्तानामासा मनोरथ पूरयेति बोधयन्निवेति भावः ।
।कञ्च, सर्वसन्तापनिवृत्त्यर्थं महतीं लोकदृष्ट्या मतीयमानोऽपि
बोधो न सस्त्वुत्पत् इत्यापि विज्ञापयन्निबोदनादित्याशयेनाह ॥ चर्षणीनामि
ति ॥ यद्वा यथा मम माच्याः ककुभः सम्बन्धः परदारसपत्निकवत्
मतिभाति, न तु वस्तुनस्तत्सम्पर्कः, किं तु सर्वजनतापनिवृत्त्यर्थं
माच्यां दिशि समुद्रयमात्र, तथा भगवतोऽपि स्वजनसन्तापनिरासा
ऽर्थं कृतायत्तारस्य तत्तत्कलीलया भक्तसुखसपादकमहतीं मूढजनानां
लौकिकरमणादिगरीतावपि नास्ति किञ्चिद् धावकमिति विज्ञाप
यन्निबोदनादित्याशयेनाह ॥ ककुभ इति ॥

निवृत्तिपक्षे—तदा भगवत्प्रसादोदयक्षण एवोद्भूतां तत्स्थाना-
पन्नानां शुभदृष्टीनां राजा विवेकाख्यश्चन्द्र उदगात् । किं कुर्वं
न्मित्यपेक्षायामाह ॥ ककुभ इति ॥ माच्या अनेकजन्मप्रवृत्ताया
भविष्येकदशायां तुल्य आख्यसङ्क्षणं करस्थानापथैस्त्रयद्विविचारैः
सथादितेनारुणेन तत्त्वपदार्थानबोधलक्षणेन रागेणलम्पन् तिरोहित
कुर्वन् । अत एव चर्षणीनामधिकारिजनानां तत्तद्दस्तुविषयकान्
सृजन् अपनयन् । तत्र दृष्टा तमाह ॥ मिय इति ॥ २ ॥

तथा विज्ञापयन् चन्द्रमवलोक्य यत् कृतवर्षोऽसदाह ॥

दृष्ट्वा कुमुदन्तमखण्डमण्डल

रमाननाम नवकुङ्कुमारुणम् ॥

वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जित

जगौ कल वामदशा मनोहरम् ॥ ३ ॥

हृद्येति ॥ कुमुदेऽपि कुमुद मीकमिति विश्वात् कुमुद कुमुद वि
 कासनीयत्वेन विद्यतेऽस्येति । यथा स्वभक्ताः कुमुदिन्व्यः समुद्र-
 मग्नेन मया विकारात् नापितास्तथा स्वभक्ता गोप्यस्त्वयाऽपि वि
 कासनीयाः । उद्दयश्लेष सविता पद्मेप्यर्पयति श्रियम् * विभावयन
 समुद्रिणा फल मुहुरनुग्रहमित्युक्तेरिति विज्ञापय तमिव । पुनश्चा
 ऽस्रष्ट षण्डल चिम्ब यस्य तम् । परोकारशीलस्य काऽपि हानिर्न
 भवतीति सूचयन्तमिव । अनेन राकेति ध्वनितम् । पुनश्च रमाया
 लक्ष्म्या आननाऽऽभावत् आभा कान्तिर्यस्य । तद्घ्रातृत्वात् । त
 थाच लक्ष्म्याः स्मारकत्वेन रमणेच्छामुदीपयन्तमिव । स्वभार्याभ्रा
 तृत्वाच्छपालकस्य मम सन्निधौ सकीर्णो न विधेय इति वा सूच
 यन्तमिव । यद्वा, सर्वलक्ष्मीः सर्वकारितः सर्वसमोहिनी परा * इ
 ति स्मृतेः, रमा श्रीराधा । रमन्ते रमयन्तीति वा रमा गोप्य*
 तासामाननस्वाभेवाभा यस्य तम् । स्वदर्शनेन ताः स्मृतिपथमा
 रोहयन्तमिव । तथा उद्दयरामव्याप्तत्वात्तद्वक्तृकुमुदविप्लवद्वरुण
 विवाहसमये परलक्ष्म्यादिमुख्य तन्पुत्र्यत्वात्तदनकाममुदीपय तमि
 व । वन च तस्य तथाभूतस्य चन्द्रस्य कोमलैर्गोभिः किरणैरभि
 रक्षित, गोभिः अक्षित व्याप्तमिति वा । यद्वा भावेत्कः । तत्कोमल
 गोभिररभिक्षन यत्र । किरणानां सुधादोन्धुत्व, वन एव पान्यमा
 नत्व च ज्ञापयितुं गोपदम् । तत्रापि शीतवापाकरत्वनिरासात्
 कोमलपदम् । तथाच यथोक्तविशेषणविशिष्ट च इ रमणवोम्य व
 च हृद्या, कल जगौ ॥ अत्र विशेष्यस्याऽनुवत्ता आत्मा मुख्य वापि
 विशेष्य ज्ञातव्यम् । अस्मिन् पक्षे, कोः पृथिव्या अपि मुत्त क
 र्त्तव्यत्वेन विद्यते यस्य तथात्मानम् । मुख्यपक्षे कुमुद्रदिति लिङ्ग
 विपरिणामः । अनेन सूचरसुखार्थं कृतावतारेण मया मदासक्त
 मानसा गोप्याऽपि सुखाक्षिरमणैः सुखिणो विधेया इति ध्वनि

तम् । पुनश्चास्रन्दमम्भूनामतिरिक्त मण्डल नासाकर्णाद्यङ्गचर्कं य
स्मिन् । अनेन गोप्यर्थमेव तुच्छीकृतकोटिकन्दर्वविग्रहस्य मादुष्कृ-
तत्वात् ता अवश्य रमयितव्या इति सूचितम् । पुनश्च रमार्णा ता-
सावाननानामाभा यस्मिन् । अनेन स्वस्मिस्तासा सूचितत्व-
दर्शनेन तत्कलमदानस्यावश्यकत्वं सूचितम् । पुनश्च ताभिलिप्तेन
नवकुट्टकुणेनारुणम् । यद्वा, अत एव तन्मुखलिप्तेन नवकुट्टकुमेन
मलिविभिवेभारुणम् । अनेन स्वविग्रहस्य तद्विग्रहगतसगराभितत्व
दर्शनेन तन्मनोगतरागेण स्वमनसाऽपि राभितत्वमावश्यकमिति
ध्वनितम् । तद्विकसितकुसुमाद्यलङ्कृतम् । पुनश्च स्वस्य स्वमुखस्य
वा कोमलगोभिरभिरभितम् । एवमुद्दीपनालम्बनविभावौ दृष्ट्वा,
कल्पम्, अव्यक्तमपुराक्षरं यथा स्यात् तथा, जगौ गानं कृतवान् ।
तदपि वेणुमेति ज्ञातव्यम् । कल्पपदाऽद्भुतवेणुमीति वक्ष्यमाणात् ।
तत्र मधुरमिति मनोहरणशक्तिमत् । अव्यक्तमिति सर्वासां स्व-
स्वाह्वानज्ञानोत्पादकमन्येषां तदाह्वानानिश्चायकं चेति बोधितम् ।
मधुरत्वात् सर्वाकर्षणं वारयति ॥ वामेति ॥ वामा मनोहरा दशा-
करासां यासां, वाम सुन्दरं दृग् दर्शनेन यासामिति वा । तासां
शुभतीनां सौन्दर्यादिगुणगणालङ्कृतानामेव मनोहरं यथा स्यात्
तथा । गायन्तं स्त्रियं कामय त इति श्रुतेः। वामाः स्वस्मिन् कुटि-
ला दशो यासां तामां मनोहरमिति श्लेषेण सर्वेषां स्वस्मिन्
कुटिलमेव पश्यतीनां सर्वेन्द्रियमवर्तकमनस आकर्षणेन तथा
दर्शनाभावाय चेन्नपि द्रष्टव्यम् । कल वामदशामिक्षत्रं श्लेषा तरेण
कामधेज्ज, क्लीप्- इडाकारकजगाधिस्यपि श्लेषम् । तथाहि । कल
ककारलकारौ । वामदशेति टाच तम् । वामदशा ईकारः । य जशास्त्रे
वामदशमिति चतुर्थस्वरस्य सञ्ज्ञाहुकारश्च य च वामदशामिति समा-
हारद्वन्द्वे भवो लुकि रूपम् । तथाच ईमिति च तेन क्लीमिति सिद्धम्

निवृत्तिपक्षे, अथ भगवःकृतमनुग्रहान्तरदर्शयति ॥ दृष्टेति ॥
 कुत्सिता भनिष्ठाऽद्युचिविषयमाश्रितया मुव कुमुद, नकुमुद अकु
 मुद = तदभाव कर्तव्यत्वेन विद्यते यस्य विवेकलक्षणचन्द्रस्य तत् ।
 तत्राप्यखण्ड मण्डलवैराग्यशान्खादिस्वाधनसमूहो यस्य त पूर्वं वैरा
 ग्यादियुक्तम् । यतो, रमाननाम रमायाः सपत्न्यमदादिरूपेण परिष्का
 ताया आनने मुले अभा अदीप्तिर्भस्मात् तत् । विषयमाश्रितोद्
 र्थ्यनुद्धिनिवर्तकम् । पुनश्च, नवकुङ्कुमारुणम् । पूर्वं हि अनात्मव
 र्ग एवानुरागः स्थितः । समति नवीनेन कुङ्कुमस्त्वानापत्नेनात्म
 ऽनुरागेणाऽरुण वन कामक्रोधाद्यनेककष्टकटुमाथाक्रान्तःवात्
 तःस्त्वानापत्न्यवत्त.करण, सगति, तत्कोमलमोऽभिरञ्जित तस्य
 विवेकलक्षणचन्द्रस्य कोमलैः सर्वेषुलक्षकैस्तद्विचारमदलक्षयैः
 फिरवैरभिरञ्जितम् यद्वा तदन्तःकरणलक्षण वन कोमलैस्त्वक्ताग्रह
 भावै शास्त्रश्रवणसत्यादस्पर्शभगव-मूर्तिसञ्जनदर्शनभगवत्कैवेद्या-
 स्वादनभगवत्परपारवि दार्पिततुलस्याघातभगवत्प्रामस्मरणात्सर्वा-
 दिपरैर्गोभिरिन्द्रियैस्तञ्ज-याभिर्दृष्टिभिरभिरञ्जित शोभित च दृष्ट्वा
 कलम् अनेकार्थसूचकमधुराक्षरम्, अथाऽतो ब्रह्मनिष्ठासा, जमा-
 ऽऽद्यस्य यता, शास्त्रयोनित्वात्, तच्च समन्यपादिशादिसूत्रज्ञात
 कृष्णद्वैपायनात्मनाऽऽविर्भूय जगौ । कथ भूत कल, वामदशा वा-
 मस्य परमसुन्दरस्य परमात्मनो दृष्टु ज्ञान बाभ्यस्ता उपनिषद् ।
 त त्वौपनिषद् पुरुष पृच्छामीति श्रुतेस्तासा परब्रह्मणि तात्पर्याऽव
 धारणकारणम् । वाया सुन्दरा दग् ज्ञान यासा तासांमिति ना ।
 यद्वा कुटिला दशो वासामस्पष्टब्रह्मलिङ्गभेदाद्यनुवादिकानां, मनो-
 हर मत्स्यगभिन्ने ब्रह्मणि तात्पर्यापहरणपरम् । यद्वा कुटिलज्ञाना
 ना वादिना मनोहर तद्भिषेत्तार्थनिरासकरम् । यद्वा वामदशा शोभन
 ज्ञानवता विवेकिना वेदा तद्वास्त्राधिकारिणा सत्वा मनोहर मनो

इम, अनोक्तं तु विश्वासकचेतसाप । यद्वा, आत्मा वा अरे इ
 ह्यः भ्रातृभ्यो म तृभ्यो निदि-वासितव्यः, सोऽनेह्यः, स
 विशिञ्जासितव्य इत्यादिरूप कल जगौ । कीदृशं वासदशामनात्स
 पदपदार्थविषयाणां कुटिलवृत्तीनां मनोहरम् । तत्कारणभूता
 ऽनात्मवर्णनस उपशापकम् । यद्वा यथोक्तविधेकिना मनोइ
 मित्थम् ॥ ३ ॥

अथ तादृशमानानन्तरं यद् वृत्तं तदाह

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं

व्रजस्त्रियं कृष्णगृहीतमानसा ॥

आजगमुरन्योन्यमलक्षितोद्यमा

स यत्र कान्तो जवलोलकृष्णललाः ॥ ४ ॥

निशम्यन्ति॥तद्गीतमनङ्गस्य कामस्य वर्द्धनम् अङ्कुरितस्य
 कामस्य सर्वाङ्गसंपुण्यतापादकसापत्नेन तस्याऽऽमृतसेकरूपत्वं सूचित
 म् । यद्वा । तद् गीतमनङ्गस्य सर्वाङ्गरहितस्यानङ्कुरितस्यापि
 कामस्य वर्द्धनं = तत्क्षणमेवोत्पाद्य अभिवृद्धिपर्यन्तं नयनसमर्षम् ।
 तास्तु व्रजस्त्रियंश्वरकालमारभ्य तद्विषयककामाविष्टस्यान्नास्तादृश
 गीतं निशम्याऽऽकर्ण्य कलमीतलक्षणसूत्रगुम्फिताः पाञ्चाशिका इ-
 वाऽऽजगमुः । जगमुरिति वक्तव्ये स्वस्य कृष्णसशिषान्वेषादा-
 ऽऽजगमुरित्युक्तमन्तु किं सर्वा अपि व्रजस्त्रियं आजगमुस्तत्राप्यन्यो-
 न्यमऽलक्षितगमनविरोधवृत्तयेत्तदाह॥कृष्णगृहीतमानसाः॥कृष्णेनैव
 पूर्वमेव गृहीतं मानसं मनोवासा तास्तत्राप्यन्यो यमलक्षितो भगवतः
 पतित्वेन स्वीकारलक्षणं जन्मो याथा ताः । यत्केमेव भगवन्त
 पतित्वेनाङ्गीकृतवत् । सञ्जय, स्नेहमाकम्पातीत्युक्तत्वात् स्नेह

रुपायक तासां सञ्चयमाह ॥ अनेन लोले सकम्पे कुण्डले यासां ता' । अनेन कर्णव्यथानुत्पानाभावात् सूचितः । यद्वा, मां गच्छ-तीमालक्ष्येयमपि यास्वतीति सापत्नभवात्, कृष्णगृहीतमानसत्वेन विचाराऽस्फूर्तेर्वा अ योऽयमलक्षितगमनोद्योगाः । अत एव जनेन चञ्चलकर्णाभरणाः । कुत्रेत्यत आह ॥ सः पूर्वमुपागत कांतो यत्र स्थितस्तत्र । यद्वा चोरचक्रवर्तिना श्रीकृष्णेन गृहीतानि मानसानि तत्सम्बन्धीनि, धृतिस्मृतिविवेकलज्जाधीतिमखादीनि च यासां ता आजग्मुः । अनेन कृष्णो हि महाचोरापिराजो वेणुगी-ताख्यस्वभूखमहाचोर एवे प्रेषितवर्षेण च व्रजाङ्गमाना विहतकर्णद्वारेण अतः करण कौशागारमाविश्य धैर्यादिमहार्त्नपूरितमनोमञ्जुषामपहस्य छटियेवानीय स्वस्वामिने दत्ता ता कृष्णात् मार्थयित्त्वमिवेति सूचितम् । अत एव महाचोर धत्तु व्यग्रवान् सूचकमनआदेरपहृतत्वाद्वा अ योऽयमलक्षितोद्यमाः । अत एव ज्वल्लोककुण्डला । कुण्डलेति कृष्णकिङ्किण्यादेरभ्युपलक्षणम् । अनेन वाहिर्दृश्यमानापन्नस्थूलदेहस्थथा यादिस्थानीयभूषणा पर्यन्तसुद्धया धैरेण तेन नापहृतानीति ध्वनितम् ॥

मिदृशितपक्षे एव भगवदनुगृहीतस्य विवेकवैराग्भादिस्वाधन-सपन्नस्यात्त'करणे परब्रह्मणा श्रुतिरूपकान्तानामभिरमण सर्पतो वृत्तिनिरोधन च सपन्नमित्याहोनिशम्येति।।तद्यथोक्त मीत ब्रजस्त्रिय-श्रुतीनां गवामपस्थितिस्थान वेदो ब्रजशब्देनाभिधीयते।।तत्सर्वा-ध-न्य-स्त्रियाः श्रुतयः श्रुत्वा स कान्तः, कर्मनीय परमपुरुषार्थभूत-परमात्मा यत्र विवेकयत्त'करणलक्षण वने वर्तत तत्र आजग्मु । ब्रह्ममतिपादकत्वेन स्फूर्ति गता । तेषामेवानुकम्पार्थमहमहानज-तमः * नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति भगवद्वाक्यात् स्वभक्ता त करणस्थितः श्रुतिधी रममाणस्तद्ज्ञान नाश

पतीति विज्ञायत इत्यर्थे । आजग्मुरित्युक्त्या स्वा तःकरणवर्तिपर
मात्म येवाजग्मुरिति सूचयति । नीत विधिनष्टि ॥ अनङ्गवर्द्धनम् ॥
अथात आदेशो नेति नेतीत्युक्तस्य मूर्तामूर्तलक्षणाद्भविनिर्मुक्तस्य
निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वर्द्धनमज्ञानावृत्तस्य तस्याज्ञाननिवर्तनेनावि-
र्भावकर, यद्वा अज्ञाना देहाना वर्द्धनमसस्यातदेहोत्पत्तिकारण
मज्ञानमङ्गवर्द्धनं तद्विरोधेनङ्गवर्द्धनम् । कथम्भूता ब्रह्मस्त्रिय ?
कृष्णेन सदान्दस्वरूपेण परमात्मना गृहीतमानस तात्पर्यं यासां
ताः कृष्णे तात्पर्येण समविताः । पुनश्चापोन्यमलक्षित उच्यते
परमात्मपतिपादनरूपो यासा ताः । परस्पराकाङ्क्षारहिताः । प्र-
शोक स्वत एव ममाणभूता इति यावत् । पुनश्च जनेन लो-
ल्लानि चल्लानि क्षयिति नाशोन्मुल्लानि कुण्डलानि आशादिङ्घवाः
पाशा याभ्यस्ताभिविचारिताःसस्य आरु जीवात्मपाशनिवारिका इति
यावत् । कुण्डल कर्णभूपाया पाशेऽपि बलवेऽपि चेति मेदिनी ।
मनसो वृत्तयोऽपि इन्द्रियलक्षणगवा वासस्थानत्वादेशो व्रजशब्देनो-
च्यते । तदन्तरवस्थानाद् व्रजस्त्रियः, कृष्णेन गृहीत कारणभूत
मानस यासा ताः कृष्णासक्तमन सम्बन्धिभ्यः । यद्वा कृष्णेन गृ-
हीत स्वीयत्वेनाङ्गीकृतं कृष्णानुगृहीतो विवेकादिसाधनसपन्नस्य
मानसा मनःसम्बन्धि यो, न त्वनधिकारिणः । परस्पर भिरपेक्ष
व्यापारवसस्तत्तदिन्द्रियद्वारा निःशून्य स्वस्वविषयप्रकाशने स्वत-
या , स कातो यत्र वर्तेते तत्र आजग्मुः । बहिर्मुखता विहा-
याऽ तर्मुल्लता पाशास्तदानीं जनेन क्षयिति लोल्लानि कम्पितानि
कुण्डलानि पाशा याभ्यस्ता । समानमयत् ॥ ४ ॥

आजग्मुरित्युक्तावपि प्रतिबन्धकाना तत्तद्व्यापाराणा स-
न्वात् कथ स्वस्वगृहात् तासां निःसरणमित्यपेक्षाया भेदमुच्यते
शब्दश्रवणमात्रेण तदवगणमानताना तत्क्षणमेव वैवर्गिककर्मणि

वृत्तिर्नितेति सूचयैस्तासां निर्गमनप्रकारमाह ॥

बुहन्त्योऽभिययुः काश्चिदोद्दृष्ट्वा हि हित्वा समुत्सुका ॥
 पयोऽभिश्चित् सवावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥
 परिवेषयन्त्यस्तद्वित्वा पाययन्त्यः शिशून् पय ॥
 शुश्रूषन्त्याः पतीन् काश्चिदक्षन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥
 लिम्पन्त्य प्रभृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्य काश्च लोचने ॥
 व्यस्यस्तवस्त्राभरणा. काश्चित् कृष्णान्तिक ययुः ॥ ७ ॥

बुहन्त्य इति ॥ बुहन्त्यो द्वादशवन्त्यस्तत्क्रियामध्ये एव दोह दोहन
 हित्वा काश्चिद् अभिययुः वेष्टुगीतकृतमेष्टाभिमुख ययुः । यद्वा
 दोहनपात्रं वृद्धीत्वा काश्चित् स्थितास्तत्समये गीते श्रुते तत्पात्र
 विहायाभिययुः । यद्वा दोहनानन्तरं दुग्धपात्रं वृद्धीत्वा काश्चित्
 स्थितास्तत्समये वेष्टुगीते श्रुते तद् व्यस्यन्त्याऽभिययुः । काश्चित्
 स्थालीस्थं पयश्चुल्लयामभिश्चित्प तत्स्वाधार्थं तद्वित्तेचननिवृत्त्य-
 र्थं च तत्सन्निधीस्थितास्तत्समये वेष्टुगीतवन्तः भविष्ट, तत्सत्त्वपात्र
 ममदीक्षणापात्रास्तदक्षणं विहायाभिययुः । अपरा. सवाव पत्न्यो
 धूमकणान्तमनुद्वास्य तन्नाशयन्त्यननुसन्धायाभिययुः । यतः समुत्सु-
 का उत्कटोत्कण्ठावत्यस्तद्विलम्बसहनासमर्था. । एतन् स्वजाति
 धर्मं विहायाभिययुरित्युक्तम् ॥ ॥ अथ स्त्रीमात्रवर्गत्यागमाह ।

परिवेषयन्त्यो व धुम्पत्पात्रे परिवेषणं कुर्वन्त्यस्तत्परिवेषणं
 विहाय काश्चिद्भिययुः । अतिस्निग्धान् शिशून् पयो बुग्ध-
 स्त यमित्तरद् वा पाययन्त्यस्तत्पावनं हित्वा काश्चिद्भिययुः ।
 पतीन् सर्वथा तेषनीयान् शुश्रूषन्त्याः पादप्रक्षालनादिसेवा वा

कुर्वत्यस्ता सेवा विहायाभियगुः । काश्चिद् भोजनं कुर्वन्सो
भोजनं ज्ञप्त्वा अनाचान्ता एवाभिसुप्त यगुः । कृष्णान्तिकं च
सुरिष्टुचरत्नं च वयम् । एतेन च सुसूत्रस्यागं, अतिस्निग्धस्यागं
स्वधर्मत्यागं, स्वदेहपोषणस्यागञ्चोक्तः ॥

काश्चिच्च दनकुट्टकुमादिना भगवदङ्गसङ्गसम्भावनयाङ्गराग
कुवसोऽप्युत्कण्ठया तन्लेपनं हित्वा आकर्षिकस्वपेष्टस्य समीप
यगुः । अन्धाः प्रसूजन्त्याः अङ्गोद्घर्तनादिकं कुर्वन्त्याः । गृहं वा
लिम्बन्त्यं प्रसूजन्त्य इति वा पात्रभूषणादि वा प्रसूजन्त्य' । का
श्चित्लोचने अङ्गनेन शोभिते कुर्वन्त्यः । अनेनावयवकदेहवेपादि
स्यागञ्चोक्तः । कासाश्चिद् गमनत्पराविशवशाद् देहावयवनिषेधा
ऽनुत्तं चानाभावमाह ॥ अथस्त्येति ॥ स्थानतः स्वरूपतश्चोर्वाधो
चारणेन विपर्ययं यज्ञानि वस्त्राभरणानि यासां ताः । यत्कलमशाप्ति
वेलाया मदनानेशतभ्रमात् * विभ्रमो हारमारुपादिभूषास्थानविप
र्ययं ह-सुक्तो विभ्रमालयोऽनुभावोऽयम् । अनेन भगवत्सुहृत्पर्य
कर्म तदासक्तचेतनामवधाकृतमपि फलत्येवेति भवितम् ॥

निवृत्तिपक्षे आगमनमकाराकाङ्क्षायावादी, तमेत वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषान्त यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन, सर्वोपेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरिति श्रुतिश्रुजाभ्यां सर्वकर्मणांमिव सयोगवृत्तकत्वस्या
येन तत्प्रतिपादकश्रुतीनामपि परमात्माभिसुल्यमाह । इह त्य इति ।
सुहृत्वाद् यजेदद्यादित्यादिश्रुतयस्तत्तत्कर्मफलमाप्तिं प्रतिपादयन्सो
दोह तत्फलं हित्वा तत्प्रतिपादने मुख्यं तात्पर्यं विहायाभियगुः ।
ब्रह्मणिसमन्वयं गच्छु महत्ताः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रु
तेः । काश्चित्तु समुत्सुकाः, यथा पुण्यकरपञ्चाशत् आपो न शिल्लभ्य
न्त एवमेवमिदि पापकर्म न शिल्लभ्यते तद्यथेपीकातुल्यमग्नौ प्रोतं य
द्येत एव हास्य सर्वे पाप्मानः प्रत्यं त इत्याद्याः श्रुतयः । पयः

स्थानीय क्रियमाणं सम्पन्नं च कर्माभिहितं तत्परिपाकं तद्भोग-
नपर्यं तन्मतीक्षानिरासं प्रतिपाद्याभिययु । तस्य तावदेव चिरं या-
वन्न विमोक्षे अत्र सप्तस्य इत्याद्या, अपरा' परिपक्वमोक्षूनकणाच्च
स्थानीयं मारम्भकर्म अमुद्रास्य भोगं विना तत्समाभावं प्रतिपा-
द्य, अपरा—सूर्याय जुष्टं निर्वपामि अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्याद्या-
स्तत्राद्वि परिषेपमं सस्रजं तात्पर्यं हिंसा, तथा अपरा—अक्षय-
वै चातुर्मास्यजानिनः सुकृतं भवति, अपामं सोमममृतां अभूमैत्या-
द्याः, शिशून् अज्ञानं, पयःस्थानीयं कर्मफलमक्षयत्वेन प्रतिपाद-
य त्वस्रजं तात्पर्यं हिंसा । यद्वा, सर्वकर्मां सर्वकाम-सर्वगन्ध-
सर्वरस इत्याद्या, परिषेपमन्त्य', अतः पितृ-ती सुकृतस्य लोके
इत्याद्याः पयःस्थानीयं सुकृतफलपानं चेतनकर्तृकं प्रतिपादस्यः,
काश्चित्, स होवाच माणोऽहमस्मि ब्रह्मात्मानं मामाधुरमुतभियु-
पासेवत्याद्याः पतीन् स्वर्गादिपतीन् इन्द्रादीन् प्रतिपादयन्त्यस्तस्य-
तिपादनतात्पर्यं हिंसा, काश्चित्, यस्य ब्रह्म च क्षत्र च वने भवत
ओदनं मृत्युर्यस्योपसन्नं क इत्या वेद् यस्य स इत्याद्या अन्या-
दिकर्तृकाऽथन प्रतिपादयन्त्यो भोजनमृत्यादिरूपमयास्य तावति-
पादनं विहाय, तथा अया, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत् नय त्वभिसयिषि षीत्याद्याः, लिम्प-
त्यो लेपनमभ्यारोपं प्रतिपादयन्त्य । अया, अथात् आदेशो
नति मेति, मेहं नानास्ति किञ्चन, अस्थूलमनधिपत्याद्या ब्रह्म-
त्यः प्रकर्षेण मार्कडेनमपवाद् प्रतिपादय त्वाः । काश्चन, अनीशया
लोकति मुह्यमानं, यः सर्वज्ञं सर्ववित् सर्वस्य वशी सर्वस्वेषानं
इत्याद्या, लोचनस्थानीये जीवेशचित्तम्बे अक्षयन्त्य उपाधिमत्तया
प्रतिपादयन्त्य । काश्चित्, त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते, अहं वै
त्वमसि, तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मीत्याद्या, व्यत्यस्यस्त्राऽऽभरणाः

स्वस्वरूपाच्छास्त्रकम्—अहं करोत्यादिमतीत्यापाद्यम् अविद्यं वस्तु
स्वानीयम् । वेदमयीं च लक्षणप्रतीत्यापाद्यकमीश्वरत्वमाभरणस्या
नीयम् । व्यसक्तं स्वतिहारणं मतिपादिते वस्त्राभरणे याभिस्ता ।
यद्वा व्यसक्तौ सम्पत्परिक्षिप्तौ वस्त्राभरणस्यानीयो जावरणवि
क्षेपो याभिस्ता । वृत्तयाऽपि यद्विमुक्तता विज्ञाया तर्मुखा जाता
इत्युचि दृष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

ननु, रक्षकं कं यां पिता भिक्षा पति, पुत्रस्तु वार्द्धके * अ
भावे ज्ञानपक्षेण न स्वातन्त्र्यं वनयित् श्लेष, इत्युक्तानां रक्षका
णां विद्वन्भूतानां सत्त्व कथं कृष्णात्कं यशुरिक्षाशक्यम्, त्वया
ऽभिमुखा विचरति तं निर्भया विनायकानीकपमूर्द्धस्तु मधो * इत्यु
क्तत्वात् कृष्णाकृष्टचेतसां न चिन्ता, मभवन्तीत्याधयेताम् ।

ता वार्यमाणा पितृभिः पतिभिर्घातृचन्धुभिः ॥

गानिन्दापह्लात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिता ॥ ८ ॥

ता इति ॥ तत्र चतुर्विधा गोप्य, पञ्चपुराणेऽभिहितः । तत्र
गोपकं या काश्चित्सिद्धा । काश्चित्साधनसिद्धा ।

तत्र निःसिद्धा त्वादिनीशक्तिरूपा । आनन्दश्चिन्मय
रसमनिभाविताभिस्ताभिरिति * मन्त्रसहितायामुक्तत्वात् । ह्यादिनी
या मन्त्राशक्तिरिति * बृहद्गामतीयात् । तथाच सच्चिदानन्द
मय परमात्मा गोपालरूपमनुरागतगोपालिका रूपं चादाय श्री
वार्धं मकाठत गालाके श्रीवति । स चात्र ताभिः सार्द्धंमतीर्णस्त
तस्तासां निःसिद्धत्वादिकमुच्यते । द्वितीयास्तु काश्चिद् गोपीजन
पक्षेणोपासनया मातृगोपीभावा गोलोकं प्राप्य भगवता लब्धक्री
डा अत्रापस्वीया । काश्चिद् सम्भ्रात गोलुके एव मातृगोपीभावा

रत्ना पूर्वोपासनकासाधिनीग्रन्थाचरणादिमाधनसिद्धत्वाद् साधन
 सिद्धा । श्रुत्वाद्यस्तु सर्वा अपि साधनसिद्धा एव । साधन च
 भार्यनादि । तत्तुक्तं गृहहोमनपुराण । क इर्षकोडिल्लात्रण्ये त्यपि
 दृष्टे मनासि न * कामिनीभावमामाण स्थास्तु धा यमशय, *
 यथा त्वल्लोक्यासिन्धु कामतन्त्रेण गापिका * भजति रमण
 मत्वा चिकीर्षोऽननिश तथेति ऋषीणा श्रीमद्भागवतद्रमसादाद्
 गोपिकाज मनासिकका । पाशोत्तररुण्डे, पुरा महर्षेयः सर्वे दण्ड-
 कारण्यवासिन * दृष्ट्वा राम हरितत्र भोक्तुमैच्छन् स्वविग्रहम् *
 ते सर्वे श्रीश्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुल * हरिं सम्भाष्य का
 मेन सतो मुक्ता भवार्पनादिति । श्रीमद्भागवतलोचन्य स्वोपास्यगोपा
 लविग्रह हरिं स्मृत्वा समेव भोक्तुमिच्छावता लज्जया तद्व्रतयता,
 कल्पतरोरिवादत्तापि श्रीरामादभीष्टमिच्छित्तिसर्वम् । सम्भवत्तुः
 सुरस्त्रिय * इति मान्धीयभगवद्वाराचनलक्ष्यबद्धाग्रपावतीणत्वाद्
 देवाङ्गनाना साधनसिद्धता । तत्र, नते सुरेष्वा कपयो नद्वैतः *
 इत्युक्तत्वाद् सुराणांश्रीणा च गोपालादिरूपेणावतीर्णत्वादेव
 नाना स्वपतिभिर्देवर्षिनाहादिकम् । ऋषिन्रीणा तु कदाचन, इ
 म्पतीरूपेणावतीर्णत्वाद् स्वस्वरूपसूत्रेष पतिभिर्विवाहादिकम् ।
 श्रुतीना कासाधिपु तत्तत्प्रतिपाद्यार्थे मातृगोपालरूपे । भगव-
 त्प्रतिपादिकाना नल्लसिद्धगोपीना च स्वभमानमावापयविग्रहाणा
 गोपैर्भावया भकटीरुमेर्गोपैर्ना विवाहादिक सञ्जातम् । तत्र ऋषि-
 चर्यो भगवत्प्रतिपादिका, अतयश्च सर्वा अण्यभिज्ञा, साधनसिद्ध-
 गापीना देवकन्याना च म ये काधिदभिज्ञा, काधिदभिमिज्ञा
 च । नल्लसिद्धाना म ये भगवत्तद्गुत्थानुसारेण नरनायकमवलम्ब्य
 काधिमानि य, काधिदक्षिणा । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकश्रुतीना
 मयेऽपि अर्ता नरसनाऽल्लभ्यार्था गृहीतमाभिनीस्वरूपाः । अन्पा-

स्तु सृष्टीतद्विष्णोरुपाः । तथैवभूतानां गोपाङ्गनानां मध्ये का
 श्वित् पितृभिः, काश्वित् पतिभिः, काश्वित् भ्रातृभिः, काश्वित् ष धु
 मि, काश्वित् पुत्रैरिहपि द्रष्टव्यम् । वार्यमाणा अपि न न्यवर्तेत
 यतो गोवि देन वेदोद्धारकेण नोलोकविहारिणा गवे देण भेष्टेन
 भगवता अपहृत आत्मा न तःकरण यासीत् ता. । तथाचान्तःकर
 णाऽऽकृतेन भगवताऽपहृता तःकरणाना श्रीत्र निवारणमकिञ्च
 स्करम् । मवाहपतितनौकाया स्थितस्य तिष्ठ तिष्ठेति निवारण यथा ।
 ननु भवात् स्वधर्माद्वा ता स्वान्तःकरण निरुद्धय किमिति न
 निवृत्ता इत्याशङ्क्याह ॥ मोहिता इति ॥ भगवत्स्वरूपासप्तस्युक्तद
 दशया भयाद्यनुसन्धाननिवर्तक व्यामोह मत्ता । ननु ते' पित्रा
 दिभिः सर्वथा किमिति न निवारिता इति वाऽऽशङ्क्याह ॥ मो
 हिता इति ॥ तथाच सूच्यां स्युः वा गन्तु महत्ता अतस्तैस्तन्मू
 र्च्छामरणादिभयाभ्य प्रमत्ता वारिता इति भावः ॥

निरन्तिपक्षे ता' श्रुतय पितृपत्न्यादिस्त्रानिधैर्वैदिक-वाभिमा
 निभिर्वादिभिर्वात्प्यमाणा । गोवि देन वेदैकगम्येन परमात्मना
 अपहृतात्मानं स्वीकृतामियायाः, न न्यवर्तेत । यतो मया =
 प्रमया मयापै वा ऊहिताः । वृत्तयाऽपि पित्रादिभिर्द्विपदैर्वात्प्यमाणा
 अपि गोविन्द निखीनस्वरूपा, मया गमया ऊहिता अन्तुकूलतर्क
 वसो न न्यवर्तेत विषयाभिमुख्य न प्राप्ताः ॥ ८ ॥

अथ जन्मा तरेषु मोक्षाधिकारङ्गया कृतया गोपीजनवरलभो
 पासनया लक्ष्मणोपीभावानामवस्थामाह ॥

अन्तर्गृहगता काश्वित्रोप्योऽलक्ष्मविनिर्गमा ॥

कृष्ण तद्गायनामुक्ता दधुर्मीलितलोचना ॥ ९ ॥

अन्तरिति॥ काश्वित् गोप्यो मोक्षपद्मभगवत्सङ्कल्पानुसारेणपतिभिर्द्वा

राषां मुद्रितत्वादान्तर्गुह्यता अलम्बयिनिर्गमा कृष्णद् द्युःमरणदशो-
पस्थितौ तमेव मेष्ट द्युःपतो यस्य सर्वदा भावना भवति तदेवा त-
काले ध्यानपथमारोहति । ताश्च सर्वदा कृष्णभावनायुक्ता आस-
न्निश्चाशयेनाहातद्भावनायुक्ताः ॥ नेत्रद्वारान्यत्र चित्तशक्तिगमनम-
यान्मीलितानि लाघनानि यासा ताः । ध्यानावेशेन मुद्रितनेत्रा-
इति वा । यद्वा मीलितानि लोचनानीतरङ्गानानि यासा ताः । कैचि-
तु—काश्चिन्निश्चासिद्धादिगोपीसङ्गभान्याभावादलम्बयेमत्वाददश-
कपाया गोपैस्सुदा गोपोपयुक्ता अपत्यवस्त्रो बसुतु । ता खलु तदन-
तरमेव निश्चासिद्धादिगोपीसङ्गभूमता कृष्णसङ्गमनेहोद्रेकाश्च तासा-
कृपापारीभयन्त्रोऽपि कृष्णाङ्गसङ्गायोग्यदेहत्वेन योगमापया सा-
हास्यकरणात् पतिभिर्बारिताः कृष्णमभिमर्तमक्षमा महाविपद्ग्र-
स्ताः पतिभ्रातृपुत्रादीन् स्वमाणचौरत्वेन पश्य तौ मरणदशाया-
मुपस्थितनाया सखा, यथाऽ या मायादिस्वय-भुजन स्मरन्ति तथैव
स्वमाधिक्य-भु कृष्ण सस्मरन्ति वर्णयति ।

निहचिपक्षे, स एष रसाना रसतम परम पराद्धर्षोऽष्टमो
गद्ग्रीभ इत्याद्या वहीयादिकृपा तर्गुह्यता अपि काश्चिद् गोपस्य
भगवतः सम्बन्धिन्यः, अलम्बो विशेषेण निगमः पतिपादन या-
भिस्तास्तस्य परमात्मनो भावनायासुपासनाया युक्ता निपुक्ताः
कृष्ण द्युः, परमात्मध्यान विदधुः । पतोऽविचारेण मुद्रितपथा
श्रुतार्थमकाशा । तथाचोद्गीथादिस्तुतिपरजाया निरुद्धा अपि तत्र
न तस्थुदिसर्षः । हृत्तपोऽपि काश्चिदश तपिपवस्तुत्पसृहान्तगतता
अलम्बयिनिर्गमा अपि तत्र कृष्णभावनायुक्ताः कृष्ण द्युः
द्विपथिपथमकाशा इति ॥ ९ ॥

तथाच वर्तमानकालीनचिरहृयानाभ्यां पूर्वोपासनाया लम्बा-
भ्या स्वाभिसन्धिषु फल प्रापुरित्वाह ।

दु सहोष्टनिरहतीमतापधुताऽनुभा ।

ध्यानमाप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमद्गलाः ॥ १० ॥

दु तरेति ॥ दु.तरो यः मेष्टविरहो गगानधिलेन यस्तीव्र
 स्तापः = कोटिब्रह्मकल्पेषु कुम्भीपाकादिनरकेषु पानद्दु ख भवेत्
 ततोऽप्यधिक भगवद्विरहक्षणमात्रेण जात दु.स, तेन धृतानि निर्वृ-
 त्तानि भस्मताःकृतानि अभुमानि यास्ताम् । तथाच सर्वपापकलभो
 गसमाप्ति । पुण्यक्षयमकारमाह । ध्यानेन माप्नो योऽच्युतस्य स
 द्वैकरसस्य परमात्मन आश्लेष सम्भगालिङ्गनम् । वदानी न
 ज्ञानेन आश्लेष, किन्तु परमात्मनेनेति बोधयित्तुमन्प्रुतपद्य ।
 तेन या निर्हति = सुख—कोटिब्रह्मकल्पेषु स्वर्गादौ पावःसुख
 भवेत् ततोऽप्यधिकभगवत्सश्लेषे क्षणमात्रेणानुभूत, तथा क्षीणानि
 मद्गलानि पुण्यानि यास्ताम् । तथाचिव पुण्यस्वापि क्षयः सपक्ष'के
 चित्तु—दु तरेण मेष्टविरहेण यस्तीव्रस्तापलेन धृतानि कम्पितानि
 अभुमानि याभिस्ताः । याता विषविरहतापस्य तीव्रता वीक्ष्य
 कोटिब्रह्माण्डस्वपादवानलपहाकालकूटादिरूपाणि परसहस्रा-
 ण्यपि अभुमानि स्ततीव्रताहङ्गार परित्यज्य पराजवत्तुदया चक्र
 म्पिर इत्यर्थः । ध्यानेन माप्त आगतो योऽच्युतस्तेन तदेवोद्भू-
 तस्य भेदपूर्वधि मयस्य तादृशस्वभावदिमतो देवस्य च आश्लेषस्तेन
 या निर्हतिस्तया क्षीणानि कृतीकृतानि मद्गलाः प्राकृतानि यासां
 ता' । यामा रक्षुश्चिमाप्नोःश्लेषोःसुख वीक्ष्य कोटिब्रह्माण्डगत
 विषयस्तुष्टानेविषयब्रह्माऽनुभवस्तुष्टसहस्राणि मद्गलशब्दाच्यमानि
 क्षीणानि । यद्वेक्षया निकृतानि वभूजुरित्यर्थ इति वर्णयति । तत्र
 परमपुरुषार्थत्वेन प्रतिपादितस्य निरतिशयस्य ब्रह्मानुभवात्तदस्य
 क्षीणत्ववर्णन, च लम्बा चापर लाभ मयने नाधिक तत ॥ इ

त्पादिशान्नाज्ञानविभ्रुम्भितमिति ॥

निदानपथे—दुःसहो य मेष्टस्य परमात्मनो विरहः—अत्र परमात्मोपासना गारुतीति केनचिन्निरूप्यमाणस्तेन जातो यस्यबीज-
तापस्तेन द्रुतानि अशुभानि याभिस्ता । तथा ध्यानेन परमात्मो-
पास्तया याञ्छुताश्चेपस्तेन केनचिद्विदुषा वर्णितेन या निर्द्वैति-
स्तया हेतुभूतया क्षीणानि काशीकारितानि भङ्गानि याभिः । यद्वा अक्षीणानि न नाशितानि च भङ्गानि याभिस्ता । इत्यपिपते स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

तमत्र परमारमानं जारबुद्ध्यापि सङ्गता ॥

जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धना ॥ ११ ॥

यत एवमत्र' सद्यः प्रक्षीणबन्धना' ॥ तत्क्षण एव मकार्षेण
क्षीणं प्रारब्धकर्मकृतं य धनं याम्ना तास्तथाभूताः सद्यो गुणमय
देहं जहुः । विशुण्णमयं इत्यस्त्वस्मिन्कारणालयधारीरजयं जहुर्विमुक्ता
इत्यर्थः । ननु भङ्गानि-प्रक्षयं तास्मात्काराभावात् कथं तासां मुक्ति-
रित्यपज्ञावापाह ॥ जारबुद्धयेति ॥ यद्यपि तासां भगवति जार-
बुद्धिरास्तीत्य तथापि वस्तुवादान्ध्यायज्ञानत्वसादो जातः । य हि
वस्तुशक्तिर्बुद्धिमपेक्षते । अ यथा बुद्ध्यापि पीतममृतं यथा ।
जाते ह्य भगवत्प्रसादे तमेव प्रक्षयमाश्रयपरमात्मानं सङ्गतास्तःप्रसाद-
लक्षणासात्कारेण तदभिपत्त्या प्राप्ता इत्यर्थः । अपिशब्दस्तद्-
बुद्धिमिच्छत्वाभिष्वजनद्वारा वस्तुवहिम्ना तदतिमाश्रयत्वमभिव्य-
नक्ति । यथा मयमं जारबुद्ध्यापि भगवता सङ्गता पश्चाद्विरह
दशायां ध्यानादिना भगवत्स्वरूपं ज्ञात्वा ततः प्रक्षीणबन्धना
सद्यो विमुक्ता इत्यर्थः । तथाच सर्वमपि निरुद्धमुच्छ्रितमन्व धादुःक

ष्टे भवति । यथा भगवत्सम्बन्धाद्गोपा ब्रह्मादीनामपि दर्शनीयता
 प्राप्ताः । तत्कृतं चोर्ग्यं कर्म स्मरणादिनाऽप्यनेकारुपमनाशकरम् ।
 तत्सम्बन्धाद्गोमर्दनस्ये द्रादेरप्युत्कर्षः । शान्तिरमादतिनिकृष्टस्य
 शृङ्गाररसस्य तत्राप्यौषधसम्बन्धिनः सर्वपरमहृतचूडामणिरुक्त
 सुखेन गीयमानःवपः। गुञ्जागैरिकशिशिपिञ्जावेमैकादिभिः स्तूप
 मानस्य सारभ्याद् परमश्रियक्षणीयस्य चेति भावः ॥

निष्पत्तिपक्षे—तमेव, रसा वै सः रसः-श्लोवाऽय लब्ध्वाऽऽन
 न्दी भवतीत्यादिश्रुतिमतिपादित परमरसरूप जारबुद्ध्या तत्तच्छ्रुति
 पत्तौ या उपासनाबुद्धिस्तद्विधायकतयाऽपि सङ्गतास्तस्मिन् स
 ङ्गतिमस्य । अत एव सद्यो विचारक्षण एव प्रक्षीण य वन श्रुय
 मायाधव धनकारण यासां ताः । गुणमयस्य उद्गीषादिगुणस्तु
 तिमय देह तत्परत्व जहुः। शक्तिपक्षे जारबुद्ध्यापि सङ्गता गुणमय
 वह यदा जहुस्तदा किमु वक्तव्य भेष्टबुद्ध्या सङ्गता विवेकस्य
 ऽ-ताःकरणवृत्तय इति योज्यम् ॥ ११ ॥

तनु तमेव विदित्वाऽतिभूयुमेति ना यः पथा विद्यतेऽयना
 यः यदा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यति मानया * तदा देवमविद्याय
 दुःखस्त्वान्तो भविष्यति, कले ज्ञाना न मोक्षइत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्यैव
 मोक्षसाधनत्वाभिधानम् । तच्च ज्ञानमह ब्रह्मास्मीत्यादिरूप, स्वा
 स्थानमात्मात्पतया विचक्षतेऽहःपुक्तत्वात् तत्त्वमस्यह ब्रह्मास्मीत्यादि
 श्रुतश्च । तत्साधन च भक्तियोगः । यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे
 तथा गुरौ * तस्यैते कथिता श्रुत्याः मकाश ते महात्मनः, यमेवैष
 वशुत तेन लब्धः, मन्त्रिणा मद्गतमाणा बोधयन्तः परस्परम् *
 कथय तश्च मा ज्ञस्य तुष्पति च रमन्ति च * तेषां सततपुक्तानां
 भजतां प्रीतिपूर्वकम्-ददामि बुद्धियोग त येन माभुपयान्ति ते *
 भक्ता मामभिजानान्ति यामान् यथास्मि तत्त्वत * पुरे ह भुवन्

बहोऽपि योगिनस्त्वंदपितेदा भिजकर्मलब्धया ॐ विबुद्धय भयसा
कथयोपनीतवा मयेदिनेऽञ्जोऽप्युत ते गति परामित्यादिशास्त्रात् ।
तथाच कृष्णे ब्रह्मबुद्धयभाववतीना आरबुद्धया कथ मोक्षः । न
हि पतिपुत्रादीना वस्तुतो ब्रह्मभूतानामपि भजनेन मोक्षो भव
तीति शङ्काभिहन्पर्यं राज्ञा पृच्छति ॥

राजोवाच ।

कृष्ण विदुः पर कान्त न तु ब्रह्मतया मुने ॥

गुणप्रवाहोपरमस्तासा गुणधिया कथम् ॥ १२ ॥

कृष्णमिति ॥ कृष्ण पर केवल का त कर्मान्य पति वा
आर वा विदुः । यदा पर परंपुरुष कान्त स्वरमण विदुः । न
तु ब्रह्मरूप विदुः । अतो गुणधिया गुणकार्यविषयाकान्तबुद्धीना
गुणप्रवाहस्य ससारस्योपरमो मोक्षः कथम् । मुनर्मवानेतधिर्णय
कर्तुं समर्थोऽसीति सूचयन् तसोचयति । हे मुन इति ॥ धियव-
बुद्धयापि मोक्षसिद्धौ अवगमननादेर्वैषम्यं स्वादिति वा स
त्वोधनाशयः ॥

निश्चितपक्षे कृष्ण सदानन्दरूप पर कान्त परमरस ब्रह्म
तया गुणबुद्धया न विदुः नावेदयन्ति । अतो गुणमात्रधिया तासा
श्रुतीनाम् उद्धीधदिगुणवणने वो प्रवाहस्तस्योपरमः कथम् ।
ऋत्तमोऽपि वा कृष्ण ब्रह्मतया न विदुस्तासां गुणप्रवाहोपरमः
कथम् । न हि ब्रह्माकारता विना गुणप्रवाहोपरमो भवतीति
भावः ॥ १२ ॥

अहो एवविधरसवत्यां कथाया पतिबन्धकमात्रम् उक्तोत्तर
मश्च करोतीत्यभिनेत्य नामर्पनाह श्रीशुकः ॥

श्रीशुक उवाच ।

उक्त पुरस्नादेतत् ते वैद्य, सिद्धिं यथा गत ॥

द्विपक्षाप हृषीकेश किमुताऽधोऽक्षजप्रिया, ॥ १३ ॥

उक्तमिति ॥ पुरस्नात् सप्तपरक धे उक्तमध्यमुमर्धं पृष्टत्वात्
 करुणया पुन स्मारयति । वैद्य शिशुपाला हृषीकेशभगव त द्वि
 पक्षसिद्धि गत । हृषीकाणामिद्विपक्ष वीक्षा नियन्तारमित्यनेन
 यथाधिकार द्वेषादिक भगवत्क्षेरणैव भवतीति सूचितम् । यद्वा
 ऽनाहनेश्वर्यं हृषीकेशेभ्योनाहृतब्रह्मभावाणा जीवानां परस्पर द्वेषा
 त्किना सिद्धयभावेऽपि कृष्णऽनाहृतब्रह्मभावाने यथाकथञ्चि मनःभवतो
 ऽसिद्धिभवतीति प्रनितम् । यथैव तथा पुरस्ना मयोक्तम् । तथाच
 कृष्ण विरोधिहृष्यापि यदि सिद्धिर्भवति तर्हि परमात्मुकूलहृष्या
 सक्तवतसा गोपीना सिद्धिप्राप्ती कि शिवमिसाद् ॥ किमुतिति ॥
 अतोऽक्षज प्रियो यामा ताः । अपोऽक्षजस्य प्रिया इति वा । अतः
 अक्षजान् ज्ञान यस्मादित्यर्थकेनाथाऽक्षजपदेन, अक्षब्दमस्पर्शमरूप
 मन्वयमित्यादिश्रुत्या सर्वगुणातीतम् आवरणविनिर्मुक्त परमात्मान
 जारबुद्ध्यापि सेवन्तीना वा बुद्धयस्ता वस्तुमाहात्म्याद् ब्रह्मबुद्धय
 एव, न गुणबुद्धय इति प्रानतप । सप्तपरक धे चेत्यमभि
 दितम् । तस्म द्वैरानुव धेन निर्वरेण भयेन वा च स्नेहात् कामेन
 वै पुण्यात् कथाश्चक्षेहने पृथक् * कामाद् द्वेषाद्भवान् स्नेहाद्यथा
 भक्त्याऽपरे मनः * आवेद्यत् तदस्य हित्वा मह्यस्तइति मता *
 गोप्यः कामाद् भवात् कसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृप * सवम्भाद्
 वृष्णयः स्नेहाद् सूय भक्त्या वय विभारिति । यद्वा पूर्व, ब्रह्मन् !
 परोक्षमे कृष्णे इयान मेमा कथ भवेत् * योऽभूत्पूर्वस्तोकेषु
 स्वोद्भवेष्वपि कथ्यतामिति शृष्टवतस्तरितदुत्तर तदुत्तरकथनन मया

वक्तव्यं । सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव बल्लभः । * इतरेऽपत्य
 पिशाचास्तद्बल्लभतयव हि * कृष्णमेतमपैदि त्वमात्मानमसि
 स्वात्मनाम् * जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवामाति माययेत्यादिना ।
 किञ्च । सप्तमेऽप्याभहितमित्याह यथा वा ॥ येष इति ॥
 निश्चिपक्षेऽपि गमानमिदं पञ्चल्लोकात्मकं प्रकरणम् ॥ १३ ॥

भक्तितत्त्वज्ञानानधिकारिणोऽस्तुर्द्वाभ्या इतीच्छयैव भगवत्
 ऽनतरणस्तो यद्दुर्भगवत्प्रवृत्तारस्तस्मिन्नेवार्थे भवत शङ्का न यु
 ज्यत इत्याशयेनाह ।

नृणां नि श्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥

अद्वयस्याप्रमेयस्य निर्माणस्य गणारम्भन ॥ १४ ॥

नृणामिति ॥ भगवतः पद्मगुणीश्वर्यसपन्नस्वाभिष्पत्तिकार-
 णरहितस्वाभिष्पत्तिकं मातृभक्तिं नृणामभिज्ञेयं सर्वेषां नि.श्रेय
 सार्थाय साक्षात्परम्परया वा मोक्षरूपपद्मपुर्यार्यालाभायैव, ननुभू-
 धारभूतकृतादिरथाय । भूविजृम्भमाश्रेणान तकोत्पिञ्जलाण्डसहार
 समर्षस्य क्वचित्तद्धारकव्यक्तिलेशमात्रावगारेणाऽपि तस्य सुकर-
 त्वात् । न च नृणां नि.श्रेयसम-वधा सुकरम् । भक्तितत्त्वज्ञानधार
 पिकारिणोऽन्वयवृत्तत्वात् । मनुष्याणां सदृशेषु कश्चिद्व्यति
 सिद्धये * यतनामपि सिद्धानां कश्चिं नावति तत्त्वत इत्यादिया-
 क्वात् । न च भगवदिच्छया तत्सुकरम् । तस्या अपि जीव
 कर्मतायेतत्वात् । अ यथा वैषम्यनैर्घृणयापातात् ।
 तस्मात् कल्याणसागरो भगवान् सत्तारानल्लेषापच्यमानाऽर्वागाना
 लोन्वावतरतीति भावः । यथा उपरूपेण भगवतोऽनतरणं नृणां
 पाखनाय, तद्ददिति सम्बोधनाशयः । अनन जीवेनात्मनाऽनुभ

विषय नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्या परमात्मनो जीवरूपेण भवेद्यो नामरूपत्मकसत्तारविस्तारायोक्तः । अविष्टस्य तिरोहितस्य परमात्मनः पतिगुणादिरूपेण स्थितस्य समुत्पन्नकारणस्य स्नेहादिसर्व धेन समुत्पन्नक्रे भ्रमणातिशय एव, न नू तन्निवृत्तिः ।

भगवत्तस्तु अभिव्यक्तिरित्युक्तमत्रा यत्स्वरूपसाक्षात्कारेण मोक्षः श्रुतिमन्त्रकेष्वभिहितस्तत् स्वरूप भगवति अभिव्यक्तमेवास्तीत्याशयेन भगवत् विविदितादि ॥ अन्वयस्येत्यादि ॥ अन्वयस्यापक्षयर्हितस्य सत्यस्य यतोऽप्येयस्य प्रसङ्गादिमवाणज यद्वृत्तिप्रतिकलितचैत-या-ऽविषयस्याऽदृश्यस्य दृशूपस्य, तथापि हेतुमाह, निर्गुणस्याऽप्रसङ्गादिमर्त्यचिरेत्तुगुणाविनिर्मुक्तस्य, सत्य ज्ञानमन-त विज्ञानमान-द ब्रह्म विज्ञातारम् अरे केन विजानीयाद्, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन क पश्येत्, यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म, साक्षी चेत्ता केवल्यो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः । तथाच सत्यज्ञानान् दात्मकस्यानाद्यतस्य पर ब्रह्मणो न-द-नन्दनादिरूपेणाभिव्यक्तिर्न तु जीवस्येव जडदेहाद्य भिमानेन तिरोधानयोतस्माद्विपबुद्ध्यापि पीतममृत यथा अमरत्वा चैवावकल्पते तथा जारत्वादिबुद्ध्याप्याराधितो भगवा-मोक्षायै वावकल्पते इति, न कोऽपि विरोध । ननु यथोक्तस्य निर्गुणस्य परमात्मनो महावान्पत्र वास्यण्डार्यवृत्त्या आवरणभङ्गमात्र सम्पाद्यते । स तु स्वयमकाशत्वाद् स्वयमेव प्रकाशते । तस्मात् कथ चक्षुरादीन्द्रियज-यद्वृत्तिविषयाकारणाभिव्यक्तिः । न हि दृश्य मानयदपदाद्याकार ब्रह्माभिव्यक्तमित्युच्यते । अतो भगवद्विग्रहस्य दृश्यमानत्वमभिव्यक्तब्रह्मरूपत्व चैवेतदुभय विरुद्धमिति चेत् तथा ह ॥ गुणात्मन इति ॥ गुणाना सत्परजस्तमसा तदात्मिकाया महाभायादिशब्दवनिपाद्यायाः मङ्गलेरात्मनो नियन्तुः सत्तास्फूर्तिवदस्याभिमानचैत यस्य । तथाच सभिदान-दरूपे परब्रह्मणि सर्वथा

अव्यक्तिसम्पन्नानाङ्कारादिक यथा मतीयते, तथा साधकाऽऽनुग्रहा-
र्थं भगवत्सत्त्वद्विग्रहस्वरूपेण भानमपि न विरुद्ध्यते । तत्राज्ञानादी-
नां सत्कारणत्वात् तद्भानं सत्कारापादकम् । भगवद्विग्रहस्य
तु माह्वार्थं प्रकथितत्वात् तददर्शनादिक मोक्षकरमिति विशेषः । य-
च्छक्तिं स्वामधिष्ठाय सम्भ्रम्यात्ममायया कृत्वा यथा ह्येषा मया श्रु-
ष्टा य मा पश्यति नारदेत्यादिशास्त्राःस्नेहोद्बोधिततद्विग्रहभाना-
नुकूलमायाशक्त्या तथाभूते परमात्मनि तत्तदाकृतिभानमिति सर्व-
मनवद्यम् ॥ १४ ॥

अतो यथाकथञ्चिद् तदासक्तिर्मुक्तिकारणत्वात् सम्प्रा-
प्येसाद् ॥

काम क्रोध भय स्नेहमैक्य सौहृदमेव वा ॥

नित्य हरौ विद् गतो यान्ति तन्मयता हि त ॥ १५ ॥

काम मेममय रिरतामय वा । गोप्यादयः । क्रोध द्वेष विश्व-
पालादयः । भय कृतादयः । स्नेह पाण्डवादयः । ऐक्य सम्पन्न-
शृण्वादयः । सौहृद् भक्ति नारदादयः । ऐक्यमेतन्मात्मारामा इति
व्याख्यानं तु सम्पन्नं वाद् शृण्वय इति पूर्वोक्तविरोधादस्य यथा-
र्थत्वेन यथाकथञ्चिदुपलभावात् स्वामिभिन कृतम् । नित्य हरौ
च पहरणायापदीर्णे भगवति विदधतः कुर्वाणा ये ते त मयता म-
विषदान्दस्वरूपभगवत्स्वरूपता याति । एकारेण प्रत्येकं स-
म्बन्धित्वेन कामादीनां म येऽ यतमस्य यथाधिकारमवकल्पकत्वेन्यता
बोधयति । वाकारेण कामादीनां तन्मयतायाप्ती प्रत्येकं स्वातन्त्र्य-
ज्ञापयति । एकारस्य वा तीक्ष्णनेनापि सम्पन्नः । तथाच या ले-
वेलैका स बाधितम् । नित्यमित्येनैव रूपेणसाद्विदुः व्यभिचारि-
तकायादिन्यास्यति । या-तीति वर्तमानापदशोभेदानीमप्येष विद-

धनो यान्तेति धोतवति ॥ १५ ॥

ननुक्तेऽप्यर्थे विस्मयाच्छिष्येण पुन मदनः क्षियतेऽतः कि
मिति सामर्थ्यं भगीश्वरुत्तरं दत्तमिति चक्षुषिदेहे ह्यर्थे उक्तऽपि क
दाचिद्विस्मयवश्यात् पुनः मदनो भवेदनेकवारमनुभूते समस्तशास्त्रे-
षु मीतदेहे परमात्मगुणत्वं सम्बद्धश्रुते समनस्कस्य विस्मयोऽपि
कर्तुमयोग्य इत्याशयेनाह ॥

नचैत्र विस्मय कार्यो भवता भगवत्स्यजे ॥

योगेश्वरेश्वर कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

नचेति ॥ गुणमवाहेश्वरमसम्भावनालक्षणो विस्मयो, भवता तु
गमवासकान्तात्पर्यमैतावत्कालपर्यन्तं भगवन्वाहात्स्वमनुभूतवता,
अवागितमपि ब्रह्माज्ञं यो वारितर्वीक्षस्य स्वेन निवर्तनीयस्तार-
निवर्तने क परिश्रय इति सर्वविस्मयनिवारकत्वं भवता न मकाले
अपी महत्तक इति परीक्षणेन परीक्षदिति न भवता न च कार्यं
कदापि न कर्तव्यम् । एवमभूतो विस्मयस्तज्ज्ञानामश्रद्धयानानास
शयाविष्टोक्तं ता ता भवति, न तद्विच्छरणाना भव, दशानाम् । अतः
दिक तु सर्वानर्थकारणत्वाद् दूरत परिदृश्यिम् । तदुक्तम्—अज्ञ-
श्चाश्रयमानश्च सशयात्मा विनश्यति * नायं लोकोऽस्ति न परो
न ह्यस्य सशयात्मन * इति । तथापि भगवति पद्मगुणैश्वर्यस-
म्यक्ते, येन तस्योद्धारो यद्विषयकः ह्युपा या तस्य मतिष-वस्तुवि-
र्भावेन तदाक ह्युपूर्वा वा मोचनसमर्थम् । अत एवाऽजे न महत्त्वं
ऽविद्याकामकर्मवासनादिरिनिर्मुक्तत्वञ्ज यशू ये, लोकास्तुप्रदाया
विर्भूतत्वादेवञ्ज मादेमत्त्वऽपि नास्त्रजत्वादिव्याघात इति भावः ।
किञ्च, योगेश्वरेश्वरयोगेश्वरा ब्रह्मादयस्तेषामपीश्वरे आदिकारणे
नियन्तरि स्वात्मभेदहरत्वादिज्ञानवतोऽपि सृष्टिभेदे । तदुक्तम्—

अहमादिर्दि देवाना मर्षीणा च सर्वशः * यो मामजमनादि च
 रेषि श्लोकमहेश्वरस्य * असम्मूढः, स सर्वेषु सर्वपापैः प्रमुच्यत इति ।
 यद्वा, यत्नसादाद्योगेश्वरा अपि मोक्षदानसमाप्तेषाभीश्वरे को वि-
 लम्ब । एष भिषि पद्मेर्नोचनसामर्थमभिभाष्य, किञ्च मुक्तपाप्मो-
 ऽपि न एवेवाह ॥ कृष्णे सदानन्दस्वरूपे यतो येन केनापि म-
 कारणाश्रितान्दितचरराचर सर्वमाप विमुच्यते ।

तत्राच कृतद्वार्ये, मातुर्भूतजन्माद्यार्थसमूहे, स्वस्यापि यो
 क्षोपापपागादिभूये, मातुर्भूतजन्माद्यार्थसमूहे, अतुल्यदु लदेहादि-
 तादात्म्यापत्ते र्जीनेभूतेः विस्मयो, न तु पयोक्ते परमात्मनि,
 तथापि भवत इति भाव ॥ १६ ॥

अहो बहुकथं, इतः परस्य अत्र मदनोत्तराभ्यां श्लोकोत्तरमुत्साया
 भगवद्वासकीडाकथाया विच्छेदकाभ्यापिति भवनयन् स्वयमेव प्र-
 कृतमनुमरति ।

ता दृष्ट्वाऽन्ति कर्मायाना भगवान् ब्रजयोषित ॥

अपदश्च वदता श्रेष्ठो नाथ पेशीर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

ता इति ॥ ता स्वय कलमर्तिनाहूता, अतो ब्रजयोषितो
 ब्रज एव वातयोषथा अपि हृदिति स्वनधीपमागता उपलभ्य ।
 यद्वा ता ब्रजयोषित सर्वदा ब्रज एकोपलम्बास्तरानी स्वस्थ बने
 स्थि तस्वात्तकवायाना दृष्ट्वा, नाच पेशीर्विलासे. स्वचिचानुसारेण
 निवेदयार्थितार्थमनीनिजतरोः पूर्व कल्पार्थेन मोहिनाः पुनर्विशेषेण
 मोहयन् अवापत । यतो वदता सर्वेषा उक्त्या म ये श्रेष्ठ । यतो
 भगवान् । इह च क्यामाहोत्वादन विशेषरनोद्धवाय । तथाच या-
 स्वात्मान धैर्यीभारान् नदिरापि मार्थियान्त तान्ना येन्य ज्ये
 क्षावाक्येरनोदीपन भवति । यास्वतएत मार्थिनातसोऽप धैर्य-

ज्ञानानुरसो वदन्ति नैवीसोऽथ वदन्ति तासां मेम्णा' पार्थनावाक्यै-
रेरेल्लस्य-प्रेणीमयाविनाक्या'पभिहितान् । पृथग् यथोक्तार्थवा
नमयोतस्य परस्परकल्लापादकत्वेन रताभामकःवात् । यद्वा
सत्रवापिशब्दा तर्पाननेत्य व्याख्येयम् । ब्रजयोपितः साहजिक-
मेवसोऽपि, ताः मेममयकामविकार मासा अपि, अतिकमायाता
अपि, साक्षाद् दृष्ट्वापि, स्वयं भगवोस्तासां भावज्ञोऽपि, कपटवाक्यै
र्म्मामोहयद् वैकल्प मायवन्नवद् । यतो नर्मोक्तिवादिषु श्रेष्ठः ।
तथाच नर्मविशेषार्थमेवमपातेत्यर्थः ।

निवृत्तिपक्षे भगवानेव वदतां श्रेष्ठस्यज्ञादिरूपेण वदतामत्र
गण्य. सन् वाचः देशीरापातरम्बैविलासैः, विमथा = विरुद्धम
या विपरीतसिद्धान्तेन ता ऊहयस्तर्कव-नुवाचेत्यर्थः । मोहितान्
मद्मतीन् विशेषेण मोहयन्निति वा ॥ १७ ॥

यदवदद् तदुदाहरति ।

स्वागतो महाभागा प्रिय किं करवाण धः ॥

ब्रजस्थानामय कश्चिद् भूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

स्वागतमिति ॥ तत्र त्रिविधा गोप्यः ॥ स्वागतार विज्ञाय रमणा-
भिलाषपत्न्योऽभिज्ञाः मधमाः । आरजुञ्जया तहःपोऽन्भिज्ञा द्विती-
याः । स्वममातरेकेण वशीकृतमेहा मानवःयस्तुतीया' । तथाभि-
ज्ञापक्षे, यो युष्माक स्वागतं सुष्टु शोभनमागमनं जातम् । प्रेहस-
न्विधावागमनमात्रस्याप्यज्ञ-तशोभनत्वात् । यद्वा, स्वागतमिति
क्लेशलक्षणम् । अतः परमेम्णा समागतान्नां युष्माक मत्तश्चोऽह
किं प्रिय करवाणि । युष्म-मनोऽभिलषितप्रियकरस्तेन भवतीना
सन्तोषस्य सम्पादनीयत्वात् । अहो रमणेच्छयाऽऽराधनवराणाम
स्वाकं म दधान्यःवादद्यापि सर्वज्ञेनाप्यभिवाचो न बुद्धो यत एव

पृच्छति । यद्वा । अस्मत्त्वेमभरतामालोच्यैव वदति तस्मादत पर
किं वक्तव्यमिति विचार्य्य सिद्धान्तिका आलक्ष्याऽऽत्तयति । हे
महाभागाः । महद्भ्राज्य भवतीनाम् । यतो ब्रह्मादिभिरपि शार्थिनी
य मत्प्रतिपान लम्बवसः । यद्वा, महान् भागो भजन यासात् ।
मत्त्वेमातिरेकविभिर्गुक्ताना कथं मत्सम्बन्ध इति भाव । एवमु
क्ता अपि वस्तुमशक्ता मजाभिमुख्यः स्थिता दृष्टा पुनराह ॥
मजस्येति ॥ मजस्यमन्वन्धिजनस्वोपद्रवोपस्त्रितौ भवतीनामागमन
जात स्वादिति मया ज्ञातवत्. पृच्छामि । मजस्य कश्चिदनामय
मुपद्रवाभावः त्वगति वर्तते । एव श्रुत्वा अहो सर्वज्ञाऽपि भगवान्
अज्ञान् पृच्छतीति नरनाहयमालक्ष्य विस्मयेन म दक्षिणधारीरुप
लम्ब स्वयमापि म दक्षिणालङ्कृतमुत्तररोह आह ॥ श्रूतेति ॥
आगमनकारणं ह्यन । किमिह शृण्वीमवस्थानेन तन्वेहापादकेन ।
स्वाभिधेतत्रियमार्धनमतिवचकलज्जाभिभवकारणत्वेमातिरेकसपाद्-
नार्थं भगवता ता मखेवमुक्तम् । अनभिज्ञापक्षे, स्वदिग्भासकत्वादि
त्वा अस्मकलगीतध्वनसमकालमेव मजाद् बहिर्नि गृह्य स्वसन्नि
धौ समागता, अत एव तासाम त करणस्या भावोऽपि बहिर्नि-सा
रणीय इत्याशयेन दाक्षिण्यनक्षणनायकत्वमात्र ता ग्राहयितुमव
हित्यालक्षणनायिकास्वभावमङ्गीकृत्य आह ॥ स्वागतमिति ॥ वः
शोभनमागमन भवन्तु । युष्मदागमन स्वस्य शुभसूचकमह लक्षये ।
यतो, हे महाभागा महद्भ्राज्यलम्बो महान् भाग स्वपतिभजन यासा
ता. पतिवता । तथाच महाभागाना युष्माकमागमन महद्भ्राज्य सूच-
यतीति भावः । अत आज्ञापय तु भवतो, वः त्रिय किं करवाणि
केन त्रियाचरणेन स्वात्मानं कृतार्थं करोमीत्यर्थ । एव विवरीतया-
कम्बोर्द्विभ्रतमानया शुभ्य मुत्तारवि दा, अहो स्यैव मजाद सहसा
निःसृष्ट्याच समागता इति पश्चात्तापेन मजाभिमुखीरुपलम्ब्याह ॥

मजस्येति॥ अदि मजस्य कश्चिद् उपद्रु उपस्थितस्त्राच्छा-त्रा च शु-
 ष्मन्मिव भवति तर्हि वक्तव्यम् । इतिशब्द तच्छास्त्रित करामिति
 भावः । ननु भोः, चतुराशिरामणे, तथा मति गोषा आगता स्तु-
 रितिचेत् तच्चाह ॥ श्रूतेति ॥ दृष्यदागमनेन तत्रसखीणामिव कश्चि-
 दुपद्रुव उपस्थित इति तर्कवशात्प्रत्ययमुच्यतेऽतः स्वमुखात्पि श्रूयति
 तत्कारणं श्रूत । अहो एतःस्वरूपसत्कश्चिच्चाभिरम्भाभिर्जनस्य दत्त
 अलाञ्छितं जानन्नपि फलकाले किमस्मात्तु मजासक्तश्चिन्तनामारो-
 ष्येव वदतीति स्वमुत्तारमि-दाभिमुखीरलोक्याह—श्रूतेति, वा ।
 तिष्ठतु मत्कस्तवर्क, स्वयं ववतुमुद्यता यूय स्वमुखादेव स्वागमन-
 मयोजनं श्रूयस्वर्थः । यद्वा, ससम्भ्रममाह ॥ स्वागतम् ॥ यतो भव-
 त्तः पतिपुत्रादिसकलसम्पत्सम्पन्नःयेन महाभागः । तथाभूताना-
 मागमनावकाशरहितानामभागमनेन महात् महतिविस्मयो जात-
 इति भावः । तस्माद् शुष्माक किञ्चिद्विषयाचरणे मम महःशुक्लप-
 ञ्चानेशाशयेनाह॥मियमिति॥मस्मिन् भवन्न मार्ययति तद्द क-
 र्वाणीत्यर्थः।एवमुक्तानमोक्तिमशुद् वा लज्जया स्वाभिलषित मिय-
 मार्ययितुमशक्ता मजाभिमुखीरलोक्याह—ज्ञात मया, मजेक-
 श्चिदुपद्रुव उपस्थित, स्याद् यज्ञयाद् पलाय्य स्वत्राणार्थं मदन्ति-
 कमागता अतः दृष्टवामीत्याशयेनाह ॥ मजस्येति ॥ तथाप तत्र स-
 म्भावितीपद्रवशान्तिरूप मिय किं करवाणीति भावः । एवमुक्ता-
 अहो अस्य भूताधिराजस्याप्राप्तोऽयं वाभिल्लासो द्रष्टव्य इति
 तर्कय तीः सस्मित परस्पर ।वल्लोकपन्तीरालक्ष्याह ॥ श्रूतेति ॥
 अहो भवतीना मौन मियः सस्मितनिरीक्षणं चोपद्रवाभावो-
 ऽस्तीति मया ज्ञातमतः स्वमुखादेवागमनमयोजनं श्रूयस्वर्थः । मा-
 निनीपक्षे, वा दुर्लभदर्शनसंभाषणाः स्तान्तिकमायाता दृष्ट्वा अतिवि-
 स्मितःवातः सोऽकण्ठम,ह ॥ स्वागतमिति ॥ अहो वो शुष्माभिः

सृष्टु समीचीनमागमनं कृतम् । एतादृशचन्द्रकाराभिरक्षिते स-
मस्तोदीपनसामग्रीवशिष्टे वने शुष्मदागमनाकाङ्क्षया मद्बन्धुमाना
व । ननु किमिल्लेषं ब्रवीषि, मन्दभाम्पमेरिता वयमत्र समागता
इति कदापि न वाच्यमित्याह ॥ हे महाभानाः ॥ एवमिषयोजना
दिवतीनामेवविधे वने एवविधेन मिषण समागमो महता भाम्येन
लभ्यतेऽतो नास्वस्य तपसः फलमिति भावः । अतो नाऽपङ्कोप
कालः, किं तु कोपौदासामीत्यादिकं विहाय रमणस्य समयोऽतो
येन विवाचरयेन भवत्यः मतस्या भवति तर्हि वर्तते तद्द
करामीति दैन्यं व्यज्यते । यद्वा, किमेतमुद्रयाऽवस्थितानां यत्पुष्पाक
मनसं विष तद्दहं जानामि, तदेव च मयापि विष, तद्दं विष देश
कालानुसूत्रव्ये सति किं करवाणि । भवतीनामनुज्ञा वर्तते किमिति
ससम्भनोक्तिः । एवमुक्त्वा यथाभिमुखीरवलोचय तासां पश्यपन
सभान्याद् ॥ व्रजस्मेति ॥ अहो मिवाः ! मिवाचरणांनुज्ञा कि
मिति न दीयते, किमर्थं वा विकसितमुखपद्या भवत्यः । पुनर्मज्जम
लोकव सऽतोऽहं पृच्छामि । व्रजस्य तु कश्चिदनामपत् । एवमु
क्त्वा । कश्चिद्विकसितवदना ईषत्कटाक्षवतीरवलोचय मदिक्षतमाह ॥
सूतेति ॥ आगमनमयोजनं ज्ञातिरिति सूत । मार्थनायां लोह । किं वा
वदिष्यतीति भया मज्जयकम्पमपाकुर्वतेति देयं व्यज्यते । स-
म्बन्धुभीक्षितकार्यनाशकरी लज्जा विहाय कथयतेति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, आस्तिको भूत्वा वदति ॥ स्वागतमिति ॥ यः
श्रुतीनां सृष्टु आगमनं आगमनं भवति । यतो भवत्यो महाभानाः
मयाणमूर्द्धभूता अतो शुष्माकं किं विषं करवाणि । अविशेष
किं धर्मं, किं वा व्रजम् । तदपि किं सन्निवेशमुत्तं निविशेषम्, ए
कमेकं, कर्मनाम्बुधासनायाप्यमुभवमाप्यं केवलज्ञानमाप्यं, क
र्मसमुच्चितज्ञानमाप्यं वा प्रतिपादयामि । ननु यथाकथञ्चिद्य

किञ्चित्प्रतिपादने को दोष इत्याशङ्क्याह ॥ व्रजस्थापीरुषेयस्य
 वेदस्थानामय कश्चित् । दोषग षोडश न सम्भाष्यते । वीरुषेय
 वाक्पेषु तथा वेदस्तु नामति भावः । न वागता एव परब्रह्मणि
 वसत किमित्थेन वृच्छसीत्याशङ्क्याह ॥ श्रूतेति ॥ स्वागमनवती
 ना शुष्माकमागनकारण विनाऽऽगमन नोचितमिति कृत्वा तस्य
 कारण जातिमुणत्तज्ञा यत्तम श्रूतस्यर्थे ॥ १८ ॥

एवमुक्ता, लज्जाविष्टमानसा किञ्चिदपि वक्तुमक्षमा अथ
 लोचय मेमोदीपनार्थमीषत्कर्णकटोर वाक्यमाह ॥

रजन्येषा घोररूपा धारसत्त्वनिशेषिता ॥

प्रतियात व्रज नेह स्थेयस्त्रीमि सुमभ्यमाः ॥ १९ ॥

। शुष्माक मी येन कारणाभावो मया ज्ञातः ।
 अकारण चागमनमु मत्तथेहितसमय । तस्माद् ह्याऽऽगमनवद्व्या
 वस्थानस्यानुचितत्वादिह वने न स्थेयम् । यज्जात तच्चु जा
 तमिति माऽस्तु ह्या वेहितमिति भावः । तर्हि कि वेहितमित्यपे
 क्षायामाह ॥ वृज मति यात गच्छत । गत्वा सुप्रकृत्यपरता सम्पाद्ये
 ति भावः । वृजमित्यनेनाप्रागमनवद् यत्र गमनस्यापि निष्कलत्वं
 सूचितम् । ननु भवतु क्षणमात्र स्थित्वा गमित्त्वाम इतिचेत् त
 वाह ॥ रजनीति ॥ एषा उपलभ्यमाना । तथाच सम्पत् नेत्राण्यु
 पीत्य इष्टम्वा, एषा रजनी वर्तते, न तु दिनम् । दिनादौ विल
 म्बेऽपि कृते उत्तरोत्तरमकाशवाहुलयसम्भवात्वास्ति वाधा, रज्ज्वा
 त्तत्तरोत्तरा धकारवाहुलयसम्भवाद्द्वलम्बो नोचित इति भावः ।
 किञ्च कपोत्सनाच्छुलाऽपि घोररूपा रात्रित्वादेव । तथाच महा
 निशीथाऽऽगमे गमनमत्रावस्थान च दुर्वट भविष्यतीति भावः ।
 ननु भवत्वेव तथाप्यकस्माद्वागता फलमूलादिक किञ्चिदादाय

यास्याम इति चेत् तत्राह ॥ घोरसत्त्वैर्ध्यावत्सर्वद्विधिकादिभिर्नि-
 पेयिता । कालसम्बन्धाद्दृग्दावनेऽपि घोरसत्त्वसम्भावनायाव-
 स्थान विहरण वा नोचितमिति भावः । न केव तर्हि भवताऽपि
 किमर्थमवावस्थीयते, ब्रज एव चलनीयमित्येत् तत्राह ॥ स्त्रीभि-
 रिति ॥ तत्रापि हेतु ॥ सुमन्मनाः ॥ सुकुमारमन्मनाम् भयोप-
 स्थितौ पलायनादावसमर्थाः । अन एव कोमलचित्तत्वाद् घोरस-
 त्व इष्टमप्यक्षमाः । एतेन तत्र सन्निधौ नास्वल्पाक किञ्चिद्
 दुःखमिति शङ्कापि निरस्ता । अनभिज्ञापक्षे एतच्छ्रुत्वा, अहो इ-
 दृश्य धूर्ताधिराजस्य बाधिवलात्तत्तत्सर्वं, लोकोत्तरता इत्येकीडा-
 दिक दर्शयित्वा वैर्ष्यकुललज्जादिक नाशयित्वा सम्प्रति कथ-
 नीतेन स्वयमाह्वय कारणं पृच्छतीत्यथाह्मचालनेरेव परस्परमाच-
 क्षाणास्तु तास्तु अहो मया बुद्ध, देवपूजोपयोगिगुण्याद्याहरणाय भव-
 त्वाः स्वागताः स्फुरतस्तथाचन्द्रशुतसाह ॥ रज येषेति ॥ भोः, चतुर-
 शिरोषणे किमेवमागमनकारणं पृच्छसि । अनानिव नयपि की-
 दार्थं वने समागता इति छन्दनाऽवस्थानपरा आलक्ष्याह ॥ रज-
 येषां घोररूपेति ॥ भो विशालनेत्रा, नेत्रं दिनम् । अत एववि-
 धाया रज-या कुलवधूता युष्माकं माताह एव कीदृशिता, न तु
 बहिरागच्छ वने । ननु घोररूपाया रज या माताहेऽपि कीदृश कथ-
 स्यादितिचेत् तत्राह ॥ इह, वने एव घोररूपा, न तु वने । सहाय-
 याह्वयार्थिति । ननु भोः कमलनयन ! एषाविधयोःसमावस्थेन
 उपलभ्यमाना रजनी किमिति घोररूपेऽनुनयत त्वपेतिचेत् तत्राह ॥
 घोरसत्त्वनिपेयिता ॥ अतो ब्रज मतिपात । अहो भवतु, स-
 पमात्र निश्चम्य यास्याम इतिचेत् तत्राह ॥ नेति ॥ अनप्यकर्त-
 न्ये विलम्बो न युक्त इति भावः । ननु भवता कथं स्थीयते
 इतिचेत् तत्राह ॥ स्त्रीभिरिति ॥ ननु बह्वीनामस्माकं तत्र सन्निधौ

स्थितानां का भयसम्भावनेतिचेद तत्राह॥सुमन्मया इति ॥ यद्वा,
 ननु त्वमेव भीकरसि, न तु मयम् । वनमपि साधारणं, न तु तव
 पित्रा पितामहादिभिर्वा मौल्येन क्रीतम् । अनो मयमेव विहरि-
 ष्याम इति चेत् तत्राह ॥ नेति ॥ भरतु, यद्येह विहरन्तु भरतः,
 पर तु रहो मत्पार्श्वे न स्वेयम् । आबालब्रह्मवारिणा मया स्त्रीस
 क्लृप्त्य परिहृतत्वात् । तथापि बालवृद्धाभिः सहावस्थाने नास्ति
 दोषः । युयु ह्य युवतयः सु दुर्व्यथातो दूरतः परिहरणीया
 इत्याशयेनाह ॥ सुमन्मया इति ॥ तथाच सु दरीणा युवतीना तु
 नद्रेण मया राज्ञी निर्जने वने सहावस्थानं नोचितम् । यद्यपि
 युयु परमपतिष्मता, अहं च ब्रह्मचार्य्यैर्ब्रह्मण्यो जितोद्वय एवाऽतः,
 सहावस्थानेऽपि नास्ति विकारशङ्का, तथापि मनसोऽविश्वसनीय
 स्वाद्वपकीर्तुंश्रवाच्च नेदमुचितमिति भावः । यद्वा । अनाममने भ
 वतीना मयोजनमहं न पश्यामि । शृष्टेऽपि तूष्णीम्भावाद् भवत्यो
 ऽपि न पश्य अतो यद् मवीमि तव कुम्भमिशाशयेनाह ॥ रजनी
 ति ॥ सम्पति वृज मतिपात । यत्र एषा, दिवा तप्तदूष्यापार
 वशात्कलम्बावसरयोर्दम्पत्योः सुसज्जनकत्वेन बहुशोऽनुभूयमाना
 रजनी रज्जनकरी वर्तते । ननु यद्येव तथापि रज-यां ग तुमशक्ता
 हातयेत् तत्राह ॥ अघोररूपा ॥ शरःपूर्वैचन्द्रचन्द्रिकया व्याप्त-
 त्वाद् दिनसाहच्यमापन्ना । अतो नास्ति भयसम्भावनाऽपीत्यर्थः ।
 ननु राज्ञी निर्जने वने व्याघ्रादयो यदि स्थुल्लर्हि किं कुर्वा इति
 चेत् तत्राहाऽघोरसन्धैर्धर्मरकोकिलादिभिरेव निषेधिता, सु-दा
 वनवाहात्स्वाभ्यं तु घोरसन्धैर्व्याघ्रादिभिरत्यर्थः । किञ्च पति
 पिं सार्द्धमत्र स्थितौ नास्ति क्षतिरित्याह ॥ नेति ॥ स्त्रीभिः पति
 विरहितापिरिह निर्जने वने तथापि मत्पार्श्वे केवलानामत्र पर-
 शुष्यसन्निवायवस्थानस्य सुसहा-पपकीर्त्यादिकरत्वात् । मम स्व

ऽपिवाहितस्य पुरुषस्य यत्र कुत्रापि स्थितौ नास्ति काचिद् स-
तिरिस्त्रपि, स्त्रीभिरिस्त्रनेन चनितम् । ननु एकस्या रजन्यां वि-
शुक्ता एव स्यात्स्वापस्त्य कस्मादस्मान् दृष्ट्वा म्हायस इति चेत्
तथाह ॥ हे सुमन्धमा इति ॥

अहो क्षणांतरे को वद किं भविष्यति, एवविध सौकुमार्यादिक
दृष्ट्वा न क्षणणीयम् । समापि भयतीना सौन्दर्यादेर्दृष्ट्वा नाशयम्भाव-
नया दया म्हानिर्भवतीति भावः । मानिनीपत्ने, अथैवशुक्ता वृज
मति न तुमुषता आलम्बाह ॥ रजनीति ॥ अहो आगमनकारण
सञ्ज्ञादिना नोच्यते चेत् तर्हि मा म्रूत तथापि वृज मति नु न
यात् । अत्रापि मार्थनाया लोह । कुत इत्यत आह ॥ एषाऽनुभूय
माना रजनी रजनकरी । एवविधा पुनर्भिलिष्यति न वेति भावः ।
यतो ज्योत्स्नाव्याप्तत्वादघोररूपा । पुनश्च स्त्रीदोषकरणभूतेरघोरै-
र्भृङ्गसृगादिभिर्नितरां सेविता । यद्वा घोर सत्त्व बल यस्य तेन
मया निवेदिता । अतो नास्ति भयसम्भावनाऽपीति भावः । यद्वा
पित्राद्यागमनभयाविलम्बमानता यत्र कथं न याम इतिचेत् तथाह ॥
घोररूपा ॥ रात्रिःत्वात् । पुनश्च घोरसत्त्वनिवेदिता, तस्मादत्र
कोऽपि नायास्पतीति भावः । अतः सर्वशङ्का विहायेह मन्वार्थे
स्थेयम् । यतः, स्त्रीभिः । स्त्रीणां हि एवविधे देशे काले वैवर्षिध-
रमणतनिभाववस्थान बहुयोग्यमिति भावः । तत्रापि न स्त्रीमात्रस्य
अपि नु पुत्राद्विधानामिच्छाशयेनाह ॥ हे सुमन्धमा इति ॥

निर्द्वयपत्ने, भूतागमनकारणमिदुपक्षिप्य कारणाभावमुपपा-
दयति ॥ रजनीति ॥ एषा अद्वैतवाद्यभिमतता निर्विशेषा चिद्,
रजनी रात्रितुल्या । सर्वैस्त्रापि तत्रापास्तात् । अत एव घोर सर्व
विशेषविनिर्मुक्तःत्वादस्य तस्य पारम्यवदसर्वभयङ्कर रूप यस्या-
स्ता । अत एव घोर स्वपरात्मन्तदुत्सकर सत्त्व बलमन्तःकरण

वा वेदा सर्वनिषेधप्रतिपादनपराणा तैर्नितरा भविता । अतो ब्रह्म
 प्रति यात बहुभेदवाक्यानुमरणं कुरुत । इह निरिषोपचिन्ति मति
 पादकतया न स्वेयं, स्त्रीस्वानापञ्चाभि श्रुतिभिः । यतो हे सुम
 ध्वमाः ! शोभनार्थप्रतिपादनेन सुन्दर्यः । अथ भावः । ब्रह्मणि
 वेदान्ता न प्रमाणम् । तत्र तन्मामाभ्यस्याशक्यनिरूपणत्वात् ।
 तथाहि । ब्रह्म माना तरणस्य न भवति, किं वा भवति । नाथ ।
 माना-तरविषयत्वयोग्य एव सिद्धे शब्दमदृष्टिदर्शनात् । न द्वि
 तीय । वेदा तत्रप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि माना तरानुपलब्धे । ननु
 लोकेऽपि न वाक्यार्थे माना तरापेक्षा । वाक्यार्थस्य सर्वत्रापूर्व
 त्वात् । सिद्धमोधि वाक्यमपि न स्वार्थमगितौ तदभावशङ्कानिष्ट
 त्वे वा माना-तरमपेक्षते, किं तु वाक्यस्य वक्तृदोषमपेक्षामामा
 प्यशङ्कानिष्टत्वे ब्रह्म त्वऽपीरूपेयवेदा तलक्ष्यमप्युपलक्ष्यत्वात्
 एवातस्तलक्षकवेदा ताना न माना तरापेक्षा । अतः कथं ब्रह्मणि
 वेदा-तानाममामाप्यमितिवेत्त । अस्यार्थत्वस्य लोकवेदधोरसि
 द्धत्वात् । न हि नानापदार्थिसर्गविषयस्य वाक्यस्वैकमतिपादि
 कार्यविषयत्व सम्भवति । वाक्यं हि अभिधा, गौणी, लक्षणा वा
 शक्तिमादाय स्वाथ बोधयतीति प्रसिद्धम् । नचास्य वतमवापि
 हन्वा वेदा-ता अस्यमथ बोधयन्ति । मुख्यवृत्त्या पदानाम
 कार्यदृष्टित्वानुपपत्तेः स्पष्टत्वात् । गौणीलक्षणयोः स्वीकारे
 ऽप्यन्यतरपदवाच्यार्थलक्षणाद्वा अधिकमोलक्ष्यमाणमुणा यतर
 पदवाच्यार्थयोः सत्त्वाद्वावार्थस्वैकपदार्थमात्रदृष्टित्वासिद्धिः ।
 ननु पदद्वयेऽपि लक्षणाद्गीकाराल्लक्षणापत्ते नास्ति दोष इति चेत्त ।
 अर्थभेदात्माने पदाना पर्यायत्वादाकाङ्क्षादेरभावाद्वाच्यत्वमद्वापत्ते
 र्वाप्यवैक्य-पर्यायत्वेत्त । ननु वाच्यार्थभेदात् पर्यायता । वाक्यस्य
 पदानतिरिक्तत्वेऽपि प्रमितजनकत्वेनार्थमत्त्वात् । नापि वाक्य

वैश्यधीयति चेन्न । वेदान्तानामनुदितानुसृतचित्तन्यमात्रस्वरूप
परब्रह्मविषयप्रमितिजनकत्वाङ्गीकारेऽविषयसिद्धा तभङ्गापत्तेः । अ
माशयैकवयाच । तस्मान्न श्रुतिमल्लकमतिपात्रत्वविवाद् इति ॥१९॥

ननु भवत्वाग्नीच्छया समागताना भवद्गीतादिनोदीपितस्मरणा
विलम्बसहनाक्षमाणा स्वभक्तानामस्माक खागो नोचित इति
चेत् तत्राह ॥

मातरः पितर पुत्रा भ्रातर पतयश्च य ॥

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृभ्य वन्धुसाभ्यसम् ॥ २० ॥

मातर इति ॥ कासाभि मातरः, कासाभित् पितरः, कासाभित्
पुत्राः कासाभित् भ्रातरः, कासाभित् पतयः सर्वे सुदे भ्यपश्यन्तो
विचिन्वन्ति मृगयन्ते, न त्व वेषणाभिरुत्ता अतो माशादिष्वेकोऽपि
मद्यागश्च मत्वाप्ये बुभ्यान् पश्येत् तदोभयेषा भयलक्षणे स्यातामती-
ऽत्र स्थित्वा च बुभ्यः स्वस्य भय, वन्धुना मम चाऽपकीर्तिभय च
माकुरुताऽतो वन्धुना साध्वसपरिहाराय ब्रह्म मति यान्, अन्यत्र
वा चलत । तथाच समस्तस्ति भवतीनां प्रतिबन्धकमतो मम
को दोष इति भावः ।

अनभिज्ञापते, ननु नास्वस्माक किञ्चिदपि भय तमुदायनिविष्टत्वा
द् भवत्समीपस्थत्वाच्च । नाप्यपकीर्तिभयम् । सद्यश्च आगतत्वाद्
ऽज्ञातस्थाने स्थितत्वाच्चेति चेत् तत्राह ॥ मातर इति ॥ भवतीना
नियामिका सुप्मान् श्रेष्णदृष्ट्वा विधिं वांत् । अतस्तासा साध्वस
मा कृभ्य । ननु ता अप्येवविधा एवात्-स्त्रीत्वाद्वा नागमिष्य ती-
तिचेत् तत्राह ॥ पितर इति ॥ ते स्त्रकुले कलङ्कपातशङ्कया विचि-
न्वन्त आगमिष्यन्तीत्यर्थ । ननु ते ऽपि नागमिष्यन्ति, सद्यश्च आ-
गतास्वस्मात्तु शङ्कानुत्थानात् । स्त्रीस्वभावस्य तैरपि ज्ञातत्वाच्चेति-
चेत् तत्राह । पुत्रा इति । पुत्राणा रक्षणार्थे महती लज्जा वर्तते

इति भावः । ननु ते बाला इति चेत् तत्राह ॥ भ्रातर इति ॥ ते
 कृन्वणेषु समर्था लज्जाव तश्चातस्त्रे अदृष्ट्वा लज्जया कदाचिच्छ-
 रीरमपि लजेसुरिति भावः । ननु तरुणास्ते वय च तरुण्योऽतो
 लज्जया वेपथार्थं नाममिष्य तीति चेत् तत्राह ॥ पतय इति ॥ व
 द्वा, ननु राज्ञी पतिसन्धियौ स्थितिसम्भवानया तेऽ वेपथाय न व-
 र्धन्त इति चेत् तत्राह ॥ पतय इति ॥ ते राज्ञी भोगापेक्षा भय-
 तोऽदृष्ट्वा अ वेपथ तोऽचागमिष्यति । तस्मात् तर्दीयो रसोऽप्य
 स्वै न देयः । भोगसिद्धेस्तत एव सुकरत्यादिति भावः । नन्वेव
 तर्हि ते यदा आगमिष्यति तदा वै, सार्द्धमेव गमिष्यामोऽतस्ताव-
 न्त्वमस्मत्समीपे तिष्ठेति शङ्कानिरासाय, विचिन्व तीःसुक्तम् ।
 तथाच वृद्धाभिर्गता मध्ये स्फुटिवैर्गतां तैर्गताः सन्तो विचिन्व
 न्नेवातोऽजागमन तेषा दुर्घटमतो विधि व तो ऽतिसेव्द मरण वा मा-
 प्तुसुरित्तर्ये । न वस्तु, किमस्माक तैरितिचेत् तत्राह ॥ मेति ॥ तैः
 सार्द्धमेवानस्थानयोग्याना कुलाङ्गनाना सुष्माकतःसां वसोत्यादि
 का मष्टाभिर्नोचितेति भावः ॥ माभिनीपक्षे, ननु किमिच्छेव निर्लं-
 वम सन् बहुपरिवाररक्षिता लज्जावतीरस्मान् मति ब्रवीषि, वय
 मत्र क्षणमात्रमप्यवस्थातु न शक्नुमः । यतः परममेवास्पदा अ
 स्वानऽपश्य तोऽस्म मावाद्दयोऽ वेपथाय नि 'श्रुताः स्फुरतस्तेषा म
 ध्ये यथेकोऽप्यजागम वाऽस्यान् पश्येत् तर्हि महाननर्थो भवेत् तस्मा
 त् तदानमनात् पूर्वमेव छटिसेवास्माभिर्गे तप्यमिति चेत् तत्रा-
 ह ॥ मातर इति ॥ व धुभ्य' साधस मा कृभ्यम् । पतस्ते मावाद्
 याऽपश्यन्त सन्तो विधि वन्त्येष, न तु महनेऽस्मिन् वने तेषा
 मागमन सम्भाव्यत इति भावः । यद्वा, विचिन्वति, न त्वजायान्ति,
 नाप्यायास्वन्ति । हि यतोऽपश्य तो न द्रव्यान्त्येव वनस्थास्पाति
 निचिहन्ता मया सागस्या विद्याया एतःस्थानस्याच्छादितत्वाच्च ।

अतस्तद्वय विहाय मया सार्द्धं यथेष्टं रमतेति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, ननु निर्विशेषमखण्डं ब्रह्म यथोक्तरात्रिकल्पमि-
ति त्वया कथं ज्ञातमिहाद्यच्छ्रमं बहुषिद्धसम्पत्तिपक्षेति-त्याह ॥ मातर
इति ॥ ये मात्रादिस्वयानापन्ना सात्त्विकाध्वरमीमांसकादयो विधि-
न्वन्ति, यथोक्तं ब्रह्म श्रुतिप्रमाणकमस्ति । न यति । विचारय-
न्ति तथापि न पश्यन्ते । तथा च यदि स्यात् तर्हि परमविच-
लचौरन्वेष्यमाणमवश्यमुपलभ्येत, नोपलभ्येत । स्वीयतात्काकवर्ति-
यगन्तुपलभ्या घटाभावयत् तदभावो निश्चीयत इति भावः । त-
स्माद् यथोक्तरात्रिकल्प-वजाणाय परमोद्योगवन्वादेते चो बन्धव-
क्षेपा सात्त्विक-तन्मताननुमोदनेन वेदवाद्यन्वयमात्रिमय मां कृष्य-
म् । स्वरत्नकस्य रक्षणमेवोचितं, न तु मयमदानमिति भावः ॥२०॥

एवमुक्त्वा अहो भगवदनुब्रह्मालाभाविष्कलमेवास्माकमागमन-
जातमिति विचार्य विवशचिन्ता आन्वसयति ।

दृष्टं वनं कुसुमिनं राकेशकररञ्जितम् ॥

यमुनाऽनिलल्लीलैजत्तक्षपल्लवशोभितम् ॥ २१ ॥

दृष्टमिति ॥ सुष्माभिरन्नागत्य वनं दृष्टमेव । न वेद्येत् तर्हि कल-
गीतेन किमर्थमत्र ययमाहृता इत्याशङ्कापि परिहृता । वनं दृष्टम-
या विचारितमहो इव वनं स्वयन्का-वोऽपि मदर्शनीयमिहाशयेन
कलगीतेन मयाऽऽहृता इति भावः । ननु का वाऽत्र दर्शनीयतेति
चेत् तथाह ॥ कुसुमितमिति ॥ ननु कुसुमितवनमेव यद्यस्माकं
मदर्शयितव्यं तथाभीप्सत स्थितं तदा दिने एव ययं कुतो वा
कारता इतिचेत् तथाह ॥ राकेशः पूर्णचन्द्रस्तस्य करैः फिरचै-
रञ्जितम् । तथाच दिने रात्रौ तरे वा नास्त्रेवविधा शोभेति
भावः । किञ्च, नासुरन्वेषयिष्य समवास्तगदुर्लभ इत्याशयेनाह ॥

यमुनास्वर्शिनोऽनिलस्य वायोर्लीला मन्दगतिस्तया राजतः कम्प
मानस्रङ्गणा पल्लवास्त्रिः शोभितम् । तस्मान्नास्त्रागमनवैश्वर्ध
मिति भावः ॥ अन्नभिज्ञापक्षे, ननु भवतु, तत्र निकटे न स्वीयते ।
अथ प्रदेशे गत्वा स्थास्याम इत्यभिप्रायवतीरालक्ष्याह ॥ दृष्ट
मिति ॥ एवविषयप्रदेशान्तर नास्ति । अथ च प्रदेशा दृष्ट
एव भवतीभिरतोऽल्ल ह्या कालक्षेपेणेति भावः । यद्वा, किमे
व मात्रादिच-धुभय मदस्वीते, तत्र स्वऽस्माक दृष्टजस्त्रास्त्रि
मायमेवा यथा तान् परिलक्ष्य राज्ञी बहिरागमन कथं भवेत् ।
त्व विधेभि चेत् त्वमेवेतो गच्छेति प्रणयकोपवतीरालक्ष्याह ॥ दृष्ट
म् ॥ अहो मयापि ज्ञायते, निर्दोषाणा नास्ति कुतो मयम् । त-
थापि बुद्धिमतीना ह्या सृष्टास्त्रिःशरणस्यायुक्तात्वाद्गनशोभेक्षणा
र्थमागता स्तुस्तत्र सम्पन्नमिति ह्याऽत्र न स्वैयमिति भावः ।
यद्वा, तच्छ्रुत्वा लज्जयेतस्ततो विलोकयतीरवलोक्याह ॥ दृष्ट
मिति ॥ अहो ज्ञात मया, साध्वीना भवतीना सृष्टास्त्रिर्मग्न वने-
क्षणाय, तत्र जातमतो मन्तन्वमिति भावः । ननु मत्तद्वाद्भाग
ताः कलानि सृष्टीत्वा यास्याम इतिचेत् तत्राह ॥ कुसुमितम् ॥
न तु फलितम् । एतच्छ्रुत्वाद्दूर्ध्वदृष्टीरालोक्याह ॥ राकेशकररक्षि-
तम् ॥ अतः शरःपूर्णचन्द्राद्दृष्टाशोभेक्षणाय भवत्स समागताः
स्तुस्तदपि जातमिति भावः । यमुनाभिमुखीरालोक्याह ॥ यमुने-
ति ॥ मानिनीपक्षे, ननु तथापि सृष्टाद्बहिरस्माक मनो न रमतेऽतः
कथमत्र तिष्ठाम इतिचेत् तत्राह ॥ दृष्टमिति ॥ कुसुमितमिदं वन
भवतीभिर्दृष्टम् । तथापि नास्ति सृष्टेर्वैयविधकुसुमशोभाऽतोऽत्र क-
स्य मनो न रमते । मत्तशोपलम्बस्यापलापो न युक्त इति भावः ।
किञ्चैवविध राकेशकररक्षण यमुनानिललीलैरुपलक्ष्यशोभा च
सृष्टेः नवास्ति । तस्मादेतत् सर्वमवलोकयैव वैयस्यो भवतो मया

स्पृताः । स्पृता कलगीतेनाहृता भवसोऽप्यागता तथैव दृष्टनसो-
ऽतो गमनाग्रद्विहायेद् स्प्रेयम् । गोष्ठमति वा यातेति परेणा
ऽचयः ॥

निवृत्तिपक्षे, ननु भवतो विवेकश्च द्वामुदपादैराम्पादिरहिता
अस्मद्भिमाय न जानन्ति । विवेकादिसाधनसम्पन्ना त करणास्तु
जानन्तीत्याशङ्क्याह ॥ दृष्टमिति ॥ राकेषस्य विवेकच-द्रस्य करै-
र्विचारभेदै रक्षितं शान्सादिलक्षणकुसुमशोभितम् त-करणलक्षण
वन दृष्टमित्युपहासः । नाममात्रे श्रुत्वर्थाभासा ये विवेकादिमन्त
इति भावः । यतो यमुनास्थानीयाऽनिघासम्बन्धिनोऽनिलस्य
त-स्थानीयस्य विज्ञेयस्य लीलया तत्रद्विपयलालसया एज-तस्तक-
स्थानीयस्य वैराग्यस्य परलवास्त-स्थानीया अविचारोत्था वैरा-
ग्यभेदासौः शोभितम् । यद्वा, यथोक्तयमुनानिललीलया विलासेन
एज तश्चल त मवेपिता. ससारलक्षरूप परलवा विषयमवालास्त-
शोभितम् । तथाच श्रुतवेदान्तानामपि यथापूर्वससारोपलम्भे तेषां
विवेकाद्याभासमवलोक्य तन्मतानुसरणं नोचितमिति भावः ॥२१॥

अहो नाद्यापि भगवतस्तोषोऽस्मासु जातो वर्ततेऽतस्तदर्थं क
मुपायमनुतिष्ठाम इति चिन्तयन्तीर्ष्याकुलचित्ताभवलोक्य, यर्णा
श्रमाचारवता पुरुषेण पर पुमान् * विष्णुराराभ्यते पश्चा ना
न्यस्ततोपकारणमित्युक्तत्वात् स्वधर्माचरणमेव मम तोषोपायोऽत-
स्तथैवाभवास उचित इत्याशयेनाह ॥

तद् यात मा चिर गोष्ठं शुश्रूषध्व पतीन् सती ॥

क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान् पाययत दुःखत ॥२२॥

तद् यातेति ॥ यस्माद्भाषस्थान निष्कल, तत्र गमनं च स्व-
धर्माचरणेन मम तोषकरत्वात् सफलं तद् तस्माद् गोष्ठं यात ।

तत्रापि, मा चिरं शुभकार्ये विलम्बो नोचित इति भावः । तत्र गत्वा पतीन् सेवन्वयम् । यतो, हे मत्सः । पतिव्रतानां शुष्माकामिदमेवानुष्ठेयमिति भावः । यद्वा, सती' पतिव्रताः श्वश्रुवाद्याः स्त्रीः सेवन्वयम् । सप्तर्गजा गुणदोषा भवतीति यायाद् गुणवतीनां सेवनेन भवन्नोऽपि तथाविधा भविष्यन्तीति भावः । ननु स्वधर्माचरणस्य भवन्नरणाभिमुखमेव फलं, तस्य जातत्वात् ततो निवृत्तिरेवाशुना श्रेयसी । आरुरुक्षोर्गुनेयौगं कर्म कारणमुच्यते * योगाश्चर्यं तस्यैव शमः कारणमुच्यते* इत्यादिशास्त्रादतस्त्वदाभिमुख्यमसहमानास्ते कथं सेवनीयाः । ततस्सादृशं पातिव्रतं त्वदङ्घ्रिपाशोरुहयोर्नीराजनीकृतं दूरतस्सक्तमस्माभिरित्याशङ्क्य, दयया सर्वभूतेष्विति*दयाया मदारोधनाद्भवति* मा त्ववश्यमपेक्षितेत्याशयेनाऽऽह ॥ क्व-तीति ॥ अतस्त्वात् गत्वा इमं पापयत, तदथ गात्रं दुःशत ॥ अनभिज्ञापक्षे, एवम्याजेनोदीपयित्वा निषेधेनासासक्तिमुत्पादयति ॥ तदिति ॥ हि यद् यस्माद्भावस्थाने फलं किञ्चिदपि नास्ति तत् तस्माद् गच्छेत् वात । तत्रापि मा चिरं, यत् पतिश्वश्रुपासमयो वर्तते इत्याशयेनाह ॥ श्वश्रुवन्ध पतीन् ॥ यतो हे मत्सः, अतः क्षणमात्रमपि परपुरुषस्य मम पार्श्वेऽवस्थानं पतिव्रतानां शुष्मार्कं नोचितमिति भावः । यद्वा, कथं भूतान् पतीन्, सती'एते शुष्मत्पतवः पूर्वजं मनं पतिव्रताः स्त्रिय' स्थिताः पुरुषभावनया पुरुषत्वं प्राप्ता, भवन्तस्तु पूर्वपुरुषाः स्थिता' स्त्रीषु आसक्तचित्तत्वात् स्त्रीत्वमाप्ता, अतः पुनर्वैपरीत्यार्थं पतीन् श्वश्रुवन्धमिक्षाशय' । किञ्च, करुणाऽपि स्त्रीणां स्वाभाविकी भवति । अतः करुणावतीनां शुष्माकं बालं वत्साश्च क्रुद्धं तीक्ष्णतो गत्वा तान् पापयत, दुःशत ॥ मानिनीपक्षे यद् यस्माद् बाधुभयं नास्ति, वनशोभादिरूपा रमणयामग्री चैतादृशी ततः शीघ्रं मा यात, किं

न्तु रासानन्तरं तां न्यते वास्यथेसर्वं । ननु पतिशुश्रूषणादिषु
 व्यापारस्योर्वरित्वात्सास्त्रस्माकं चिरतरकालमवस्थानाऽवकाश
 इति चेत् तत्राह ॥ पतीन् मां शश्रूषन्वम् । सतीं स्वश्रूषमुखा मां
 शश्रूषन्वम् । सतीपद्वी वा मां तेवन्वम् । न-वस्माकं बाला
 वत्साश्च कदाञ्चन कथमत्र स्त्रियमिच्छाशङ्क्य क्षणं नेत्रे निमील्य
 संकेतवन्त्याऽऽह ॥ वत्सा बालाश्च मां कदाचित् ॥ अहमत्र
 स्थितं पथं तिष्ठकल्पया जामामि—ते ह्युत्तेन वर्तन्ते, न स्वाकीकृत
 तस्मान्मां पाष्यत । दासादिभिः पापितत्वात् तु, मां दुःखतः वैरेव
 दोहनस्यापि कृतत्वादिसर्थः ॥

निश्चितपक्षे, यस्मात्त्रिंशोपब्रह्मप्रतिपादनं, तत्र तस्मादाद्य
 गोष्ठं क्रियार्थकश्रुतिसमुदायं यावत्, स्वतःसमुदायनिविष्टा भवतः, क्रि
 याधैव प्रतिपादयत । तदुक्तम्—आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-
 क्यमतदर्शानामिति । ब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वात् परिनिष्ठिते
 वस्तुनि च ब्रह्मसादीनामपि महत्तिसम्भवात् तैरलक्षोद्दामा-
 ण्यस्य दुर्लभत्वात् सार्थक्याय क्रियामेव प्रतिपादयतेत्याशयः ।
 ननु पारुषेयवाक्यानि प्रामाण्यात्तरापेक्षत्वात् सवादिस्वादान्या
 माभाष्यमभामाष्य वा लभते । अपौरुषेयाणां वेदवाक्यानां तु
 मन्मणा तरानविगम्यनिषयतया चक्षुरादिष्वदनपेक्षमेव मामाण्य-
 मिति चेत् । ससम् । तथापि अनपेक्षामामाण्ययोरपि चक्षुःस्पर्शन
 योरर्थे विसवादाद् यथाऽन्यतरस्यामामाण्य तथा ब्रह्मीकत्वश्रुतीना-
 महं मनुष्य इत्यादिमहाशस्य च परस्परन्यायाताच्छब्दस्यामामा-
 ण्यम् । तस्मात् तत्रैव स्थित्वा पतीनि द्रवन्द्रादिरूपान्, तत्कर्ममति-
 पादनेन शश्रूषन्वम् । पती, हे ससः ! स्वाभ्यायविभ्युपात्त्वाद्-
 माभाष्यशङ्काकलङ्काऽयोम्याः । किञ्च, सर्वमिभवात्सिद्धान्तमा-
 कर्ण्यं वत्सबालस्थानीयकर्मधिकारिणः सर्वेऽपि कदाचित्, अत

स्नाद् पावयत द्रुहत् । तत्कर्मफल सस्यमिति मातृपादनेन तत्स-
-तोप सन्वाहयतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

एतच्छब्दस्याऽऽसन्तश्चि नचिच्चा आलक्ष्य, अथवा नास्ति भवती
ना वनशोभेक्षणेच्छा, नापि मद्पेक्षयाधिक पुत्रादौ स्नेहोऽतो
मद्भिभव समागता इत्याह ॥

अथवा मद्भिस्नेहाद् भवन्त्यो यन्त्रिताशया ॥

आगता ह्युपपन्न तत् प्रीयन्ते मपि जन्तव ॥ २३ ॥

अथवेति ॥ मपि यः स्नेहस्तेन यन्त्रिताशया यशीकृतचिच्चाः
सस्यो, मद्दर्शनार्थं युवमागता इति स्यात् । तदेतद्रूपयज्ञमुपपत्ति
शुक्तम् । न त्वशुक्तः पक्षः । हि यतः सर्वेऽपि जन्तवो मपि
प्रीता भवन्ति । यद्वा उपपन्न सिद्धम् । यतो मपि दृष्टे जन्तवः
प्रीय ते अतो भवन्त्यो मद्दर्शनेन प्रसन्नाः सस्यो गच्छन्तेति भावः ॥
अनभिज्ञापक्षे, एव श्रुत्या सरम्भश्रुभितदष्टीरालक्ष्य ततोऽप्यधि-
-कक्षोभस्तुत्पादयति ॥ अथवा, वनादिक इष्टु नागताः, ते पक्षा
दृष्टेव मया कल्पिताः । भवत्यस्तु माययो योजितः स्नेहः स्वाभा
धिकी प्रीतिर्न तु कामाद्युपाधिका, तेन यन्त्रिताशया आगतास्त
द्रुपयज्ञम् । अयमेव पक्ष उपपन्नः । हि यतः सर्वे प्राणिनो मपि
प्रीय ते । तथाच सामा यशीश्रुतिशयवस्यो मद्दर्शनार्थमागताः ।
तस्यापि ज्ञातत्वाद् गन्तव्यमिति भावः । अथवा, यतो मपि ज
न्तव प्रीयन्ते अतो मत्स्नेहाद् भवन्त्योऽपि यन्त्रिताशयास्तदेतद्
यज्ञम् । यत् आगताः ॥ मानिनीपक्षे, पूर्वस्यपि मयोजनानन्तरार्थ
मागता मयश्चक्षुषापि मन्मनोरथपूर्वपक्षिभव तिष्ठन्तेऽशुक्तमिदानीं
भवतीना मपि स्नेहातिशयो वर्तते इति चिरकालान्मया द्रुहयतोऽततः
किमर्थं तच्चिरोपान क्रियत इत्याशयेनाह ॥ अथवा मद्भिस्नेहाद्

भवन्सो यन्निताशया यत् आगताः । भवन्सु योस्या एव । य
 चि तु सर्वेऽपि ज तवः मीयन्तेऽतो मःस्नेहाकृष्टप्रेतसामन्नागमन
 सुपयस्य । बहुबोधं जातम् । अतोऽत्र स्थिया तत्कल सम्पाद्य
 मिति भावः ।

निवृत्तिपक्षे पूर्व श्रुतीना समस्तानां क्रियापरत्वमुक्तमात्रं ब्रह्म-
 प्रतिपादकश्रुतीना क्रियापरत्वासम्भवादानर्थक्यं, दुष्कटादिवज्जपमा-
 श्लोपयोगित्वावाऽस्तिवति सूचितम् । इदानीमभ्यनविश्रुपात्ताना वे
 दात्तानामानर्थक्यायोग, प्रतीयमानार्थस्य प्रत्याख्यानासम्भवं चा
 भिप्रेत्याऽस्तु वा कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रिया
 विश्लेषणत्वमुपनिषदामिति पक्षान्तरमाह ॥ अथवा मयि अस्म-
 त्वस्यगोचर आत्मनि अभिस्नेहात् प्रतिपादनपरत्वाद्, यन्निता
 शया आनर्थक्य जपोपयोगित्वा वा गमयितुमशक्यत्वात्, उपपन्न
 कर्मणा सम्बद्ध कर्तृदेवतादिरूपमात्मानमागतास्तस्वरूपप्रकाशने
 सङ्गताः । एवं रीत्या प्रतिपाद्यमाने मयि आत्मनि सति ज-तव
 सर्वेऽपि लोकाः प्रसन्ना भव तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

यथापि भवसो मयि स्नेहातिशयसो महर्शनार्थमजागता
 इत्यह जानामि, तथापि श्रुतिस्मृतिबोधितस्वधर्मत्यागोऽयमनिवृ
 त्पाशयेनाह ।

भर्तुं शुश्रूषण स्त्रीणा परो धर्मो ह्यमायया ॥
 तद्वन्धूना च कस्याप्य प्रजाना चानुपोषणम् ॥२४॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुः शुश्रूषण स्त्रीणा पर उत्कृष्टो धर्मः । स्त्री-
 चाभिति विशेषणेन, एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुता धर्मः परः स्मृ-
 तः ॥ भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिरिति-वादिशास्त्रात्

पुरुषाणां साक्षा मद्भजनमभिहितम् । स्त्रीणां तु स्वपतिरूपस्य
 ममाराधनमुक्तम् । नैव यद्भक्तिरिति काश्चित् श्राद्धं नोपवासकम् ॥
 वा तु भर्तुरिति शुश्रूषा तथा स्वर्गं जयत्पुत्रेस्त्रादिशास्त्रात् । तत्राप्य
 ऽमायया कपटराहित्येन । तस्य च धूना स्वश्वश्र्वादीनां च शुश्रूषा,
 प्रजानां पुत्रादीनां चानुपोषणं स्तनादिदानेन पित्रादिभिः पोष्य
 षाणानां तदनु स्वेनपोषणमिति वा । दिशब्दो यथोक्तधर्मस्य लोक
 वेदमसिद्धिं द्योतयति । श्रुतिस्मृती ममैवाग्ने तदुल्लङ्घय भवतीति ॥
 आज्ञाभङ्गी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णव ॥ इत्यादिशास्त्रात् स्व
 र्धमाविरोधेन मे सेवामार्गं कल्याणकर इति सम्बोधनाशयः ॥
 अनभिज्ञापक्षे, ननु मत्स्नेहाकृष्टमानसा मर्द्धमागता इति यदि जा
 नासि तर्हि प्रतिभातं ब्रह्म, तद् यातेति किमिति निश्चुरं ब्रवीषि ।
 न हि परमस्निग्धानामियं रीतिरिस्त्राशङ्क्य, पापाभिवाचयति यो
 जयते दिहाय ॥ इति मित्रलक्षणस्याभिहितत्वात्लोकद्रव्यद्विदितार्थ
 म्निद् मदीयं वाक्यमतिकोमलमिच्छाशयेनाह ॥ भर्तुरिति ॥ एतेन
 स्वयि स्निग्धत्वात् त्वच्छुश्रूषणमधुना कर्तुं महत्ता अतो भवता
 ऽपि तदनुमोदनं कर्तव्यमिति शङ्कापि निरस्ता । यथापोष्यस्नेहस्य
 शुश्रूषणस्य च युक्तत्वात् । तथाच भर्तुरिति कर्तव्यं स्नेहादिकम् यत्र
 न कार्यमतो मत्पपि यथा ज तव. मीय ते तथा मीतिः कर्तव्येति
 भावः । भवतीनां सर्वेऽपि स तीति सम्बोधनाशयः ॥ मानिनीपक्षे,
 नपात्राऽधर्म. शक्यो, ममैव शुष्मदुर्भर्तृत्वे मत्स्नेहनस्य परमधर्मत्वा
 दिसाशयेनाह ॥ अमायया भर्तृर्वालभावाद्दारभ्य निष्कपटतया
 भर्तृत्वेन हतस्य मम शुश्रूषणं परा धर्मो, न तु व धुभिर्षलात्कारे
 णापादितस्य । भीष्मेणाऽम्बाया. परिस्त्रागेन बलापादितस्य धर्मतो
 भर्तृत्वासिद्धिज्ञापनायैतदातस्मात् कपटागतभर्तृत्वञ्च ध्वादिसेनादिक
 विहाय, मम मद्ब्रुवादिसेनादिकमेव भवतीनां धर्मतोऽपि मासु

त्वादाववयवकमित्यर्थः । एव कृते नास्ति कदाप्यकल्पानामिति स
बोधनाशयः ॥

निश्चितपक्षे, तस्माद् भर्तृस्थानीयस्य प्रतिपाद्यार्थस्य सेवन
तत्परत्वमेव स्त्रीस्थानापन्नानां श्रुतीनां धर्मं शक्त्यादिलक्षणः ।
ननु तात्पर्येणान्यपरत्वेऽपि स्वार्थपरता न हीयते इति चेत् तत्रा-
ह ॥ अमाययेति ॥ यत्पर. शब्दः स शब्दार्थ इति यावात् । त
भाव निर्व्याजेन स्वार्थपरत्व परमो धर्म । उभयपरत्वे वाक्यमे
दादेकपरत्वमावयवकम् । सम्भवति स्वार्थपरत्वेऽप्यपरता न न्या
येति भावः । षष्ठिच्छवपार्थासम्भवे, तद्वत् भूता शवपार्थासम्भ-
विधना सेवा प्रतिपादनमपि धर्मः । मजाना तत्स्थानीयानां मजा-
ना विद्वद्भाषिततर्कैः, पुष्टानामनुषोषण, तत्रैव ममापतयोपस्थित-
या पुनरतिपुष्टत्वसम्पादन च । यतो हे कल्प्याप्य. सर्वकल्पयाण
कृत्यशक्तिनिश्चितबोधनपरशास्त्ररूपाः । अन्यथा शास्त्रवद्वर्तिपाद्य
त्वमेव भवतीना न स्यात् । षष्ठिर्वा निश्चिर्वा निश्चिन कृतकेन
वा ॥ पुनर येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ इति शास्त्रव्यत-
णाभिधात् ॥ २४ ॥

यत् पतिरेव स्त्रियं परमं दैवत, तद्वाराधनं च परमो धर्मः,
तेनैव च लोकद्वयविजय इति लोके शास्त्रे च यष्ट्यापोषणसमाद्
दुःशीलत्वाद्यनेकदोषयुक्तोऽपि न स्वाध्यः । किमुत दोषविनिर्मुक्त
इत्याशयेनाह ।

दुःशीलो दुर्मगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।

पति स्त्रीमिर्न ह्यातव्यो लोकेऽसुभिरपातकी ॥ २५ ॥

दुःशील इति ॥ वृष्ट शील शूतादिन्यसन यस्य सः । दुर्भगो
मन्दभाग्यः । वृद्धो जराजर्जरीभूताऽङ्गः । जडो मूर्ख । रोगी म-

हारोपग्रहाः । अथनः स्वोदरपूरणेऽप्यसमर्थः । एवमुक्तदोषेभ्यैकै-
कदोषवान्, किं वा सकलदोषयुक्तोऽपि पतिलोकश्चयविजयेच्छा-
वरीभिः स्त्रीभिर्न हातव्यो नैव साज्यः । पातकी तु यावत् पातक
तावद्हातव्यः । पतिं स्वपतित भजेत् * आशुद्धेः सम्पत्तीश्यो
वै महापातकदूषित * इत्यादिवचनात् । अनभिहापत्ते, ननु अ-
स्माक पत्न्यो नास्मदनुकूला अनुकूपाश्चातस्सक्ता एवातः किं त-
त्तेवाशुपदेशेनेति चेत् तत्राह ॥ दुःशील इति ॥ पद्मविधैश्वर्ययु-
क्तमपि परपुरुषमवलोक्य पद्मविपदोपयुक्तोऽपि स्वपतिर्न हात-
व्यः । मनवासी तु सर्वसद्गुणयुतो निष्पापश्चातः कथं साज्यो
भवेदित्याशयः । मानिनीपत्ते— तस्माद् बलात्कारेणाहृतयाऽप्य-
ऽम्बया स्वमनसा हतः पतिर्न सक्तो, यथा च सावित्र्या पितृर्वा-
न्यात् सप्तवाञ्छ सक्तस्तथान्याभिर्गुण्यदादिभिः स्त्रीभिर्मनसा हतः
पतिर्न हातव्यः । तत्रापि पद्मविधैश्वर्यसम्पन्नोऽह, न तु दुःशील-
त्वादिपुक्तः । यस्तुतः सर्वदोषयुक्तोऽपिन साज्यः । पतिरिद्रेकवच-
नात्, स्त्रीभिरिति बहुवचनात् स्वस्यैव सर्वासा पतित्व इदीकृत-
म् । तथाच तेषां यस्तुतः पतित्वाभावान्न तत्रयामे कश्चिदोष इति
भावः ॥

निहृदि पत्ते तप दृष्टान्तमाह ॥ दुःशील इति ॥ वाशब्द इ
पार्थे । तथाच यथा पतिसम्पृक्तत्वं पतिवतापाः स्त्रियास्तथा वाचो-
ऽपि स्वार्थेसम्पृक्तत्वमिति भावः ॥ २५ ॥

ननु परमेश्वर आसक्तचेतसामस्माक नास्ति जारपरमनसा
मिव पतिवागादिहृतो दोष इत्याशङ्क्य भोजार्थं तथा चेदस्तु तथा,
रमणेच्छया तु मय्यप्यासक्तानां स्वपतिसागे दोष एवेत्याशयेनाह ।

अस्वप्नमयशस्य च फल्गु कृच्छ्र भयाश्चम् ॥

जुगुप्सित च सर्वत्र स्त्रीपत्य कुलस्त्रिय ॥ २६ ॥

अस्वर्ग्यमिति ॥ कुलस्त्रियः सर्वत्र सर्वस्त्रियमपि पुरुषे औप-
पत्यम् अस्वर्ग्यं परलोकनाशकम् । अयशस्यमेतल्लोकनाशकम् ।
तत्रापि कस्य अतिशुद्धम् । तथाभूतमपि कृच्छ्रं महामयाससाध्यम् ।
किञ्च, सम्भोगकालेऽपि भयजनकम् । पुन साधुकर्मणि महत्ता-
वपि जुगुप्सितं निर्दिष्टम् । चकाराभ्या नरकपातजातिबहिष्का-
रादिसंग्रहः । तस्मा मद्दाराधने यदि दुष्प्राकमाग्रहस्तर्हि भगवद्बु-
द्ध्या तदनुष्ठेय, न वृषपतिबुद्धयेति भावः । अनभिज्ञापक्षे, विपक्षे
द्वेषमाह ॥ अस्वर्ग्यम् ॥ ननु नास्माक स्वर्गपिक्षेति चेत् तथाह ॥
अयशस्यम् ॥ ननु तदपि नापेक्षित, यद्वा रहसि नास्ति तत्राश
इति चेत् तथाह ॥ फल्यु ॥ क्षणिकत्वात् । ननु मिथ्या मन्वीषि,
त्वया सह तस्यानन्तसुखजनकत्वनिश्चयादिति चेत् तथाह ॥ कृ-
च्छ्रम् ॥ पत्यादिवारणाद् दुःसाध्यम् । ननु निर्भयवने निवारक-
त्वादर्शनाच्चास्ति दुःसाध्यम्, अस्तु वा, तथापि, वामता दुर्लभत्व
च स्त्रीणां या च निवारणात् ऋतदेव पञ्चवाणस्य मन्थे परममायु-
धमिषादेवचनाद् दुःसाध्यता मत्पुतासत्त्वतिवर्षहेतुरितिचेत् त-
थाह ॥ भयवहम् ॥ लोकाशास्त्रनिषिद्धत्वाद् यमराजादिदण्डजनि-
तभयमापकम् । ननु स्वदम्बरसुधालोभात् सर्वमपि भयमस्माभि-
स्त्यक्तम् । यद्वा, यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्व च य मृगास्त्रीणाम् ऋ-
तवैव नागरीणा निर्भयमासञ्जते हृदयामति रसशास्त्रोक्तैर्मयमपि
प्रस्युत रसाधायकमेवेति चेत् तथाह ॥ सर्वत्र स्वपरदेशयोर्भयवहार-
परमार्थयोश्च निर्दिष्ट तथौपपन्न सौख्यम् । ननु स्वाधीन्यसिद्धौ
निश्चाडस्माभि सद्यत इति चेत् तथाह ॥ कुलस्त्रियः ॥ कुलस्त्री
भिरैव न वक्तव्यमिति भावः । अनेन यद्यप्यासक्तचित्तत्वाद्भव

वीथिः किमपि न गच्छते, तथाऽप्युत्तमवशोऽङ्गवेन मया कुलस्त्रियो
 नेव कलङ्कनीया इत्यपि भवति । हे कुलस्त्रिय इति सम्बोधन
 वा ॥ मानिनीपक्षे, पूर्वोक्तरीसाहमेव मुख्यः पतिस्त एवोपपत्तय
 इति तत्सद्गमस्तुल्यमेवाऽस्वर्णादिरूपम् । यद्दोऽप्येतितानि स्मृति-
 वाक्यानि । अस्माभिस्तु भर्तृतेषादिः परो महानधर्म इत्युच्यते ।
 स्वस्मिन्नासक्तचित्तस्य मेष्टस्य दुःखजनकत्वात् । तथा अपात
 न्नपि दुःशीलत्वादिदोषविशिष्टः किं न हातव्योऽपि तु हातव्य
 एव । स्वस्य दुःखजनकत्वात् । तथाथैवविषयः सामीप्यमस्व
 र्णादिदोषयुक्तमेवेति नमव्यञ्जनपरत्वेन श्लोकत्रय व्याख्येयम् ।

यद्वा मदासक्तचित्तत्वाद्भर्तृतेषादौ नास्ति भवतीनामधिकार
 इत्याह ॥ भर्तुरिति ॥ अमायया निष्कपटतया, न तु भवतीनाम
 न्यासक्तमानसत्वेन मायावतीनाम् ॥ तथा पतिःप्रागनिपेधेऽपि
 नास्ति भवतीनामधिकारो, मय्यनुरक्ततया लोकादवाभिन्नापरहित
 त्यादित्याह ॥ दुःशील इति ॥ किञ्चापातकी चेन्न हातव्यो, सु
 ष्यद्भर्तारस्तु पातकिन एव । न तुमात्रमीतिपाथे जन्मप्रभृतिरज्ञा-
 पशयणे मयीर्ध्वावच्छेदेन साधुद्वेषपरत्वात् कृतघ्नत्वाच्च । कृतघ्ना-
 श्चातिपातकित्वेनोक्ता । तदुक्तं, ब्रह्मणे च सुराणे च चौरे भय
 जते तथा * निष्कृतिर्विदिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिरि
 ति । ननु तत्तेषादावनधिकारेऽप्यौपपत्तस्य निषिद्धत्वात् तद्द्वी
 कारे स्वर्गादवाधस्त्वनव्यम्भावीति चेत् तत्राह ॥ अस्वर्गमिति ॥
 कुलस्य ब्राह्मणाद्युःकृष्टकुलस्य श्लेषस्तदस्वर्गादिदोषानह, न तु
 गोपाङ्गनाना युष्माकम् । तथाच तन्निषेधवाक्यानि तत्पराणीति
 भावः ॥

निहात्तपक्ष यथा कुलास्त्रय आपत्य दाधानह तथा श्रुतमर्ष प
 रित्यम्बाश्रुतार्थपरत्वं श्रुतहायश्रुतकल्पनादिदोषावहमित्यर्थः ॥२६

न वेतद सर्वं लोकदृष्टया भगवतोक्तम् । यद्य तु पुरुषोत्तमे स्वय्यासक्ता अतो नास्माक स्वधर्मत्यागवयुक्तो दोषो, भगवदारो-
धनस्य सर्वोत्तमधर्मत्यादित्याशङ्क्यैव तर्हि न लौकिकस्नेहस्योपायो
विशेषः । कामशेषस्य लौकिकस्य हीनत्वादिशयनाह ॥

श्रवणाद् दर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ॥
न तथा सन्निकर्षेण प्रतिघात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

श्रवणादिति॥आहौ श्रवणभगवन्मतिपादकवाक्यादीना भगवति
शक्तितात्पर्यावधारणम् । पश्चात् तेषामनुकीर्तनम् । अवधारितार्थस्य
स्थिरीकरणायाभ्यासो मननमिति यावत् । ततो ध्यानं श्रुते मते-
ऽर्थे चिन्तस्य स्थिरीकरणं निदि-वासनम् । ततो दर्शनं तदर्थं
स्यानुभवः । भगवत्कृपया साक्षात्कारस्तस्माद् यो मयि भावः
परमीतिलक्षणो यथा भवति न तथा सन्निकर्षेण भावो भवति ।
लौकिकसङ्गेन लौकिक एव कामशेषभूतो भावो भवतीत्यर्थः ।
ततस्तस्माच्छ्रवणाद्यर्थं गृहान् प्रति घातः । यद्वा, न यद्य सम्भो
गार्थि-योऽपि तु मेमलक्षणभक्तिमात्रेच्छावशोऽतः सर्वं विहायात्राग-
ता, अतस्तदर्थं भवत्सन्निकृष्टतया स्यास्याम इतिचेत् तत्राह ॥श्र-
वणादिति ॥ स च मयि भावः श्रवणादिना यथा भवति, न
तथा सन्निकर्षेण । ततस्तदर्थं गृहान् प्रति घातः । यद्वा अहो भगव
त्सन्निधायवस्थानेऽपि ययमयोम्या इति स्निग्धचिन्ता आलक्ष्याह ॥
श्रवणादिति ॥ म-मुखवक्त्रा- सामीप्यसालोभयादिकमपि न का-
मयन्ते, किं तु श्रवणकीर्तनादिभिरेव रमन्ते तेऽतो तुभ्याभिरपि
श्रवणादिभिर्गिरुपाधिको मयि भावः सम्पाद्य, किं सन्निकर्षमार्थं
नयेति भावः । अनभिज्ञापत्ते, अहो देव, परिमत् ययमसुरकचिन्ताः

मेमात्रकामाः कदापि वियोननुमयोन्थास्ताभ्यः स्वाङ्गसङ्गनमप्यञ्ज
 ति स्वसन्निधानवस्थानमपि निषेवत्यतः किं कुर्मः कं गच्छाम इति
 व्याकुलमानसा लिखितविश्रवदयस्थिता दृष्ट्वा तासां पूर्णभावमा-
 लक्ष्य तस्य परमदाहर्षसिद्धधर्ममाह ॥ श्रवणादिति ॥ परिपाकपर्य-
 न्त सम्पादनीयो भावो यथा श्रवणादिना भवति न तथा सन्धि-
 कर्षेण । सन्निकर्षस्थोःकण्ठाधौधिल्यकरत्वादपनवे भावे त्वङ्गसङ्गो
 न रसावदस्तस्मात् तत्परिपाकहेतुःकण्ठादृद्धधर्मं गृहान्मतियाते-
 त्यर्थः । यद्वा, अथवा मदभिस्नेहादिल्लनेन मपि साधारणमीतिमखो
 भवस्य इत्युन्त्वा कामोपाधिकमीतो भर्तुरिवादिक्मुद्गावितवान्
 अथेदानीं तस्याभिदृष्टाशुपायमाह ॥ श्रवणादिति ॥ यद्यपि वर्त-
 मानकाले कुलस्त्रीणां सुम्भाक निषिद्धो भावो नास्तीत्यहं सम्बन्ध-
 जानामि तथापि शुद्धभावे दोषभवेशमयात् तत्र दोषोद्भावन मया
 कृतम् । शुद्धभावश्च श्रवणादिना यथा पूर्णता गच्छति, न तथा
 सन्निकर्षेण मःश्रुत सन्निकर्षेण सन्निकटस्थिता मालिन्ध्र भजते ।
 सन्नन्दानुत्थानेन निवर्तत च । तस्मात् तदर्थं गृहगमनमेव सुम्भा-
 कमुचितं, न त्वत्रावस्थानमिति भावः । यद्वा, कृष्णाङ्गसङ्गधोःक-
 षोःकण्ठाशुतानां कोटिमहाकल्पपर्यं तत्कुम्भीपाकादिनरकपाताद-
 प्यधीतानां सक्तलाकट्टयानामस्माकमाशयपविश्याय किममनेन मलाश-
 आरब्ध इति कोपेन व्याकुलस्वान्ता आलक्ष्य तत्कोपमप्यथा मक-
 स्याह ॥ श्रवणादिति ॥ अहो भर्तृशुश्रूषादिधर्मनिधिभूतासु यथो-
 क्तदोषमन्धेनापि विमुक्तास्वस्मासु दोषमारोण्या मलपहीति को-
 पो न कार्यः । उक्तवाच्यस्य मासाङ्गकत्वात् । सुम्भदभिषेतेस्तु
 भावः शुद्ध एवेत्यहं सम्बन्धं जानामि । स च मपि यथा श्रवणा-
 दिना सन्धि लभते, न तथा सन्निकर्षेणः । तत्रो गृहान् मतियातेस-
 र्थः । मानिनीपक्षे, ननु किमेव कल्पते सञ्जायद्यदीतोऽहमेव भव

तीना भर्ता, न तु पित्रादिदत्ता गीषा इति । सद्भावस्यापि सम्प्रति सन्निकृष्टेषु तेष्वेव सत्त्वाकुपन्नस्याप्यऽसन्निकृष्टे त्वपि सम्प्रति नि सृजत्वादिति चेत् तत्राह ॥ श्रवणादिति ॥ यथा श्रवणादिना मयि भावो युष्मद्-तःकरणेषु वर्तते तथा सन्निकर्षेण पतिम्ब येषु तेषु नास्तीत्यह सम्भवद् जानामीत्यत किमिति स्वभासतिरोधाने म वत्प. महत्तास्तस्माद् गृहान् मति न यातेति नञोऽनुपपन्नः । यद्वा, ततो गृहानि शत्राऽकारमस्त्रेषु, अमाने न क्षऽ नो ना च ✽ इत्य मराद्, अ यात्, न मति यातेत्यर्थ. । यद्वा, ननु मतभित्तिहास्यव-स्यो यन्निवृत्ताशया इति भवता कथं ज्ञातमिति चेत् तत्राह ॥ श्रवणादि ति ॥ अशिक्ष मच्छ्रवणादिना तथा सन्निकर्षेण सन्निकृष्टागमनेन भवतीना मयि भावो वर्तते इति मया ज्ञायते, ततः कपटेन पतिसेवा चर्ष्य गृहान् मति न यातेत्यर्थः । यद्वा, ननु पत्यादिसन्निधावेव स र्वदा स्यास्यामस्तःसन्निकर्षेण च तत्र भावोऽपि भविष्यति, तत्पू र्वकतस्तेवनादिना धर्मादिकमपि सेत्स्यतीति तत्राह ॥ श्रवणा दिति ॥ तत्सन्निधाववस्थितानामपि युष्माक यथा मयि भावो भविष्यति मच्छ्रवणादिपरत्वाद्, न तथा पत्यादिषु तदभावात् ततो गृहानि श्रादि पूर्ववत् । एतेन किमिष्य स्वपत्यादिषु भाववतीनाम स्माक धर्माधिकाराभाव वदसीत्युपालम्भोऽपि निरस्तः ॥

निवृत्तिपक्षे, एव वेदवचसा भूतेऽर्थे यामाग्य नास्त्वतो वेदान्त वाक्यानामपि क्लृप्तार्थकत्वादिमतिपादनपरत्वमभिरिक्तमधुना त्वनि वर्दा ब्रह्मणि यामाग्य, तथापि स्वमकरणगतमनोभ्यापारविधिषो पतयैव । तथाच यथा यूप्याहवनीयादीनि अलौकिका यपि शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वद्विधिशेषतयैवोपनिषद्ब्रह्मण समर्प्यत इत्याशयेनाह ॥ श्रवणादिति ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो म तन्मो भिदि ध्यातितव्य , आत्मा अपहतपात्मा, सोऽनेष्टव्यः स निश्चिन्नाशित

व्या, आग्नेयैरोपासीत, आत्मानमेव लोकमुपासीत, मह्य वेद म
 ह्यैव भवतीत्यादिना विहिताच्छ्रवणादर्शनाभिदि-यासना मननाद्
 यथा मयि आत्मनि भावः कार्या ब्रह्मस्वार्थपरत्वविषया तत्परता
 मामाप्य भवति, न तथा सन्निकर्षेण = तत्त्वमस्याद्यभेदमात्रबोधनेन
 सिद्ध्यर्थकथनमात्रेण मामप्य भवति । तथाच यथोक्तविधानेषु
 सत्तु, कोऽसायात्मा किं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षाया, निरा' सर्वज्ञः सर्वगतो
 निरादृशो निरा-उद्बुद्धसुक्तस्वभावो विज्ञानमान दमिशिवमादितस्व
 रूपसमर्पणेन सर्वा उपनिषद् उपसुक्ता । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टो
 मोक्षः फल भविष्यति । फलैव्यविध्यननुगेषो वस्तुपात्रकथने
 ह्यानोपादानासम्भवात्,—सप्तद्वीपा वसुभमी, राजाऽसौ गच्छतीत्या
 दिनावयवद्वुपनिषद्वाक्यनाथानर्थक्यमेव स्यादिति भावः । तस्माद्
 शृद्धान् कार्यसम्पदरूपान् यात गच्छतः तद् युष्माकं वान्यमि
 त्त्वर्थः ॥ २७ ॥

एव भगवद्वाचया श्रुदाहृतं ततः किं ह्यन्विशेषेक्षया गोपिका
 वाचयान्श्रुदाहृतु श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति विप्रियमाकर्ष्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ॥

विषण्णा भ्रमनसङ्कुल्पाश्विन्ताभापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥

इति यथोक्तमकारमत् एव विगतं मिय यस्माद् तद्विप्रियम् ।
 नच विषयवचनेऽपि विप्रियत्वभ्रमः । वतौ भाषितम् । भाष व्यक्ताया
 वापीति स्मरणाद् व्यक्त-प्रतियात् प्रजमित्यादि स्पष्टनिषेधरूपम् ।
 ननु यथावदशरणे, स्पष्टार्थकमपि वाक्यम् यथा प्रतीयत इत्याश
 न्कानिरासावाह ॥ आकर्ष्य ॥ सम तां मनो वत्वा अक्षरशः श्रुत्वा

तत्रापि तात्पर्यावधारणपर्यन्तं त श्रुत्वा । एतेन तद्वाक्यपरीक्षार्थत्व-
मपि चारितम् । तत्रापि गोविन्दस्य, ना वेदादिरूपा कानी वि-
न्दतीति गोविन्दस्य वेदार्थसम्बन्धाद्यनवर्तकस्य सर्वज्ञस्य परमा-
ज्ञस्य भाषितम् । मतारकभाषिते हि सद्यो भवति—किमभिया-
शेषानेन प्रयुक्तमिदं वाक्यम् इति, न तु परमाज्ञभाषित इति
भावः । एताश्च गोप्य स्वीयत्वात् मतारणाऽऽभ्यासस्माद्यथार्थं
नमनमेव वदतीति तद्वाक्यापिच्छिन्नम् । अहोशुद्धादिकं स्वत्वात् एव
समागता वा ताशन्निव पुनस्तद् ग्रहीतुमशक्ता भगवद्वाक्यात्कलहने
चाऽसमा इति विचार्यर्षोभयविरोधे शरीरपरिज्ञान एव कर्तव्य
इति निश्चिन्नम्, विषण्णा = विषादम् इति कर्तव्यताया मूढता गताः।
यतो भग्नः सङ्कल्पो भगवत्सङ्गमानन्दविपरको यासा ताः । इर-
श्या ज मा तरऽप्यनिवर्त्ता चिन्ताम्—अहो भगवता किमिदमु-
क्तं, परं किं भविष्यतीत्येवमादिरूपा मायुः ॥ अनभिज्ञापत्, इति
यथोक्तं गोविन्दस्य भाषितं भियार्थकमप्युक्तञ्चास्वभावाद्द्विषमेव
निर्धार्यम् । गोवर्द्धनधारणादिना सर्वदा रक्षापरायणस्य महात्मन-
स्वामिन इव वाक्यमतो नानृतमिति तासां चित्ते प्रतीतिर्जातेति
बोधयितुं गोविन्दपदम् । नैपुण्यराहित्यत यथाश्रुतार्थमात्रग्रहणस-
मर्था इति चोक्तनाय गोप्य इत्युक्तम् । ततो विषण्णा परमस्त्रिणा,
यतो भगवत्सङ्गितविषयः सङ्कल्पो मनोरथो यासा ता दुरश्यायन ता
ञ्चि तामायुः । अहो कलमीतमाकर्ष्याद्धानभ्रमात् कुलवर्मधर्म-
भयलज्जादिकं विहाय इधैवात्र समागता , वेमाहोऽप्ययमस्मद्मा-
त्रेण कठोरता गताः, किं वाऽस्मत्परीक्षार्थं दाक्षिण्यं विहाय वासता
मङ्गीकृतवान्, किं वाऽस्य मनास वेमलेशोऽपि प्रणीत्, भ्रमादेव
ज नमभूति एतस्मिन् ययन् अनुरक्ता , किं वाऽस्मदीयं काञ्चिदप-
राधमनुसन्धाय तदण्डदानायोद्यतस्तान्- किमपु नञादिभिरनुनयाम्,

किं वा प्रतिबचनेन ब्रज मति निवृत्त्या वैतदाशय निर्धारयेम, एत-
दाज्ञापालन या करयाम । एतदादिष्ट वाताणनसम पस्वाराधन तु
कथ कर्तुं प्रभवाम । किञ्चित्समसे यमुनामवेशादिनासद्यः मार्णो-
स्सजेम । एव चेत् पुनरेतन्मुखसरोज कथ पश्याम, एतदनुज्ञा
विनाऽत्रापि स्यात्तु कथ प्रभवाम । अहोऽतिकष्ट, किं कुर्मः, क्व
गच्छाम इत्येवमादिरूपा चि ता मास्रवसः ॥ मानिनीपक्षे, इति
विशेषेण मिय गोवि दमापितमाकर्ष्य विषय्या भन्तसङ्कल्पा इव
दुरस्रया चि ता मापुरङ्गीकृतवत्यः ॥

निवृत्तिपक्षे, इत्येव विगत मिय गोवि दस्य वेदवाद्येभ्यो वेद-
जाणाय स्वीकृततत्तदादिभिन्नहस्य भाषितमाकर्ष्य विषाद मासाः ।
यतो भग्नः प्रत्यगभिन्नप्रसमतिपादनसङ्कल्पा वासा ता । गोष्वः
परमात्मसम्बन्धि यः श्रुतयो दुरत्यया चि ताद्य, आस्तिका अप्य
स्मन्मासाय प्रवृत्ता, अहो कथ भविष्यतीत्येवरूपा मापुरित्यर्थः ॥ २८
चि तामासौ सत्यामवस्थानमाह ॥

कृत्वा मुखान्यवशुच श्वसनेन शुष्यद्-
विम्बाधराणि चरणेन भुव लिखन्त्य ॥

अस्त्रैरुपात्तमसिनि कुचकुङ्कुमानि

तस्थुर्मृजन्त्य उरुषु खभरा स्म तूष्णीम् ॥२९॥

कृतेति ॥ अवशुचः मास्रयोकाः श्वसनेन शुष्यद्द्विविम्बाध-
राणि मुल्लानि कृत्वा । यद्वा मुल्लानि अथ अवाञ्छि अधो मुल्लानि
कृत्वा मुल्लानां तथा करण च कासाञ्छिदहोऽस्माक नास्त्वद्या-
पि मेमोद्रेको, नो वेद तेन वशीकृतो भगवान्त्रैव मूवादित्यभिमा
येन ? कासाञ्छिदहो परमममास्यदेन भगवतैवमनङ्गीकृतानामस्मा-

कम्बु-वर्मभो वा काष्णवस्यात्तु योम्पता नास्तीत्याशयेन २ कासा
 श्विदहो सर्वगुणगणालङ्कृतविग्रहस्य करुणासागरस्य सर्वज्ञस्य
 भगवत एवविद्योक्तिर्व्य इवास्याऽस्मत्सल्लाहदर्शनञ्च याऽतः स्वल-
 लाहमस्मै न मदर्शनीयमित्यभिप्रायेण ३ कासाश्विदहोऽस्वदीय क-
 श्विदपराध स्मृत्वा भगवानेव वदतीत्यतो नस्त्रीभूय क्षमापनीय इ-
 त्याशयेन ४ कासाश्विदहोऽस्माकं पनभूमौ निकृष्टजनवदागमन
 निष्फलमेव सम्पन्नमिच्छाशयेन ५ । अधः कृतानि सुखानि वि-
 क्षिन्ति ॥ शुचः शोकादुद्भूतेन शोकसम्बन्धिना वा स्वासवायुना
 शुष्यन्तः शोथ गच्छ तो विम्बफलतुल्या अपरा येषु । शोकानल-
 ज्वालाख्याप्तवशासेन शुष्यन्तः शुचः शुचेरायस्य स्वत्नेन वायुना
 शुष्पदविम्बसदृशा अपरा येष्विति वा । एवभूतम्बत्तनेनापरा-
 दिसमस्तशरीर शोषयित्वा दीपयिष्याम इत्याशयः । चरणेन वाम-
 पादाङ्गुष्ठैर्भुव लिखन्सः । काश्विदहो श्रुत्वादिक्ष्य विरोधाय
 भूमौ गोपाङ्गनाविग्रहो वृथैव अस्माभिराश्रित इति पश्चात्ताप
 सूचयन्स इव । अहो किं भूमिभारभृता अस्मानेव निक्षिप्तानेन
 मकारेणास्मन्नाशान्वाऽपमवतीर्ण इति । काश्विदहो भगवतीं सीता-
 मिवास्मानपि भूमिं मवेशयितुं महतोऽतीति । तथा न्यासकञ्ज
 कैरश्रुभिः स्तनकुङ्कुमानि शालयन्सः । अहो नास्तीदानी नेत्र-
 स्तनकञ्जस्य स्तनस्थलकुङ्कुमस्य च किमपि प्रयोजनमतः । हा
 लनीयसुभयम् । तत्सालन चास्मिन् समयेऽपजलालावाद्श्रुज
 कैरेव कार्ष्ण्यम् । कुक्षेषु च इतः पर मर्षिलेपो विषेय इति सूचयन्स
 इव । मूत्रन्स इति वर्तमानापदेशेन मार्जनाय महत्ताभिरपि, यमा
 ऽनुनामवाहतुल्याभिरश्रुपाराभिस्त मार्जनं न सम्पन्नमेवाद्यानलय
 तापस-तापशोष्यमाणत्वादिति भवति ५ । जहभरपदाभ्यां दुःख
 स्य पराकाष्ठोच्यते । महादुःखातिशयवतो दुःखवागरभिमग्नाः

सखः किञ्चिदपि वस्तुमशक्तत्वात् सूष्णी तस्युः स्मामुल्लस्यावाक्त्वेन भगवदाभिमुखवस्य, शोकेनाऽन्तःकरणस्य, विम्बाधरशोषेण कामरसस्य, पदाभूमिलम्बने शरीरस्य, अस्त्रेरिन्द्रियाणां, कुहकु-
 माभावेन कान्तेः, उरुदुःखमरेणानन्दस्य, तूर्ण्यस्थिरया चैतन्यस्य च तिरोभावाभिधानात् । स्वसननेति प्राणधीडाकथना मूर्च्छिताः केवलं स्थाणुरिव स्थिता इत्यर्थः ॥ अनभिहापन्न—मुश्नानापन्न-
 करण कासाञ्चिदहो पश्यमत्रागता सम्मानार्हा अप्येतेन न सम्मानिता, प्रस्युन, प्रतिघातेत्यादिघातभेदेन मानिता इति लज्जा-
 सागरीनमग्नहृदयत्वेन । कासाञ्चिदहो पस्यादिक विहायेनविध कर्म कर्तुं मष्टचानामभ्यस्माकं मष्टचिनिष्कला जाता, इतः परं किं करिष्याम इति लज्जाव्याकुलचित्तत्वेन । कासाञ्चिदहो एतेनाऽनाहुता वशीषश्चदमाकर्ष्याह्वानध्वमेणैव समागता, अतोऽस्माकं यौल्यमेव मकठितमिति लज्जया । कासाञ्चिदहो एवमिषा दशा मासा, इतः परं ब्रज गता कथं तप सखीजनेभ्यो मुखं मदर्शयिष्याम इति लज्जया । कासाञ्चिदहो विनाऽऽह्वानमागता, इतः परं दष्टो मन्दीयसौभाग्यदर्प इति वदतोऽस्य लज्जस्य समस्तं मुखं कथं करिष्याम इति लज्जया । कासाञ्चिदहो सर्वालङ्कारालङ्कृतमन्यस्मदीयं मुखमस्मै न रोचते, एतत्समक्षस्थापनाऽयोग्यामिति लज्जया । कासाञ्चिदहोऽस्मं मुखमनलोचयाऽस्य महानानं दोषं विष्यतीत्याशया समागतानां परं त्रिपरीतं जातमिति लज्जया । कासाञ्चिदहोऽस्मदन्तःकरणनिविष्टप्रमातिशयमनवबुद्धयैतेमैवमुक्तमतोऽनभिज्ञसमीपे एवमागमनं अनुचितं जाताभिति लज्जया । कासाञ्चिदहो नास्त्रयं का तानां सर्वथा नेतिनेवीशिवं वदतीनां स्वभाव एवम्भूताऽनर्थकरो योऽस्माभिरङ्गीकृतोऽतस्माभिरुपहास्या भविष्याम इति लज्जाविष्टचित्तत्वेन । कासाञ्चिदहो इयं मां किं व-

दिष्यतीय मा कि कथयिष्यतीति परस्परमाप्तलज्जया । कासा-
 श्चिद्दहो एत मुखनिगृनेरविभोक्तयनलज्जालया हृवाऽऽरग-मुख
 दाहो मा भवतिशाशयेन । कासाश्चिद्दहो यथप्ययमेवमस्मद्दुः
 स्वायागुक्तस्त्रयाऽपि मज्ज्वलिताऽस्मद् त करणा मुखनेवादिद्वारा
 निःसृताभिरतिमचण्डज्वालामालाभि स ताप न माप्नुयादित्या
 शयेन । कासाश्चिद्दहो पूर्व मसचचेतस्तथा वने विहरणपरो बशी
 वादनिरतोऽप्यस्म-मुख दृष्टेभविन सौम गतोऽतोऽस्मै सौमकर
 स्वमुख न मदर्शनीयमित्यभिप्रायेण । कासाश्चिद्दहो नेत्रद्वारा का
 श्चि-मोहनशक्तिमस्मद् त करणे प्रवेशयाऽस्मान् व्यामोहयतीत्येत
 चेन्नसमक्षे स्वनेत्रस्थापन न कार्यमिति भावेन । कासाश्चिद्दहो
 शोकाक्रान्तमस्म मुखमवलोक्य कोपाक्रा तमेतदीय मुखमिति आ-
 न्नेतोऽप्यधिकमस्वीदासी य मा गच्छत्वित्याशयेन । कासाश्चिद्
 तथाभूनेक्तिज-यशोकोद्भूतगमुद्रकल्पाक्षुजलमवाहमाराक्रान्तशि
 रस ऊर्ध्वस्थापनाऽशक्त्या । कासाश्चिदेवम्भूतमप्यस्मदीय मुख-
 मस्य मीतिकर न भवति, किमुनाश्रुचारासम्पर्कमलिनीकृतमलः
 शोकोद्भूताश्रुमवाहोऽथ पातनीय इति प्रेष्टचेतसि मीत्युत्क्याश-
 या । कासाश्चिद्दहो धिक् स्त्रीचाञ्छल्प, येन मीतिलेशेनापि हीन-
 स्य पाषाणवदतिकठिनत्वा तस्य समीपे ऽतिरभसा समागता, अतः
 पर तस्य स्वयमाहूयैव वन्तु मष्टचस्य कृतज्ञस्य मुखमपि नाव-
 ल्लोकनीयमित्याशयेन । कासाश्चिद्दहो विधातरऽतिकठोरात्त करणः
 परद् स्नानभिज्ञां द्वा सपात्रभूता अस्मान् विनिश्चिन्ताऽतिदुःख दाहू
 मष्टतोऽनि, भवतु, शपथोऽस्ति तव, यदि यावत्सामभ्य द्वाःस न
 मदास्वसि, तस्मादितोऽप्यधिक द्वा न्व यद्यस्ति तव समीपे तर्हि
 तद्प्यस्मभ्य मयच्छ, विलम्ब मा गच्छद् विरलवाप्रेऽस्माभि-
 स्थापितमिति विधातरि कोपावेशेन । कासाश्चिद्दहो परस्परनेवस

योगवशात् परस्परभावविपर्ययो जातः—एतस्य कातस्य दाक्षिण्य-
रूप स्वभावोऽस्मभ्येतसि भविष्यः, कातानामस्माकमवहित्याल्लक्ष-
ण स्वभावोऽस्य मनस्यऽतस्तथा मा भवत्यिच्छाशयेन । कासाश्चिद्
अहो बहुक्त त्वया, भवत्वपदापि यद् वक्तव्यं तद् वदस्व, इदं
क्षिरस्तवाग्रे स्थापितमित्यभिभाषेण । कासाश्चिदहो एनभिर्भोक्त-
नाराचधारया पुनः पुनः किमर्थमस्मद्वेषने महत्तोऽसि, यदि मार-
णीया एव वयं तर्हि नक्तुदेव लीक्षणाऽसिना श्रीभोपरि निपातितेना-
ऽस्माकं शिरासि छिदीच्छाशयेन । कासाश्चिदहो कृतम एवविध-
व्याहारमयासेन, तं विनैव नवसौन्दर्यशत्रो मूलितगर्वदुमाणा-
मस्माकं सर्वदेवं नश्रीभावाऽस्तीति भावेन । कासाश्चिदहो विधातः
त्वया किमेवविधमस्मदीयं सुखं रक्षितं, यदस्य गोपालबालस्या-
पि मीलजनकत्वात् तत्समक्षे स्थापयितुमयोग्यमिति पश्चाच्चापेन ।
कासाश्चिदहो मानलेद्येनापि विनिर्मुक्तानामेतासा धिक् स्त्रीत्वमिति
विमानस्यदेवाङ्गनादकृताऽवज्ञानमयेन । कासाश्चिदहोऽयं चोर-
चक्रवर्ती वशीरवेण स्वभूत्वेनास्मदीयमनोरत्नमञ्जूषामपहृत्य परम-
साधुवदेव वदतीत्यतोऽस्माद्विभेदव्यमिति भावेन । कासाश्चिदहो
किमस्मानेवमुपदिशसि, न वयमुपदेशार्थं तवसमीपमागताः, स्वयं
मेव उपदिशसि चेत् तर्हि विपसम्पृक्तमिष्टाक्षवत् तथाभूतोपदेशे
कृते, स्वन्मुखं नावलोकनीयमित्यभिभाषेण । कासाश्चिदहो निरर्थ-
काऽयमुपदेशः, त्वत्सम्बन्धेनाऽधोगमनस्याप्यस्माकमिष्टत्वादिति
श्रोतनाय । कासाश्चिदहो गोवर्द्धनाशस्तात् स्वहस्तेन वमार्थमेव कि-
मयं रक्षिता इति सूचनाय । कासाश्चिदहो तर्हि त्वत्तोऽधोभूतमेव
ज्ञात्वा वयमागता, अतः किमर्थमेव बहु भाषसे इति ज्ञापनाय ।
तथा धुचः शोकादुद्भूतेन स्वसनेनोष्णश्वासेन सुष्यन्त, सूर्या-
तपेन शोषे सति विगतस्वीलथैः स्पष्टवलिमद्भिर्विन्धकलैः सहसा

अधरा येषु । अस्मद्बधराऽसूत त्रियो धास्यतीत्याशया समागतानां
 तदाशामङ्गोत्पशोकानलसूत्रोपणे मरुच इति भाष. । पुनश्चरणेन
 वामपादाद्भुगुणेन सुव लिख स । काश्चिद्दहो नास्ति तथापराधः,
 किन्त्वस्माकमेव । यतो यस्मिन् काले, याताऽवला वजे सिद्धा
 मयेमा रस्वय क्षपा ॐ इति त्रयोक्त, तदा, कुहकशिरोमणेस्ताव व-
 चसि कृतनिश्वासाभिस्माभिर्नैस्तावयिन्वा न स्थापितवतोऽपुना
 किं कुर्वोऽस्म मीर्त्यमेवास्वाकमनयकर सम्यग्भूमिति भवनय स
 इव । काश्चि मद्बधनताक्षी कोऽपि नास्तीति निर्भयता नोचिता,
 किं तु सर्वाधारभृता भगवती वस्तु म्ना साक्षिभृता विद्यत एवेस-
 स्या एव विभेतेष्वपिति सूचय स इव । काश्चिद् भुगुनैकसु-दरेण
 जारेण गृहीतयेतसां नास्त्वस्माक तथाविध पातिव्रत किमर्थमेव
 वस्तु मरुतोऽस्तीति बोधनाय जारपतीलक्षण स्वस्मिन् दर्शय स
 इव । काश्चिद्दहो इथैव मुन्वाद्यलक्रियाऽतः पर सुदगुन्वाद्य तथा
 सर्वाण्यङ्गानि लेपनीयानीति शोकोद्भूतमुक्तवैराग्य बाधय-स
 इव । काश्चिद्दहो भूमिरपीत्यमस्मदपेक्षया वरा, यस्यामस्ममेष्टया
 दारवि दत्तस्पर्श सदैवास्तीति ज्ञापय स इव । काश्चिद्दहो यादृश
 दुःखमननास्वभ्य दत्त तादृश दुःखमस्मै मदेय, तन्नाऽस्मदङ्गस्य
 शोदेवास्य भविष्यतीत्युग्र तप सत्याञ्च भूमिभाष माप्य स्वा
 ज्ञसस्पर्शनेनाऽव पीडनीय इति वनय स इव । काश्चिद्दहोऽस्वा
 मस्मद्वृजभूपादेव विधातिःकठोरचित्त कोऽपि नास्त्वतोऽप्यभी
 दृश कथमत्र जात इति सूचय-स इव । काश्चिद्दहो किमेवविधम्
 अ याप कतु मरुतोऽभि, किं भृशार्कंराद्यपक्षपाऽप्यस्मदीयानि
 क्षानाद्यङ्गानि कर्कशानि पत्तस्पर्शज गदु खभयादेव जल्पतीति
 सूचय स इव । काश्चिद्दहोऽस्मद्गुन्वाद्य यद् तथाऽऽचरितुमार
 च्य तदस्माभिर्नैस्ति वा स्थाप्यतेऽस्तिअ मनि जन्मा-तरे वाऽस्व

मतीकार करिष्याम इति ज्ञापय स इव । काश्चिद्दोऽन्नाश्चर्ममेव विग्निभ्वावतिष्ठमिष भूमिर्धारयसेतदाधारेण विदीर्णा न भवतीति सूचय स इव । काश्चिद्दो मातर्षमुषे! नास्सस्मत्साहाय्यकृत् कश्चिद्दत्तस्त्वयैवाऽय बोधनीयोऽस्य त्वयि मीलतिशयस्य दर्शनादितिभूमि मर्थय स इव । काश्चिद्दोऽस्य पापाण्यवद त करणमति कठिनमऽस्मत्पेमाद्रेकातिरेक भूमिर्न जानास्यत एवमिषदु क्षम अप लोक्षयापि न द्रवतीति भवनय स इव । काश्चिद्दोऽस्य हृदय पा पाणादपि कठोर, यत एवम्भूतातिकष्टे सत्यपि न विशीर्यत इति सूचय त्य इव । काश्चिद्दो नास्तीत. पर जीवनकल्पमतो, भो मातर्षमु धरे कृपयाविशीर्णा मध, त्वयि प्रविशामइति भूमिमवेशा ऽऽभिमुख्य बोधय स इव । पुत्राश्चोपात्तमपिभिः कज्जलाक्षरैः कुत्रकुट्टमानि सूच स । अतो नेत्रस्त्रय्यामपैवानर्धकरी, यथा ऽतिनिष्ठुरा त करणे कृष्णे स्नेहसु-पाशवावभा दशा वय नीताः । अतो मस्या सह साऽपि निःसारणीया । यत एवमिषचक्षुष्यन्ता ऽपेक्षयाऽ धतेवास्माक श्रेयस्करीसाशयः । अनेन त्वत्वाप्याशानि हृषया काष्ठभूतेष्वस्मच्छरीरेषु नि भीमतापककचेन विदारणाय विरह्यतक्षत्र पयामहृत्तरेखाद्वयामश्वपि भवनय स इव । अस्त्रैरिति बह्वचनेन तन्मवाह्वारा बोधिता । सूच स इति वर्तमानापदेशेन नयनोःश्वमुनाद्वयकल्पाऽश्वधाराद्वयस्य कुट्टकममार्जनाद्युक्तस्य हृदयोत्थतापानलस्य तच्छोषणोद्युक्तस्य विनादे कस्याऽपि जयो वा, पराजयो वा न सवृत्त इति द्योतितम् । उरुदुःस्वस्थ भ रा भारो वासा ता । भागसहिष्णुतयैव चेतनापगमात् तूष्णी पा व्यालिका इव तस्थुरिखर्ष. ॥ मानिनीपक्षे मुखानाम् अधःकरण कामाश्चिद् परपुरुषमुखानलोकनमप्यस्मभ्य वरोचते इति सूचना ऽर्थम् । काक्षाशब्दऽस्म मुखानलोकनमपि तत्राऽतिदुर्लभम्, अ

न्यत्तु दूरनिरस्तमित्यतिदुर्पस्थापनार्थम् । कासाञ्चिद्दहो न वय
 ष्यभिचारिण्य , किन्तु कुन्वाङ्गनास्तलक्षणस्थास्मासु सत्त्वादिकि
 ज्ञापनाय । कासाञ्चिद्दहो कृष्णत्वं त्वतिधूर्तोऽसि, परदाराने-
 व वार्थयन् लज्जालेशोनापि विनिर्मुक्तोऽसि । वय तु लज्जासागरे
 निम्गता इति स्वस्य लज्जावतीत्वबोधनाय । कासाञ्चिद्दहो अधो-
 गतिसम्पादकभौषपस धर्मशास्त्राभिज्ञानामस्याक सर्षवा परिहर
 णीयमिति स्वस्य परलोकभयाविह्वलास्थापनाय । कासाञ्चिद्दहो
 वय लोकमर्त्यादाऽभिज्ञा अधोमुखतापादक कर्मकर्तुं नार्हा , कि
 मर्थमेव षट् जल्पसीति स्वस्थापकीर्तिभयाविह्वलास्थापनाय । का-
 साञ्चि (न्त-करणस्त्रामु-क्वा) मृष्यादिरिकासमरलोभ्याय माऽव-
 गच्छत्यसाक्षेण । अहो स्वपतिविरहलनितशोकोद्भूतौष्यव्याप्त
 एतासा श्वास इति मतीतिजनकेन स्वसनेन, पश्यष्यस्मदधरपाना
 ऽऽद्या तव महती वर्तते तथापि तस्तिग्द्धि, स्वप्नेऽपि द्रुषता,
 मनलेन त्वया बलात्कारेणाऽवल्लानामस्माकमऽपराऽमृतपाने कि
 यमाणे तस्त्व पीयूष तु न लभ्यसि, तस्य शोष्यमाणत्वादिसा-
 क्षय ॥ चरणेन भुव लिख्यसः ॥ काञ्चिद्दस्मत्पादरजोऽपि तव
 दुर्लभतरम्, इतरत्तु दूरगतमिति ध्वनय स इव । काञ्चिद् भूमिव-
 दश करिष्यामस्तव वशीभूतास्तु न मयिष्याम इति सूचय स
 इव । काञ्चिद् बलात्कारेण स्वर्षादिककरिष्यासि चेत् तर्हि भूमि
 पतये नदाय, कसाय वा गत्वा कथयिष्याम इति शोतय स
 इव । अहो बलात्कारेणाऽपमस्मान् प्रदीष्यतीति भयादिव मृषा
 ऽश्रुधिस्त्वदर्थमस्माभिर्नेत्रेषु मयिर्न मृता, तव तथा भ्रमक्षेत्रिःसा-
 र्धते इशाक्षेणेनोपाचमयिषि कुषकुहकुमानि मृज्ज्यः । न त्व-
 दर्ष कुत्रेषु कुहकुमायऽस्माभिरुपलिप्तानि, तव तथा भ्रमक्षेत्र
 तदि तानि मत्तान्य तेषु मयिल्लेषोऽस्माभिः क्रियते इति सूचय

नस इव । मार्जनादेरकृतत्वा मूलस्य इत्युक्तम् । उरुदुःसभरा इव
दूर्णी तस्यु' स्म ॥

निवृत्तिपक्षे, पथोक्तवायुक्तयुक्तिभिः श्रुतीनां महती पीडा
जातेस्त्राशयेनाह ॥ कृत्वेति ॥ चरणेन मूलरूपेण भुव स्वाशुत्य
त्तिस्थान परमात्मान लिख अस्तःप्रतिपादन मुख्यतात्पर्यवत्तः
सर्पाः श्रुतयः, अवशुचः, मासुशोका' सत्राः, श्लक्ष तमागलक्षणानि
सुखानि, वायुक्तस्वार्थलक्षणेन श्वसनेन शुष्यद्वयिम्बाधरस्थानीया
मोक्षप्रतिपादनभागा यशु तथाभूतानि कृत्वा, अग्नेः स्वरुधिरास्य
भूतेर्लाक्षारतेरुपात्तमपिभिस्तत्तद्वादेकरस्यत्वेति यास्वै, कुच
स्थानीयाना सद्भिर्भक्तित्तभागाना सगीधीनाऽर्थलक्षणानि कुडु
मानि मूलस्य उरुदु सभरास्तूर्णी तस्यु' स्म । उपरुद्धा जाता
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

ततो निनिवृत्तमूर्द्धस्तूर्णी स्थित भगव तमालक्ष्य किञ्चिद्
विज्ञापयामासुरित्वाह ।

प्रेष्ट प्रियेतरमिन् प्रतिभाषमाण

कृष्ण तदर्थविनिवर्त्तितसर्वकामा ॥

नेत्रे विमृज्य रुदितोपहृते स्म किञ्चित्-

सम्भगद्गदगिरोऽश्रुवताऽनुरक्ता ॥ ३० ॥

पष्टमिति ॥ गोप्यो रुदितोपहृते नेत्रेविमृज्य, अहो यद्भवितव्य
तद्भवितव्येन, समति भगवदर्शनेन तु सम्पद्य कर्तव्यमित्पाशयः ।
कृष्णमश्रुवत् स्म । भगवतः सदान्दरूपत्वात् तदाभिमुख्यमेव
सदान्दाविर्भावकरमतः सर्वानर्थकर तद्गैमुख्य कथमपि नोचित
मिति भाव ॥ प्रेष्ट परमेमास्पदत्वादात्मान, प्रियेतरमिवाऽन्त-

त्वयत् मतिमापमान मसाचक्ष्माणत् । अहो सर्वोत्था सत् किमर्थ-
मेव वदतीति किञ्चित्तरम्भेण प्रणयकापेन गद्गदा अस्फुटस्ख-
लिताऽक्षरा गीर्वासा ता । ननु भगवति ईषत्तरम्भोऽप्यनुचित ,
तासां सुखाद् भगवद्भक्त्यवस्तुत्तररूपा प्राणि च कथं निश्चिता इ-
ति चेत् तथाह ॥ अनुरक्ता इति ॥ स्वल्पस्थापि रागस्य भयनिव-
र्तकत्वात् परमात्तरागवतीनां तासां का भयसम्भावनेति भावः ।
यत्, तदर्थं विनिवर्तितसर्वकामा ॥ तदर्थं भगवदर्थं विशेषेण त-
द्वासनासाहित्येन निवर्तिता सर्वे कामा याभिस्ता । तथाच भ-
गवदतिरिक्तसर्वकामस्य तद्विच्छायाश्च सक्तत्वाद्भगवद्विषयकं
कामस्य च मोक्षकामवद्कामरूपत्वात् त मात्रविष्टानां तदनुरक्तचेत-
सा नास्ति किञ्चिदपि भयमिति भावः ॥ अत्रभिद्भापस्त, तथाभूता
दशा प्राप्ता अपि ता , अहो किमिष्येवमरूपपरोदत्तं कर्तुं महता ,
स्वस्थां वसन्तसुखां सस्य स्वस्वसुहृद् तूण किं न गच्छत इत्यथ
शहतत्र यदोच्येहनाथ तदा तानि वाक्यानि तासां कर्णाऽवना-
ऽत'मविष्टानि । ततश्च तरेवोद्दोषतास्तत्सजातीयवाक्येर्भगवद्वा-
क्यानां प्रत्युत्तर वक्तुमारोगिर इत्याशयनाह ॥ प्रेष्टमिति ॥ बहु
कालमारभ्य परमेमास्वदत्त्वेन निश्चितामहानीं, मियेतरमिव, यथा
मियतर' शशुर्बदति तथा—मतिपतिस्त्रादिवस्त्रादप्यातिकठोर म-
स्त्राख्यानरूप वाक्य भाषमाणम् । मियेतरमिव अमियवानयसदृश
वाक्यमिति वा । तत्रापि, कृष्ण सम्प्रत्यपि षेणुनादेन चित्तरत्न
मन्त्रुवाया आकृष्य सौचित्येन स्थितम् । अत एव, तदर्थं विनि-
वर्तितसर्वकामा रुदितोपहृते अधीभूते नेत्रे विमुञ्च्य, अहो
मरणसमयोऽयमस्माकमागतस्तत्प्रायः सकृदपि प्रेष्टस्य सुखपद्मव-
श्लोक्य मरिष्याम इत्याकाङ्क्षयेति भावः । अहो मकृष्टत्वेनाश्विनो-
ऽयं विनाऽपराध कथमेवविषमाणा'तदप्यद् वातुमुच्यत इति सर-

म्भः । स्वस्मिन्सद्गुणसद्भाषोऽप्यता विचार्य तच्छेषिष्यविद्यतः
 किञ्चित्तरम्भणेऽनुक्तवान्नु सर्वथाऽपि मेमशू येन तेनाय भाषणा
 दिनेति चेद तथाह ॥ अनुरक्ता इति ॥ अनुरागाद् यथिचाररहि
 तत्वात्प्रत्याख्याता अपि पुनस्तद्वैवानुरज्य त इति भावः ॥ मानिनी
 पक्षे, वस्तुतः परमभिय विद्येतरमिव प्रतीयमान वाक्य प्रतिभा
 यमाण कृष्णगजान्त स्म । अहो कथमस्मान् परदारानित्य वदती
 ति कोपेनाऽत-करणस्योत्कटाःकण्ठया शिथिलीकृतत्वाद् स्वल्पेन
 गद्गदभूता गिरो यासा ता । यथोक्त मार्धेनारूप वाक्यमाकर्ष्य
 ततोऽप्यपिकमतुरक्ता ॥

निश्चितपक्षे ॥ मेष्टम् ॥ सर्वे वेदा यत्पदमामान्ति वेदैश्च सर्वे
 रहमेव वेद्य इत्यादिक्रुतिस्मृतिभ्यो वेद्यत्वेनाःपर्यमभिमतम् । तथाहा
 दिरूपेण श्रुतीना ब्रह्मणि यामाप्य नास्त्वाशेषमादिरूप विद्येतरमिव
 प्रतिभाषमाण मन्त्राचक्ष्ण कृष्ण फलरूप सदान दात्मक परमात्मान
 तदर्थपरमात्ममात्पर्य विशेषेण निवर्तिता अधिकारिणा सर्वे कामा
 यामि । तथाच श्रुतिः— यदा सर्वे ममुच्य त कामा येऽस्य हृदि
 भिताः ॥ तदा मसोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या ।
 रुदितेन स्वार्थानाभङ्गनाद्यभिहिततर्ककृतेन रुदितेनोपहृते नेत्रे यथा
 भूतार्थमकाशनसमर्थे शक्तिरक्षणालक्षणे तिसृष्व किञ्चित्तरम्भेण,
 अहो आस्त्रिकरूपेण स्थितोऽपि भगवानिय वदतीति ईष
 त्कोपेन गद्गदाश्छ दसा गिरो यासा ता । किञ्च, वस्मिन्नेवा
 ऽनुरक्ताः ॥ ३० ॥ ॥ तदुदाहरति ।

गोप्य ऊचु ॥

मैत्र विभोऽर्हति मनान् गदितु नृशस
 सन्त्यज्य सर्वविषयोस्तव पादमूलम् ॥

भक्ता भजस्य दुरवग्रह मा स्यजाऽस्मान्

वेनो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षुन् ॥ ३१ ॥

मैत्रमिति ॥ यद्यपि न च निकृष्टास्तथापि सर्वोत्तमौ भवान्
 पद्मनिषेधार्थसम्पन्न , प्रतिपालसेवकस्य नृशत क्रमस्मत्प्राणापहर
 गणमर्षत्नाद् घातुकथ । नृशममिति किञ्चित्तरम्भाभिष्कारः । यद्य-
 ये भगवता भयम्, स्वागमिखादिना स्तुनास्तथाप्यऽग्रे, प्रतिपाले-
 त्त प्रतिगमनाभिधानात् तदपि नास्माक मैमातिरेकवर्णनाभिमा
 यकमपि तु व्यङ्ग्योत्पन्नोपहासपरमनस्तपि नृशसमेव । परिच्छि
 न्तस्य परकीयान्तःकरणतुल्यनभिज्ञस्येवविधोक्ति' कदाचिद् घटते,
 न तु विभोर्ध्यापकस्य सर्वाऽ तन्वस्थितत्वात् मर्षा त करणष्टति-
 साक्षिण इत्याशयेन सम्बोधयति ॥ विभो इति ॥ अत एव ब्रह्म
 स्याऽनामय कश्चिद्विदित मश्रोऽपि न मगच्छते । तत्कृशलाकुशा
 लपौरुदासीनभूवाऽस्मत्-त करणष्टतिहन्तादिशाशयेनाहुः ॥ स
 ख्येति ॥ ब्रह्मस्य का कथा, अस्नाभि शब्दस्पर्शादयः सर्वेऽत्र
 याणामपि विषया' सम्पगृह्णासतोच्छेदपार्थ त खक्ता । सख्य
 च पादमूल भक्ता । तत्रयागस्तत्र पादमूलभजनाथमेव, न तु फला-
 ऽ तरमस्माकमपेक्षितमित्यर्थ । नर्थाविषयानिश्चनेन त्वद्विषयकः का-
 मः कामो न भवतीति ध्वनयन्ति । अस्मद् तःकरणात् सर्वे वि-
 यया यदि निस्मृता न स्युस्तत्र पादमूलभक्तिः कथं तत्राविर्भवेत्
 तथाच मैव तत्रयागभाक्षिणीत्यप्यनेन श्योतितम् । यच्च भगवतो-
 क्त— मिय किं करवाणि वः, अतागमनकारणमिति तज्जाप्याहुः ॥
 भजस्येति ॥ तथाच भवद्भक्तानामस्माक स्वीयत्वेन ब्रह्मणेवास्म
 त्मिय भगवता कथयन्, एतदतिरिक्त किमप्यस्माक मिय नास्तेतदे-
 वास्मद्भागमनमयोजनयतस्तदेव सपादयेत्याशयः । तस्मान् प्रतिपा-

त वज, नेह स्वैर्यमिति आगाग्रहो भगवतो नोचित इत्याहुः ॥ हे
 सुरवग्रह, मा सजास्मात् । यज्ञजन न कर्तव्यमित्येवमाग्रहो वृद्धो भ
 वति । सर्वैः कर्तव्य भगवज्जनन, न कार्यमिति वृद्ध-आग्रहो जीना
 ना वर्तते । परमेश्वरस्याऽप्युक्त आग्रहश्चेद तर्हि कथं जीवानामु
 द्धार । तस्मादस्माकमेव कवलवधान्यवशादुक्त आग्रहो भगवता
 अश्रित इति सम्प्रोचनाद्यम् । ननु न मया स्वभजन निषिद्धय
 ते, किन्तु करोपाधिक गदिति चेत् तज्जाहुः ॥ देव इति ॥ यथा,
 देव आदिपुरुष, = अवतारिपुरुषो, ये यथा मा मयश्चेत्तौस्तथै
 व भजाम्यहमिति * मतिज्ञावात् भगवान् यथा मुमुक्षून् भजते तच्च
 फलपदानेनाश्रयते स्वस्मिन्नेव स्थापयति, न तु पुनस्तेषां पूवाव
 स्या सम्प्रादयति तद्वदस्माद्यर्थं तदवतारभूतस्त्वमेवमप्यस्मां
 स्वदङ्गमङ्गोःकण्ठाकाङ्क्षावतीर्मात्स्यन, अपि त्वस्मदभिस्तपितकल
 मदाननाश्रय । तथाचमोक्षापाधिकमपि भगवज्जनन यथा मुमुक्षूणा
 भगवता युद्धत्वेनैराङ्गीक्रियते तथा त्वदङ्गसङ्गोपाधिकमपि तच्छु
 द्धत्वमैवाङ्गीकतु योग्याऽतीति भाव । स्वसश्रितित्वागो न कर्तव्य
 इति वस्तु स्वभक्तत्वात् च कर्तुं भवाच्चाहति, नाऽपि स उपदेशः
 सकृन्तो भविष्यतीत्यन्वेन धनितम् ॥ अनभिज्ञापक्षे, भो विभो समर्थ
 एव गदितुमपि भवाच्च, आचारितु नार्हतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थ ।
 यद्यपि परमैश्वर्यवैश्वर्यापि परमधार्मिकत्वेन प्रकृवातस्य श्रीनाद
 रायस्य पुत्र स्वयं च रसाई इति सूचनाय भवानित्युक्तम् । नृश
 स माक्षा नारकम् । तथाचास्मदुपदेशाय प्रवृत्तेन त्वया राक्षसाराच
 कृताऽतस्त्वात्स्त्रीवधजनितपातकोत्पत्तिर्न विचारितेति भावः ।
 अथवा, हे विभो! अस्मत्प्राणनाशात्तथाच स्वनाथाऽस्मत्प्राणरक्षण
 मेव तवोचित, न तु तन्नाशनमिति भाव । तथापि भवान्, मय
 मा रस्यथ क्षपा * इति कृतमतिष्ठ । मतिज्ञाय करोमीति कर्तव्य

तदकुर्वत * मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्त्तं विनश्यतीत्यादिशास्त्र
 ङो भवान् । तथाचास्मदोभोज्ञाटनाय पृथक्स्व स्वयमिज्ञानायादि
 बृहदोचान् पश्यसि । तदुक्तं शङ्खु तलया— राजन् सर्वमथाभाणि
 परच्छिद्राणि पश्यसि * आत्मनो विलयमाभाणि पश्यन्नपि न प
 द्यसीति भावः । ननु, स्वान्तं वो महाभागा इति परमकामलमपि
 मथम मयैवोक्तं तत्किमर्थं विस्मय्येत इति चेन्न * । तस्याप्यलकृत्य
 क्षिर-श्लेदनवश्विवर्तनार्थतया नृशस एवा तर्हीवात् । भवतु भव
 न्मुखचापनि सूतवागस्रजालेन दग्धमाणा वयमित् । पर परलोक
 मेव यामो, न तु ब्रज, त्व त्वसलपाता अस्मान् इत्या कि पद् मा
 प्यसीति न निश्च इत्याशयेनाहुः ॥ सत्यज्येति ॥ पा-ताशनवत्
 पुनर्ग्रहणायास्माभिः सर्वविषया न ज्ञक्ता इति श्रोतनाय समित्यु-
 क्तम् । तथाच, ब्रजस्वानामवम * रज-येष्वेत्यादिवाचयजात् निर-
 र्थकमेवेति भावः । ननु किमिस्त्रेयमःपुपालम्भ दातु महत्ताः ।
 मिय किङ्करवाणि वः * ब्रूतागमनकारणमिति महुक्तं श्रुत्वा द-
 र्ण्या श्विस्ता भवतीर्दृष्ट्य पुनर्गं तुक्तामा निष्कामाश्चालक्ष्य, रज ये-
 येत्याशुक्त मया । ततो माऽस्तु कोपो, यत् मार्थनीय तच्चि शङ्खु मा-
 र्थतामितिचेत् तत्राहुः ॥ अस्मान् त्वदतिरिक्तविषयकाङ्क्षारहिता
 भजस्य स्वीयत्वेन समाश्रयस्व । स ज्ञान्येस्मादिना, ननु कथं गोप-
 शृदिणीर्वोऽह भजामीति शङ्खाऽपि निराकृता । तत्र पादमूल भक्ता
 इत्यनेन, न वयं वनशोभादिनिरीक्षणार्थमागता इति—दृष्ट वनमिसा-
 शुक समाहितम् । पार्दे, पश्यत्वानुस्त्वा किञ्चि-सरम्भेण नृशसवा-
 वयपाद्दयो काठि य वयञ्जयन्ति । ननु सुप्माभि सर्वं यवार्थमे
 वाभिधीयते, तथापि नाह भवतीर्भजामि, स्वत ज्ञत्वादितिचेत् त-
 स्माहुः ॥ हे दूरवज्रहेति ॥ अयमाग्रहो बृहो भवति । स्वत वस्वापि
 तस्यैवविध आग्रहो नोचित । चतुरशरोमणित्वात् । दुराग्रहो हि

सूक्ष्मं इति भावः । अतोऽन-वगतीरस्मान् मा सज, सागस्याभि
 वाच्यदोषोत्पादकत्वात् । नन्वस्तु दोषस्तेन मम का हानिरित्याया
 क्त्वाद् । अतो किमेवविधगर्भगिरिशृङ्गमाकरोऽसि । किमाप्तकामा
 दात्मारामात् परमेश्वराद्व्याधिक्य माप्नोऽसि, यत्. सोऽप्येष न
 करोतीत्याशयेनाहुः ॥ देव इति ॥ यथा अर्माद्यनपेक्षः सर्वलोकस
 हारकृत पापाऽमश्नुष्ट सकलैश्वर्य्यमम्पन्नः स्वयम्भकाशो ब्रह्मा
 दिकारणभूतः स्वभक्तान् सुमुञ्चन् भजते तत्प्रदानेन सेवते, तथा
 त्व स्वत जोऽप्यस्म मनोरथपूर्तिं कर्तुं योन्वोऽसीत्वर्थे । सुमुञ्चन्नि
 खनेन ते सुमुञ्चन्वो, न तु तदेकेष्व इति तेषा स्वतो भिक्षुदृशा सूचय
 िति । यद्वा, अमुमुञ्चन् मोक्षाद्यनिश्चिन् । यद्वा, सुमुञ्चन् तदन्यत्
 सर्वं अस्तुमिच्छन् शरणगतान् । दुरवग्रह इत्यनेन, हे विषमाश्रय
 पक्रमेयेत्युक्तम् । अवग्रहो ब्रह्मविषम इति पाणिनिस्मरणात् ।
 दुष्ट — अवग्रहो यस्मिन् स प्रतिपिद्धदृष्टिर्मेघ । तस्य दुष्टत्व च
 जल्पमात्रवर्षकत्वात् । तथाचेतरजलस्थानीयस्वपशभिकाङ्गाविभि
 मुक्ता मेघस्थानीयत्वदेकशरणाश्वातकीकल्पा यय त्वदधराऽसूत
 पातार्थमागतास्त्व त्पस्मदभाग्योदयात् सम्प्रति विष वर्षसि ।
 भरतु, विषमेव पीत्वा मरिष्यामी, न तु व्रज यास्यामः । चातकी
 स्वभावत्वात् । तस्माद् अस्मान् मा सज । कृतज्ञस्य तव च नेद्-
 मुचितपात भावः । ननु चातकीममाना भवतीना मरणेन मम
 चाग्न्यपेक्षारहितमेघकल्पस्य का हानिरिति चद्, न त्वकेवलजह
 मेघसदृशः, किं तु परमाभिज्ञद् 'अमोचकमात्ररुतेन रूपपरमात्मस
 दृशाऽपीत्याशयेनाहुः ॥ देव इति ॥ यद्वा, भक्ता अस्मान् भजस्व
 दुराग्रहश्च आसम ताव सज । बुद्धे फल्यनाग्रह * इत्युक्तत्वात्
 परमशुद्धमतस्तवाग्रह एव नोचितो, दुराग्रहस्तु दूरनिरस्त इति
 भावः ॥ नाग्नीपक्षे, एव = मिय कि करवाणीत्वादिष्य, दृशस

कूर गदितु नार्हतीति । यद्यपि भवान् सौ द्रव्यादिगुणसागर
स्तथापि विभु परममनर्थस्तथापि परदारा एव न वक्तव्या इति
भावः । यदि परदारैरेव तत्र रमणेच्छा तर्हि या सर्वविषयान्
सख्यय तत्र पादमूल भक्तास्ना दुरवग्रह स्वच्छ-इ यथा स्यात्
तथा भजस्व । अस्मान् आसमन्तात् सर्वकारेण खज । यद्वा
अस्मान् दुःसाध्याः मति दुराग्रह खज । भवताऽपि भजमानमेव
भजन्त इत्याशयेनाहु ॥ देव इति ॥ आदिपुरुषो देवो, पदपेशया
ऽधिकप्रभुत्वविशिष्टः कोऽपि नास्ति स पथेसर्थे ॥

निवृत्तिपक्षे, एव प्रतिरुद्धा श्रुतयः साक्योशमाहुः ॥ वैवमि-
ति ॥ एव ब्रह्मणि श्रुतीनां ग्रामाण्य नाम्नीशिववादादृष्य नृशभ
सर्वत्रातुक गदितु भवान् नार्हतीति । तनु नाह मनीमि, कि तु शास्त्र
तत्त्वाऽनभिज्ञास्ते ते वादिन एव अल्प सज्जतो नाऽहसुपालम्भविषय
इति चेत् तथाहुः ॥ हे विभो! न्यायक । तथाच, अनेन जीवेनात्मना
ऽनुवचिष्य नामरूपे व्याकरवापीति श्रुत्या नामरूपात्मकसैत्तर-
विस्तराप तादृशजीवात्मना त्वमेव ब्रवीषीति भावः । यतः, सख-
य्य सर्वविषयोस्तत्र पादमूल भक्ता अस्मान् भजस्व । दुरवग्रहश्च
आखज । नाय मोक्षमार्गः, कि तु परमानर्थाऽसंज्ञावशात् । अस-
न्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति चेद्देवैः पादिश्रुते । तस्माद् तथा
सुमुश्रूणा मातु' स्यात् तथा कृष्णा विषयज्ञाशयेनाहुः ॥ देव
इति ॥ यथा आदिपुरुषो देवो भवान् सुमुश्रून् भजेते मोक्षदाता
भवेत् तथाऽस्मान् भजस्व । तथाच परमपुरुषार्थमोक्षलाभाय ब्रह्म
व्यस्मत्प्रामाण्यमवश्यमाख्ययमित्यर्थ । अपमाशयः । सर्वान् वि-
षयान् मतिपाद्यान् सम्पक परिख्यय ब्रह्मणि सर्वा विद्यानां श्रु-
तीनामन्यपरत्वाभिधान साहसमात्रम् । तत्र श्रुतिवाक्यानां द्विविधा
ब्रह्मणि महतिः । एका ब्रह्मात्मनोरेकत्वविषया, अपरा तत्त्वज्ञाना

दिलक्षणब्रह्मविषया । तत्राद्या यथा, सोऽय देवदत्त इति पदत्र-
यस्यैकस्मिन् देवदत्ते पर्यवसानं तद्वत् । तथाहि । यथोक्तवाक्य,
सोऽयमिति विशिष्टाभिधाविभ्यां पदाभ्यां स्वार्थैकदेशव्यक्तिगा
ब्रह्मपरम् । तथा, तन्वमसिवाक्यमपि विशिष्टाभिधाविभ्यां
पदाभ्यां स्वार्थैकदेशचेत वन्वक्तिमात्रपरम् । ननु पूर्वत वे पदा-
र्थानां ससर्गं, सशृष्टाः पदपदार्था वाक्यमिति वाक्यार्थलक्षणमु-
क्तम् । तत्र द्विविधमप्यल्लष्यार्थं न सम्भवति । तत्र कथं वाक्या-
र्थलक्षणं च यत्संलक्ष्यं ब्रह्म वाक्यार्थः स्यादिति चेन्न । वेदा-तशास्त्रा-
ऽऽचार्यश्रीवाद्वाक्याणानुयायिभिः, ससर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो
नात्र समतः । अल्लष्यैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषा मत इति वद-
द्भिरल्लष्यस्य वाक्यार्थैवाभिधानात् । नचैव सत्युक्तलक्षणस्य त-
त्राभ्यासिः । सामा यल्लक्षणस्यैव वाचद्विशेषव्याप्तिनियमाद् विशेष-
यल्लक्षणयोरेतयोः परस्परव्याप्तेरदृक्त्वात् । सामा यल्लक्षणं तु
वाक्यमनेपत्वमभाष्यत्वेन । नचाल्लष्यवाक्यार्थस्य विशेषलक्षणा-
भात् । अपर्यायानेकपदैरेकमातिपदिकार्थमात्रपरत्वस्यैव तल्लक्ष-
णत्वात् । ननु तन्वमपदलक्षितरूपे भिन्ने ? किं वा न ? । आद्ये
देवममिन्नसम्भवः । द्वितीये पदार्थवाक्यार्थयोरेकत्वापत्तिरिति
चेन्न । द्वितीयपक्षोक्तदोषस्यापत्तिरस्तत्वात् । नच पदद्वयवैय-
र्थ्यम् । लक्षणवैकार्यबोधनार्थत्वात् । त्वमपदस्य वाक्यार्थपरित्या-
गेन चिल्लक्षकत्वं तत्पदसामानाधिकरण्ये सति घटते । तथा तद-
पदस्यापि वाक्यार्थपरित्यागेन चिल्लक्षकत्वं त्वमपदसामानाधि-
करण्य इति न पदद्वयवैयर्थ्यम् । एव सत्यज्ञानाद्यवात्तरवाक्ये
ऽल्लष्यार्थत्वम् । यथा केन चित् पृष्ठोऽस्मिञ्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रो
नामेति । तस्य मतिपचन— मल्लक्ष्यकाशश्चाद् इति वाक्यस्य ।
अत्र मल्लक्ष्यशब्दाच्च च द्रमातिपदिकार्थसिद्धिः । मल्लक्ष्यं तत्र इति च

कृष्टशब्दस्य मकृष्टस तमसऽपि प्रयोगदर्शनात् । तथा प्रकाशशब्दा-
 दपि न शक्तिद्धिः । अथोतादावपि कःप्रयोगदर्शनात् । तस्माद्वा-
 च्यार्थपरिहागेनाऽप्रकाराशक्तिरधीच द्रव्यातिपदिकार्थः । यद्
 ह्येन मतिपायत इत्यत्रण्यार्थःवसिद्धिः । अ यथा च द्रव्यातिपदि-
 कार्थमात्रप्रणोत्तरतया विशिष्टमर्थं बोधयतो वस्तुरनवमेयवचनता
 स्यात् । तथा, विगतम् अल्पार्थम् । लक्षणवान्प्र नात् । मकृष्ट
 प्रकारश्च इ इति वाक्यवदित सिद्धम् । यद्यपि ममाणा तराभा-
 वाद् ब्रह्मण्युपनिषदा प्रामाण्यमुक्तं, किमवाधकक्षणमावाप्य, किं
 वा ममाणात्तरसम्भिव्यार्थविषयत्वात् पौरुषेय वेसाक्षेपे प्रामाण्यं,
 किं वा ममाणात्तरयोम्यार्थविषयत्वात् तत्सिद्धयर्थानुवादरूपममा-
 माण्यम् । नाद्यः । गृहीतमङ्गलिकस्य पुत्र मत्यादिवाक्यव्यवहारे
 अत्राधितानधिगतार्थमितिदर्शनात् । ममाणेन हि मवीयमाण
 स्वार्थस्य ममाणान्तरासत्वात् न मिथ्यात्वापादकः । सर्वममा
 णानामनाधिगतार्थमनुत्वात् । अ यथा चक्षुषा दृष्टनाणस्य रूपस्य
 त्वचाऽग्रहणात्मिथ्यात्वाशङ्का स्यात् । न द्वितीयः । ममाणान्तरस-
 म्भिव्यार्थत्वाभावात् । पौरुषेयवचनममुक्तत्वे हि सम्भेदस्य भूता-
 र्थममुक्तत्वे प्रत्यक्षादीनामपि सम्भेदः स्यात् । नापिशुनीय । स्वर्श
 ज्ञानयोम्यद्रव्यविषयस्य चक्षुषोऽनुवादकत्वाददर्शनात् । एवं सिद्ध
 उपनिषदा ब्रह्मणि मामाण्ये तद्गताना पदौनामर्था तरकल्पना न
 युक्ता । श्रुतदान्प्रश्रुतकल्पनामसद्भावात् । नच तेषा कर्तृस्वरूपमति
 पादनपरता वस्तु शक्या । तत्र केन क वड्येत, एकमेवाद्वितीयमि-
 त्यादिना क्रियाकारकफलादेर्निराकृतत्वात् । नापि ब्रह्मण उवा
 सनाविधिषोषत्व सम्भवति । एतेन देवोपादेयशू फलेन क्रिया-
 कारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । यद्यप्य एव वेदनात्मनाना वि-
 विश्वस्पर्शमन्तरेण ममाणत्व न दृष्टं, तथापि ब्रह्मात्मविज्ञानस्य

फलपर्वन्तत्वात् तत्रद्विपयस्य शास्त्रस्य नामात्प्य शक्य मन्त्राकार्पात्रु-
 य् । इतिशासनत्रायोपनिषदा शास्त्रत्वमिति सङ्क्षेपः । एतेन, स्वा
 नतमिखाद्याशेषो निरस्तः । यत्— राज येथेखादि, तत् यथार्थमेष ।
 तत्र निद्रितानामज्ञानामपेक्षया ब्रह्मणो निशात्रुत्वत्वात् । तदुक्तं— या
 निशा सर्वभूताना तस्या जायति सपत्नी क इत्यादि । यत्— मातर
 इत्यादि, तदपि ब्रु, असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति चेद्वेदेखादिना
 मात्रादितुल्यत्वाभिधानिनामास्तिरुम्प यानामतत्त्वाभिधानेन तेषां
 भयोत्पादनस्य समुचितत्वात् । योऽपि— दृष्ट्वनमिखादिनोपहा
 सः, सोऽपि साहसनिष धनः । अ तःकरणतद्दर्मीणा हसयेत्त्वा-
 त् । अधिकार्यभावे, निचाग्य लोकात् कर्मचितान् ब्राह्मणो मि-
 र्चेदमायान्नास्वकृतः कृतेनेखादिश्रुतीनां निरालम्बनतापक्षेति
 दिक् ॥ ३९ ॥

यदप्युक्तं, तद् यात मा चिर मोह्य शुश्रूषन्व पतीन् सतीः
 भर्तु शुश्रूषण स्त्रीणा परो भर्ता ह्यापयेत्वादितत्ताप्याहुः ॥

यत् पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग ।

स्त्रीणा रजधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥

अस्त्येवमेतदुपदेशपदे रजयीशे

प्रेष्टो भवास्तनुभूता किल बन्धुरात्मा ॥ ३९ ॥

यदिति ॥ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिः स्त्रीस्यधर्म इति धर्मविदा
 त्वयोक्तमेतदुपदेशपदे त्वय्येवमेतदस्तु । अङ्ग ? हे भगवन्भक्ति
 कोमलाम व्रणैः, न वय मतिकूल वदाम इति सूचयन्ति । त्व हि
 वपदेशविषय । त्वदसुख्यैव पत्यादिसेवायाम् अकृतफलपदमतः
 सासाङ्गभवति सति कि परम्परयेति भावः । यत्, ईशे, विविदिषा

वाक्येन सर्वोपदेशानामीश्वरत्वावगमादिति भावः । यद्वा, ईशो
 अ तर्पामिणि । जीवो हि यत्र-तर्पामिण्येण त्वया प्रेर्यते तत्रैव
 प्रवर्तते । अतः स्वतद्गमार्थं त्वयैव प्रेरिता वयस्त्वदाराधन समीहा-
 महे । तस्माद्-तर्पामिण्येण स्वाराधने प्रेरण, मेष्टरूपेण पश्चा
 धाराधने इत्यस्मदुत्पाकुलताऽऽपादिका महत्तिर्भगवतो नोचिता ।
 अन्तर्पामिण्येणैव प्रवर्तनादिति भावः । किञ्च, उपदेश-
 नियोग्य उपदेशविषयश्च त्वमेवातस्त्वदाराधने नास्ति किमपि
 बाधकमित्याशयेनाहु ॥ मेष्ट. = परममेवात्पदम् । अत एवात्मा,
 परममेवात्पदस्यैवात्मत्वात् । स च तनुभूता सर्वेषा तनुर्न तु यस्य
 कस्य चित् । अतः सर्वेषा व धुरूपो भवान्न यः सम्प्रतऽस्मदनु-
 ग्रहार्थं नन्दतन्दनविग्रहस्तस्मादुपदेशकर्तृतदनुष्ठानतृत्विपवात्मनस्त-
 वाराधनमेव मुख्यं सर्वाराधनमिति भावः । यद्वा, त्वस्तुपदेशपदे
 धर्मोपदेशकर्तृरिति सति अस्मात् धर्म जिज्ञासमानास्तु सतीस्तु एतत् त्व-
 योक्तमेवमस्तु । न तु वय तथा, नापि भवान् । किं तु भवानात्मे-
 ति । अथवा, एतदुक्तमुपदेशपदे पुरुषेऽस्तु नाप, त्वयि तु ईशे
 स्वामिनि सति एवं क, नैवमित्यर्थः । यद्वा, उपदेशपदे उपदेशेन न
 निवर्तनीये लौकिकपुरुषे आसक्तचित्तत्वे एतदेवमस्तु, ईश्वरे त्वयि
 तु नैवमित्यर्थः । यत्तन्नुभूता त्वमात्मा फलरूप । अथवा एवमे-
 तत् त्वय्येवाऽस्तु । कुतः । उपदेशपदे आराधनीयत्वेनोपदिश्य-
 मानाना पश्चादीना पदे अधिष्ठाने । एत, ईशे । न हीश्वरमधि-
 ष्ठानम् ऋते कोऽपि पतिपुत्रादिर्नाप । आध्यस्तस्वाधिष्ठानान्त
 तिरेकात् । तस्मान्न धयमनुचिने कर्मणि महत्ता इति भावः ।
 यद्वा, यत् त्वयोक्तमेतदेवम् आदास्तुपदेशकर्तृरिति आचार्य्यं त्वय्य
 ऽस्तु । आचार्य्यत्वेनपूर्वकस्यैव धर्मानुष्ठानस्य सफलतमतिपाद-
 नात् । तथापि ईशे परमेववरे । एवमथाचार्य्यं, स्यात् तर्हि किमु

यक्तव्यम् । ईश्वरत्वादेव तनुभूतामात्मा । तत एव वेष्टकृत एव
 ष धु सुहृत् । सात्मकानामत्र पञ्चादीना सेवन दृश्यते, न तु भू
 ताना तेषाम् । तद्वाहपिधानात् । अतोऽस्मद्वाग्यवशात्सदान दा
 ऽऽत्मैव प्रकटितस्तस्यान्वत्तेजन महत्त्वानामस्माकं किं तैरिति भावः ।
 अनभिज्ञापज्ञ, अधिकारमधुद्वैव धर्ममुपदेशु महतोऽसि । निश्चै
 शुष्ये वधि विचरता को विधिः को निपथ * इत्युक्तत्वाद्ब्रह्मज्ञा
 नामस्माकं विधिनिवेशाधिकाराभावादित्याशयेनाहुः ॥ यदिति ॥
 इति पद्मविदा त्वयोक्तमेतदुपदेशास्वदे तदेकस्वभावे एवमस्तु
 क्रियताम् एवमुपदेशो, न वयं निवारयामः । परंतु स्वाधिकाराभा
 वात् न गृह्णीम इति भावः ॥ धर्मविदेति ॥ धर्मस्वरूपमात्र वेत्स,
 न तु तदुपरशाधिकारम् । यद्वा, अथापि धर्मविवृति, न तु ब्रह्म
 विवृ । अत एव ज्ञवीपीति सौपहास व्यङ्ग्यम् । यथापि निवारण
 सुचितमधिकारं विनाऽरूपरोदनमायस्योपदेशस्य निषिद्धत्वात् ।
 तथापीश्वरत्वात् तत्र नास्यस्माकं निवारणतामर्धमिज्ञाशयेनाहुः ॥
 ईश इति ॥ यद्वा, अधिकारं विनोपदेशकर्तृत्वमनुषितमपि मधु
 त्वाज्ञो विरुद्ध्यते । ननु, वामैव विभुतेत्युक्तत्वेन विभुतायाः कुटि
 लमर्जात्तजनकत्वावगमाद् अधिकाराऽभावसाधकमात्मानुभवमावेक्ष
 यति ॥ भेष्ट इति ॥ अस्म-भेष्टो मनानेव । सर्वेषां तनुभूता व धु
 ईशैपी परमात्मा आत्मा च । यद्वा, सर्वेषां परमेमास्पदभूतोय आत्मा
 यश्च सुहृद् परमेश्वर स, तस्वमसिवायमे तस्वम्पदोपलक्षितो
 भवानेव । तथाचाख्यवाक्यार्थयोधवतीना कुतस्त्वदुक्तधर्मैऽधि
 कारं, कुतश्चाऽशुभसम्बन्धः । पश्यत' सर्वभूतानि सर्वाणस्थासु
 सर्वदा * ब्रह्मभूतस्य तस्योनाऽशुभस्योपपद्यत इत्यादिशास्त्रादि
 ति भावः । ब्रह्मज्ञम् यानां पञ्चमवलम्ब्येयमुक्तर्द्रष्टव्या । तेषां
 तदधिमानेन यथेष्टाचरणे प्रवृत्तिर्दर्शनात् । तदुवाहरण तु-यस्यैव

सर्वमिति वेदविदो वदन्ति तस्मान्न मे सति पराऽपरमे (बुद्धिः ।
 ज्ञानेऽथवा निजवरे तद्वशोऽनुरागो धर्म किमर्थमततीति कदर्थ
 य वीत्यादि । यद्वा, स्त्रीणां स्वधर्म इति यत् त्वयोक्तमेतद्गुणदेशपदे
 स्वय्यस्तु । एतद्गुणदेशविषयो भवानेवाऽतो न ययमुपदेशनीयाः ।
 ननु मम कुत उपदेशविषयत्वमिच्छाशङ्क्य सौ दर्शमाधुर्वादिगुण
 गणालङ्घनस्यास्मद्विषयकर्मकस्य तवैरत्रियत्वमेवास्मद्धर्मनाशे म-
 योजकामिति भावः । यद्वा, इति यत् त्वयोक्तं तदस्माकं मनसि न
 मविद्यति । यत्स्वधर्मविषयं तु तदनुष्ठाता । यो यस्य धर्मस्यानु-
 ष्ठाता न भवति, केवलं धर्मं जानाति, न तद्वाक्यात् कस्याचित्
 तस्मिन् धर्मे मद्बुद्धिर्भवति । अतः काचिन्महाभाना पातिजस
 धर्मानुष्ठानपरा योषिद्धीराऽस्मानुपदिशेत्त्वेत् तर्ह्यस्मं मनसि तद्
 वाक्यं प्रविशेत्त किमर्थं जल्पतीति भावः । अस्मद्वाक्यमेतासा
 हृदि मविद्यति इति यदि तत्राग्रहस्तर्हेतद्गुणदेशपदे गुरौ त्वय्यस्तु । तथा-
 च विष्णुना यथा मोहिनीरूपं धृतं तथा त्वमपि स्त्रीरूपमादाय
 स्त्रीधर्ममाचर, ततोऽस्मानुपदिशेति शुर्ननुष्ठिते कर्मणि शिष्यभूताना
 मस्माकमपि मद्बुद्धिं सौकर्येण मविष्यतीति भावः । न-वन्तुष्ठा-
 याऽप्यहं दर्शयामि, परं तु किं कर्तव्यं ॥ स्त्रीत्वं नास्ति ममेतिचेत्
 तत्राहुः ॥ ईश इति ॥ सर्वकलासमर्थे त्वयि स्त्रीभावोऽपि न दुर्घट
 इति भावः ॥ ननु कपटेन गृहीतस्त्रीभावस्य मम पाणिग्रहीतुरल-
 ष्यत्वात् कथं पातिव्रतधर्मानुष्ठानमिति चेत् तत्राहुः ॥ नेष्टो भ-
 वान् ॥ स्वभावत एव विशेषं मनोहरात्मा च । तथाच यथा मोहि या
 जानन्नपिकपटस्त्रीभावः, स्वाभाविकस्त्रीभावा परमभिवासाया विहाय
 स-दुग्धकाम परमजितो द्रयोऽपि श्रीरुद्रस्तद्गृहपायाथावत्, तथा
 लोकोत्तरसौ दर्शयति त्वयि कपटेनापि गृहीतस्त्रीभावे जान तोऽपि
 कोऽपि स्वस्वदारान् परित्यज्य त्वदग्रहणाय धायिष्ये तऽतो न

पतिदौर्लभ्यमिति भाव । अनेनाहो विधाया धर्मविनाशाद्यैव स्व
 रितोऽस्ति । पुरुषदे स्त्रीणा धर्म नाशयति, शूद्रितस्त्रीभावे पुरु
 षाणा तन्नाशयिष्यति । धर्ममनुष्ठातु तु त्व कदापि न समर्थोऽस्ति ।
 यथेदानीं पुरुषधर्मैकपत्नीव्रतलक्षणमनुष्ठातुमशक्तो, बह्वीना स्व
 स्मिन्नामकत्वात् । तथा शूद्रितस्त्रीभावेऽप्यसुरथातपुरुषाणामा
 सत्किञ्चनकत्वात् । तस्मादनुष्ठाय उपदेशदुमशक्तस्त्व किमर्थं वृथा
 कण्ठशोषणाय महत्तोऽतीत्यपि ध्वनितम् । यद्वा धर्मविदा त्वया
 इति यदुक्तमेतदुपदेशपदे त्वयि एवमस्तु, त्वदङ्गेष्वेव जीर्णं भवतु ।
 ग्राहकाभावात् । अहो ज्ञातयस्माभिर्नशीन धर्मविचय त्वया सम्पा
 दितमत शिष्या सम्पादनीया । यथोक्तधर्मक्षोपदेशस्य इति
 तत्र महत्सुःकण्ठा वर्धते । ततोऽस्मानेवमुपदेशु महत्तोऽस्ति । परन्तु न
 वय त्वा गुरु कर्तुं समागता, अतः किमर्थमपात्रदानात् स्वधन ना
 शयति । अपतिपितृसमर्थ प्रतिपादयन्नवधेयवचनो भवति । त
 थाय धर्मविद् यद्यपि ज्ञातोऽस्ति, तथाप्यधिकारानधिकारभियेकले
 शनापि त्रिपुरोऽस्वजनः सम्मत्येतत् त्वयि तिष्ठतु । युरोः सकाशाद्
 यथोक्तभिवेकमपि लभ्येतदधिकारलाभ सुखेनोपदेश करिष्यसीति
 भाव । परत्नमीश ॥ यथोक्तोपदेशधारणेऽधिकारस्वीकारेऽधि
 कारसम्पादने च समर्थः । यवससार्हं किमर्थमागता इतिचेत् त
 वाद् ॥ तनुष्ठाना सर्वेषा चतुर्दशयुवनस्थाना गौ दन्पादिविशिष्ट
 विश्वहृता मन्त्रे भवान् मनोहरस्वरूपोऽतोऽस्माकं मेष्टु । तथाच
 त्वयि रमणशुद्धया समागता वयमतो न यथोक्तोपदेशार्ह इति
 भाव ॥ मानिनीपक्षे, पत्न्याद्यनुष्ठितलक्षण, स्त्रीणा स्वधर्मइति त्व
 योक्तम पादुपदेशकर्तारि समर्थे त्वयोरमष्टु । सर्वदैवमय त्वया
 यवमुपदेशनीया । धर्मविदेत्येन अहा ज्ञातय अद्यास्माभिः— त्व
 धर्मविदपीति सूचितम् । याव्य यवमुपदेशकर्तृत्व तव यत एव

स्मिन् भेदकृत' शुभपञ्चवेद मयर्षे ते सज्जनेरिज्ञाशयेनाहु ॥ मेष्ट इति ॥ भवान् भेदविषयो यथा वन्दु । यथाकोपदेशकर्तृत्वत्द् द्वितैषी । अत आत्मा स्वात्मतुल्य । तथाच, क सज्जमर्षी, शुश्रूष णीयः क, को वा कपन्मर्षीसादिविकपतीनाम् अस्माकमत्रे स्व- पाण्डित्य नोदृष्टाटनीयमिति भावः । यद्वा इति यत् त्वयोक्तमितदेव- मुपदेशपदे त्वय्यऽस्तु । त्वमपि स्वधर्ममाश्रित्य तिष्ठ, न त्वस्माक स्वस्य च धर्मं नाशयति भावः । यत्स्वधीशो नाशयत्यश्रयो- समर्थ । यदि तु मद्भिस्नेहवतीना न स धर्मः, कपटपूर्वकत्वादिति तत्राहुः ॥ मेष्ट इति ॥ तनुभूता सर्वेषा प्राणिना भवान् आत्मवद् भेद । यतः सर्वेषा द्वितैषी । तथाच सर्वेषा तनुभूता यथा त्वयि श्रीतिस्त्रयाऽस्माकमन्वतो विशेषपीतिभ्रमादस्मात्तु दोषमारोप्या ऽस्मद्धर्मं नाशयितुमचोभ्योऽसीति भावः ॥

निरृतिपक्षे, एव साक्षाद्ब्रह्मपतिपादकश्रुतिभिः स्वस्व ब्रह्म णि त्वमन्वोऽभिहित इदानीम्, इ द्रो गतोऽवमितस्य राजा, अग्निर्गूर्द्धा दिव इत्यादिका श्रुतयः स्वामिणाय ब्रह्मभ्यावदयन्ति ॥ यदिति ॥ यत् स्त्रीस र्मिकाणां श्रुतीनामि द्रादिवतिपादिकानाम स्माकमि द्राद्यनुश्रुतित्वात्पर्येण तत्र मह्यति स्वयम् इति धर्मविदा त्वयोक्तयः, एतदेव त्वय्यऽस्तु । यत् उपदिश्यमानानामि द्रादीना पदे अधिपुनि, यत् ईश्वरे सर्वकारणभूते । यत्तश्च भवान् मेष्टत्वात् तनुभूता सर्वेषामि द्रादीनामात्मा तद्वत् घुस्त्रसम्ब धीन्द्रादिब्रह्मह रूपश्च । तथाच किमपि त्वकारजात मतिपादय त् श्रुतयः सवाधिष्ठानभूत सर्वात्मान सर्वस्वरूप परमात्मान तमेव मतिपादयति तस्ये वेदा यद्द पदमामनन्तीसादिश्रुतेरितं भावः ॥ ३२ ॥

स धर्मं प्रवृत्त्या वय मशस्या, न त्पालम्बयतेया इत्याशये सदाचार मदर्शयति ॥

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशला स्व आत्म-
 स्त्रियशिशे पतिसुतादिभिरार्तिद्वैः किन् ॥
 तन्न प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिन्त्या-
 दाशा भूता त्वयि चिरादरविन्दनेत्र । ॥ ३३ ॥

कुर्वंतीति ॥ कुशला कर्तव्याकर्तव्यादिविवेकवत्., किं
 मज्जया करिष्यामो येषा नोऽयमात्मा लोक इत्यादिशास्त्रतत्त्वविदः
 पुरुषरीरेषा नारदादयो, मोषिद्वरा गार्गीमुत्तमाद्याश्च त्वयि रतिं
 कुर्वन्ति । यत, स्वे स्वस्वरूपभूते आत्मनि, अत एव मित्रशिशे ।
 अन्वत् सर्वं यदा स्वात्माऽनुकूलं भवति तदा मिय भवति, न तु
 सर्वदा । स्वात्मा तु सर्वदैव मिय' । तथा चैवम्भूते त्वय्येव रतिरुचि-
 ता । तत्तस्योऽभूतत्वमेति, यदात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानव
 * आत्म येन च स वृष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते * इत्यादिशा-
 स्त्रात् । अतः पतिसुतादिभिः किं मोक्षमतिव यकैः, किं मयोज-
 नम् । य यत्रो दृढव घनम् * इत्युक्तत्वात् । मत्सुतार्तिद्वै सम्भवति
 शिवोपादिना न मादिसस्यतिचक्रानिल्लेषणादिना चाऽऽर्तिमदाय-
 कैः । ये हि सस्यर्षाजा भोगा दुःखयोनय एव ते * इत्यादिशा-
 स्त्रात् । एव यथोक्तनिर्देष्टृत्वमुपपाद्य पूर्वदिक्तस्या. मार्त्यमते ॥
 तदिति ॥ यस्मात् पतिपुत्राद्यनुहन्तिभिन्दिता, त्वदनुहन्तिभिर्दिता
 सदाचारमात्रा चाऽतोऽस्माभिर्योग्यमेव कृतम् । तस्मात्तोऽस्मान्
 प्रति प्रसीद । ननु मयि प्रसन्ने किं भवतीति चेत् तत्राहुः ॥ हे
 परमेश्वर' ब्रह्माद्यपीश्वर त्वयि प्रसन्ने पुरुषार्थचतुष्टयमपि सिद्धय-
 ति । अकाम. सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः * तीव्रेण भक्ति-
 योगेन वजेत पुरुष परम् * इत्युक्तत्वात् । ननु भवतु, प्रसन्नोऽह

युष्मभ्य बोद्धदामीति चेद्, न वय सम्भवति मोक्षकामा इत्याशयेन
 आहु ॥ मा स्मेति ॥ चिराद् रामाऽनतारादाराभ्य त्वयि पृथाम्
 अस्माभिः सद रमण करिष्यतीत्येव रूपाम् आशा भवान् मा च्छि-
 ष्यात् । भाषापूर्तिरेव मनुभिः क्रियते, न तु तच्छेद् इति प्रतिजि-
 श्योतनार्थे— स्मेति ॥ ननु सर्वात्मभाव जानतीना युष्माक स्व-
 पतिरूपेण मया रमणेन सतोषः किमिति न भरतीति चेत् तथाहु ॥
 हे अरविन्दनेत्र ॥ अनाहतमहात्मभावेन मुञ्जीकृतकोटिकाम
 विग्रहेण पुण्डरीकाक्षेण भगवता त्वया रमणाभिकाङ्क्षावशो वय,
 न त्वाहतमहात्मभावेर्मलमूत्रादिविग्रहीः स्वपतिभिः । अत एत
 स्वरूपेणैवास्मदाद्यापूर्तिर्विधेयेति भाव । यद्वा, अरविन्दनेत्र । श्री
 रामचन्द्रविग्रहदर्शनजन्यैतद्विग्रहसङ्गमाऽऽशापूर्तिमेतद्विग्रहेणैव कर्तुं
 योग्योऽस्तीति सम्बोधनाशयः ॥ वरदेश्वर इति पाठे वरदानामी
 श्वर' । श्रीरामचन्द्रात्मना बने स्थितस्य तत्र दर्शनमात्रेणैव वर
 र्थे लब्धवादिदानी तत्साफल्यमपेक्षितमिति भावः ॥ अनभिज्ञा
 पक्षे, यथोक्तात्मज्ञपज्ञमवलम्ब्य यदुक्तं तत्र सदाचारममाणमाहु ॥
 कुर्वतीति ॥ कुशल मनीषिणो निरामिये स्वात्मभूरे स्वयमेव
 रति कुर्वीत, पतिपुत्रादिभिरार्तिदैः किमिति विचार्यै, तत्र त-
 स्माकः मस्तीद । यतस्त्व परमसमर्थ, त्वत्सदादो न निष्फल इति
 भावः । वरदेश्वर इति पाठे, मयेमा रस्वथ क्षयाऽऽति त्वया बले
 दत्तस्त सार्थक कर्तुं समर्थ इति भाव । तस्मादाशाच्छेदोऽस्य त
 निषिद्ध इत्याहुः ॥ मा स्मेति ॥ चिराद्, बालमानमारभ्य त्वयि
 पृथामाशा भवान् मा च्छिष्यात् । हे अरविन्दनेत्र । परममुन्दर ।
 तथाच लोकोत्तरसौन्दर्यादिविशिष्टो भवानेव अस्मदन्त करणे
 यथियथाऽऽशास्तुत्यादितनान् । अतः स्वनेोत्वादिता स्वगुणैर्वादिता
 स्वैवैव पूरयितु योग्यामाशालक्षणां लता कलकाले कर्षकवैरो-

स्यादिकुठारेण ज्ञेयुर्नाहति । यतो, विपश्चोऽपि सनद्धर्ष स्वय
 ज्ञेयुमसाम्मतम् ॥ इति वायजानास्येषेति भावः । स्वास्मिन्नात्म
 ज्ञत्वोच्छ्रयेण यदि त्व श्रुतिकामसर्वाशापूर्तिरूपमस्मत्पूजनमवश्य
 कुरु । आत्मज्ञमर्थवेद् भूतिकाम इति श्रुतेरिति भावितम् ।
 यद्वा, य एतस्मिन् महाभागा ॥ इत्यादिगर्भोक्तिमनुस्मृत्याहुः ॥ कु
 र्वतीति ॥ कुशला महद्भ्रान्त्यलम्बनारासारविधेकास्त्वपि रतिं कुर्व
 ति । यत् सर्वे आत्मनि अ ताकरणे निश्चयिष्ये, यद्वा नित्य
 मिये स्वस्मिन् परस्मिंश्च नित्यमिये त्वपि । अतस्तद्विपरीते स्वीये
 आत्मनि चार्तिदेहे स्वपदे पञ्चादिभिरस्माकमपि कुशलानां कि
 मयोजनम् । तत् तस्माच्च प्रसीद । त्वपि चिराद् घृतानाशा भ
 वान् मा च्छिन्द्यात् । सर्वं परित्यज्य त्वदाशया जीवाम् । तद्
 ज्ञेदे त्ववलम्बनभावात् सद्य एव मरिष्याम इति भावः । ननु
 भवतीनां नाद्यापि तथाविधममातिरेको दृश्यत इत्यत एव प्रथी
 मीति चेत् तत्राहुः ॥ हे अरविन्दनेत्र ! अहो इतमस्वाभि, भो
 सखे! रजनीय, भर्षोधारविन्दनेत्र । अतो मुकुलितनेत्रकमल-
 त्वादस्माक मेम्नः परा काष्ठा न पश्यसीति सनर्भं व्यङ्गयम् ॥
 भाविनीपक्षे, ननु सर्वेषां भाणिनामह मेष्ट इति याद् भात्यो जा
 नन्ति तर्हि स्वाधिकारानुरूपया रतिं कुनो न कुर्वतीत्याशङ्क्याहुः ॥
 कुर्वतीति ॥ कुशला, स्वधर्मनिपुणा साध्य, आतिदे — दो
 अवलम्बने । दुःसन्धेदकै पञ्चादिभिर्हेतुभूते सर्वेषुश्रादी आत्म-
 नि च नित्यमिये सति, त्वपि रतिं रमणयुद्धि कुर्वी त किम् ? ।
 अपि तु न कुर्वतीत्यर्थः । तत् तस्माच्च प्रसीद । हे परमेश्वर !
 ज्ञापीश्वरपुत्र ! त्वा त्वत्पसाद् मार्षयाम इति भावः । पाठा तरे, हे
 पाण्डित्यमह । मत्तादमेवाहुः ॥ चिराद् वयमत्र, सा आस्म = न
 तिष्ठाम । छति रूप छा दमम् । शीघ्रं शुकान् न तुमनुजानीहीत्यर्थः ।

ननु चिरकालमारभ्य ममाऽऽशा वर्ततेऽत एव न वाच्यमिति चेत्
 तत्राहुः ॥ आशामिति ॥ चिरात् त्वयि धृता स्थिताम् । धृक् अ-
 वस्थाने अस्मत्प्रज्ञाशाम्, अतः पर भवान् छि घात् । यतो, हे
 अरवि-दनेत्र ! ॥ कमलनद्विशालनेत्रस्य प्रसहमरवाक स्वधर्मनि-
 ष्टता पश्यतोऽस्य ताऽसा-येऽर्थे मार्थना नोचितेति भावः । यद्वा
 कुशला, स्त्रीये आत्मनिश्चिन्तियेऽपि त्वयि पत्यादिभिर्दुःखनिवा-
 रकैर्हेतुभूते रति कुर्वीत किम् । अपि तु न कुर्वीत । समानम-यत् ।
 यद्वा, साध्वी कलपुता भ्रातृमती भर्तृमिया यद्वा * असाभ्या सा
 भवेभारी रजनीयाऽपमृत्युदेत्युक्तमना-यालक्षण स्वास्मिन् सूचय-त्
 आहु ॥ कुर्वतीति ॥ अहो कुशला अस्मदाद्याः पत्यादिभिः
 स्वयि आत्मनि देहादौ निश्चिन्तिये कर्तव्यमीतिविषये रति
 रति कुर्वीत किम् । तत्रापि आर्तिदैः ॥ पापसम्भावनयापि परम
 पीरामदैः । समानम यत् । यद्वा, तिष्ठतु पतित्वविचारः, मीतिवि-
 चारश्च । अस्याक तु सर्वतो विरक्तिः सम्पाद्याःपरति, कर्मभ्येति
 सता महच्चिदर्शनेन सम्मति मनीषा वर्तत इत्याशयेनाहुः ॥ कुर्व-
 म्तीति ॥ तु अपि इति श्लेष्ः । अयि, हे सौम्य ! हि मतिद्धम् ।
 कुशलास्तु खे वस्तुतः स्वरूपभूते आत्मनि निश्चिन्तिये रति कुर्व-
 म-त्, न तु तद्विपरीते देहादौ । नोऽस्माकम् आर्तिदैःपत्यादिभिः
 कि प्रयोजनमिति विचार्य कथं रति कुर्वीतीत्येतावमाहः ॥
 तदिति ॥ यत सर्वं तु खस्वरूप तस्माद्, हे परमेश्वर ! त्व-
 मसीद् । ममसो भूत्वा वयं विषयाऽऽशया त्वयि मा आस्म ।
 त्वद्-यभूता वयं न स्थितास्तामाशा, हे अरवि-दनेत्र ! भवान्
 छि-घात् । हे ईश्वर परब्रह्मविषया मा ममा छि घादिति वा ।
 यद्वा, हे अरवि दनेत्र ! परमेश्वरविषयिणी मा ममा चिरात् काल-
 मारभ्य धृता स्वीकृता विषयाशा छि घात् । नतस्त्वयि, आस्म त्व

दनम्या भवामेत्वेवम्यकारेण रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा, भा-
चतुरशिरोमणे, नेत्र परस्वारेषु रत्याशा शोभना । कुशलास्तु स्व-
पतिभार्यादावपि रतिं विहाय स्वात्म्येव रतिं कुर्वन्तीत्याशयेना-
हुः ॥ कुर्वन्तीति ॥ तस्मात् त्वमपि प्रसीद, किमर्थं ग्लानयसीति
भावः । प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते * इति मतिरूपा
प्रसादे सति, हे परम ! हे अरविन्दनेत्र ! ईश्वर ! परमा चिरात्
त्वयि अवास्थिता सर्वदुःखनिदानभूतामाया छिन्नादित्यर्थः ॥

निष्ठाचिपक्षे, प्लया क्षेत्रे अहदा यद्गुरुया अष्टादशोक्तपवरयेषु
कर्म * एतच्छ्रेयो वेऽभिनन्दन्ति मृदा जरासुत्पु ते पुनरेवापि
पन्ति * पुरुष एवद विष्व कर्म तपो ब्रह्म पराऽमृतम् * एतद्यो
वेदं निहितं युद्धाया सोऽविद्याग्रथि विकिरतीह सोम्य * तद्वि-
ज्ञानेन परिपश्यति धीरा आत्मन्दकपमसूत यद्विभाति * भिद्यते
हृदयज्ञाधिरिखाया श्रुतयो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नास्त्वय्येवात्मनि
परमात्मस्वरूपे प्रत्यगाभिज्ञे, यतो नित्यमिये रति, आतिप्रदौ
पलादिभिर्न किं मयोजनमिति विचार्य, तस्मात् हे परमेश्वर !
चिरादनादिकाकादारभ्य त्वयि धृतामाशाप्रभिप्राय कश्चिदपि मा-
च्छिन्नात्छेदनपर परमेश्वरेण त्वया दृण्डनीयइति सम्बोधना-
ऽऽशयः । यद्वा, तद् तं स्थितेन त्वया तन्मेदनाय स न भेरणीय-
इत्याशयेनाहुः ॥ हे अरविन्दनेत्र ! सर्वदुःखमलप्रकाशन ! इति ॥ ३ ॥

यदपि वनदर्शनाद्यमागतास्तस्य च जातःचादित पर मति-
वातेत्युक्तं तथाऽऽप्याहुः ।

चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं शृङ्गेषु
यन्निर्विशस्युत करावपि गृह्यकृत्ये ॥
पादौ पदं न चलतस्तत्र पादमूलाद्

याम कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥

चिच्चमिति ॥ शुद्धादिषु मच्चिच्च सुखेन निर्विशति तद्वत्त्वयाऽपहृ
 तम् । एवमथेऽपि । यद्वा, तद्वपहारे न भवति' मयात् इत्याशयेन
 आह ॥ सुखेनाऽऽन इत्यरूपेण । तथाच साक्षादान् इत्यरूपे त्वयि
 लम्बावस्थानं चिच्च सुखेऽपि न निर्विशति दूरेवनदर्शनादौ तत्त्वमे
 वा । तत्रा करवपि व्रजेचिचरुत्वे न निर्विशति । दूरे पुष्पकला
 सुपचयः । न हि तरकरहतः कस्मिंश्चित् कर्मणि केनचिद्विस्तृत्य
 त इति भावः । तथाच तत्र पादमूल्यात् तत्समीपात् पादौ पदं न
 चरतः । नाऽयत्न गच्छत' । तत्र पादमूल्यादिसनेन तत्पादसा
 हित्य चेत् तदा सर्वत्र गतुं शक्ताविति सूचितम् । अतो गमन
 साधनाभावाद्ब्रजन-हयपाम । ननु भवतीनां पदभ्यां गमनसामर्थ्यं
 नास्ति चेत् तर्हि शक्यादिना मेपयिष्वामीति चेत् तत्राह ॥ कर
 वामेति ॥ अथो अथ तत्र गत्वा किं करवाम तच्चदुष्वापार
 साधयचिचादेः त्वयाऽपहृतःवादिति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, न
 मय पाशोभाऽऽद्यादिदर्शनाधिमागता, नापि तत्र सङ्गमार्थमपि तु
 चोारत स्वचिच्च ब्रह्मीतुमागता इति नर्भं व्यङ्ग्यं स आह ॥
 चिच्चमस्माकमपहृतम् ॥ केनेति चेत् तत्राह ॥ भवता ॥ चोर
 चकचतिना । ननु भवस्योऽस्य त मिभ्वारादि य । नरस्येन हि मया
 तदायामरहितेन कथमपहृतमिति चेत् तत्राह ॥ सुखेनाऽऽना
 यासेन । वेणुरादिशुल्लसज्जावे तद्वपहारेण को वा तत्र मयात् इति
 भावः । न चेत् स्वत्वम्, पदपहारेण सर्वस्यापि शुद्धादेर्लुण्ठितत्वाद्
 इत्याशयेनाह ॥ मच्चिच्च सुखेण सर्वेषु पाशेषु इति रूपेषु न
 निर्विशयेण त्वदानं तद्वपहृतमित्यर्थः । अत करवपि यौ सुखरु
 त्वेषु निर्विशति । उनेत्यनेन नेत्रादीनामपि समुहः । ननु मयति

गच्छन्, इति' परमथो वा दास्यामीति चेत् तत्राहुः ॥ पादौ तद्विना
 तत्र पादमूलात् पदं न चलतः । घृतस्य चोरस्य त्यागो न न्याय्य
 इत्यपि ध्वनितम् । अथा अनौ घृतं कथं याम, गत्वा च किं कर
 वाम । सर्वज्ञात्वाच्चिरूपजनाभारादिसर्वं । यद्वा, किं वा करवा
 म । चित्ताद् सर्वस्यापहारात् । और भव त प्राप्यापि तदादाहुः,
 त्वा प्रहीतु, नेतु, राजाध्वजे, आक्रोशनात् न तु चाशक्तत्वात् । स्त
 म्भनादिपत्रेऽस्त्रीकिकर्षीरे । कश्चरवामेति भावः । यद्वा, मुखरूपे
 च भवता चित्तादेरपहृतत्वाद् युष्मादीनि ज्वलन्तु, समुद्रघन्तु, कि
 मस्याक तेरत्स्य नामाप्यस्यदग्नाचारणीयमितिभावः । मामानिनी
 पक्षे, ननु तिष्ठतु वादः, समत्येव भवत्य' समागता राजापत्र
 विश्रम्भ मातर्गभिष्यधेति चेत् तत्राहुः ॥ चित्तमिति ॥ सत्यमुक्त
 त्वया, तथापि सुदेषु भवता जायमानेन सुखेन चित्तमस्माकमपह
 तम् । यद्यस्मात्सुररूपेषु निर्दिशति करारपि तत्र निर्दिशत' । ननु
 धातु तथाप्यतिसुकुमारत्वात् पदमपि न तुमशक्ताभ्यां पदभ्या
 कथं गमिष्यथेति चेत्तत्राहुः ॥ पादौ तत्र पादमूलात् कथं पदं न
 चलतः, किन्तु चलत एव । तत्र कथं घृतं न याम । अत्र स्थि
 त्वा च किं करवाम । यद्वा, यद्यपि पादौ परमपि न तु न शक्तौ,
 तथापि तत्र पादमूलात् कथञ्चिद् घृतमेव शनैः शौचीम । अ
 यथाऽत्र स्थित्वा हिं करवामत्यर्थः ॥

निश्चितपक्षे, ननु सर्शमा श्रुतीनां व्रजपरत्वे कर्मपस्तत्तात्प
 र्याविपक्षत्वात् न तुष्ठानादेर्वैषर्ष्यं प्राप्तमित्याशङ्क्य, तत्रज्ञानात् पूर्व
 तद्वैषर्ष्यमाशङ्कते ? तदुत्तरं वा ? नाथ । यत्र तु द्वैतमिव भवति
 तदितर इतर पश्यतीत्यादिना सप्तात्क्षयाया क्रियाकारकादेः स
 ज्ञानात्प्रधानात् तद्वैषर्ष्याऽनवगमान् । न द्वितीयः । यत्र त्वस्य
 सप्तमं भात्मैवाभूत् तत्र केन कं पश्येदित्यादिना तदुत्तरं तद्वैष

ध्वस्वेहृत्वादिशाशयेनाहुः ॥ चित्तमिति ॥ सुखरूपेण भवता
चित्तं यदाऽपहृतं सच्चिदानन्दरूपे मन्त्रगभिन्ने परमात्मनि चित्तं
यदा लीनं तदा गृहेषु बाह्येष्वप्यत्र तेषु च न निर्विश्रमि । अत
एव करावपि गृह्यकृते न निर्विश्रमः । यादौ पदमपि न चलत ।
तथाच सर्वोद्दिश्यव्यापारनिवृत्त्या तन्वन्दि, कर्माधिकाराभावात्
तदोक्षया कर्मानुष्ठानार्थं गृह्यं नास्ति दोषः । नैव तस्य कृतेना
ऽर्थो नाकृतेनेह कश्चन * नवास्य सर्वभूतेषु काश्चिदर्थन्वयपात्र
च * इत्यादिशास्त्रादिति भावः । अतस्त्वं पादसूत्राद् वयं व्रज
कथं याम् । कर्मकृत्तदनुष्ठानेषु कथं भजाम् । तास्तामप्यस्म
दनुयायित्वात् । गत्वा च किं करवाम् । क्रियाकारकादिप्रतिषेध-
बोद्धव्यानामस्माकं तदानुगुण्यासम्भवादिति भावः ॥ ३४ ॥

एव दक्षिणदिग्मता उक्ता भार्ययते ॥

सिध्वाङ्ग ! नस्त्वदभराऽऽमृतप्रकण

हासावलोककलगीतजहृच्छयाम्निम् ॥

नो चेद् वयं विरहाजान्युपयुक्तवेहा

ध्यानेन याम् पदनी पदयोः सख ! ते ॥ ३५ ॥

सिध्वेति ॥ अद्ग ! हे भगवन् ! अस्मद्गृह्यगामि सिध्व, न तु
निर्गमय त्वद्विषयकामस्य परमसुखकपत्वात् । यतस्त्वयैवोत्पादित
इत्याहुः ॥ हासेति ॥ तव योऽयं हासपूर्वकोऽवलोक कलगीत च
ताभवा जातो यो हृच्छय काम स एवाग्निः । तत्र हास काम-
जनकः, अवलोकः स पुलककर्त्ता, गीत वाञ्छुरिव । तथापि कल-
गीत सर्वतो वासुः । सिध्वन च न या घृतादिना, स्वर्गस्थाऽऽमु
तेन, चन्द्रस्वस्त्युपया वा सम्भवति । तेषां यथाकथञ्चिदुदरमवश

योऽपानामप्यनभिलषितत्वेन हृदये प्रवेशायोगादि वाशयेनाहुः ॥
 स्वध्वराऽऽसृतपूरकेण ॥ अस्त्रीकिकेन पूरकेणाऽपि सिञ्चनोक्त्या
 यथोक्तानेः परममहत्त्व सूचितम् । सिञ्चनमार्थनया भगवद्विषय-
 काम एवास्मज्जीवन जडराग्नियदिति ऽनितम् । अथवा स्वस्य
 यदनुष्ठेय, तदावेदयति ॥ नो वेदिति ॥ सिञ्चनेन यदि न जीवयति
 तर्हि विरहजाग्निना उपयुक्तदेश दग्धशरीरास्ते पदयोः पश्यीम् ।
 अतितक योगिवद् याम मान्नुयाम । उपयुक्तपदेन, स्वयंप्रभोग्म-
 देहाना यथोक्ताभिनोपयुक्तत्वमयुक्तमिति ऽनितम् । ननु सिञ्च-
 नेनातिमहद्भः कामाग्निर्दाहको भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय विरहा-
 ऽग्निमेत्युक्तम् । तथाचाऽतिमहद्भोऽपि जाडराग्निर्येष्टभोजन
 लाभे सति न दहति, अनशनादिना तदलाभात्तु दहति । तथा हृ-
 ष्ययानिरपि स्वभोग्यालाभे तदाशानिष्टया विरहाग्निरूपेण
 परिणतो दहतीति भावः । यद्यपि तव माग्नी नास्वस्माक कि-
 ष्विदपि मतिष्वचक तथापि भगवदुपयुक्तदेहाना भगवन्वासिर्भि-
 लषिता, तद्विषयसे महद्बुद्धमन-सखिरूपेणानतीर्णस्य तत्र यथा
 ऽस्म मनोरथपूर्तिर्भवेत् तथाऽनुष्ठान योम्यमिति सूचय त् सम्बो-
 धयति ॥ हे सखे इति ॥ अथवा यद्यप्यस्मन्वशे तत्र नास्ति का-
 चिद्भानिस्तथापि ससित्वात् पश्चात्तापस्तु भविष्यत्येवेति सम्बोधना-
 ऽऽशयः ॥ अनभिज्ञापत्ते, चनेन निर्वस्त्राद्भ्रुवर्शनार्थं यथा पश्चाद्दरण-
 लीलाऽऽरब्धा, तथा निर्लेजवचनश्रवणार्थमिव लीला समा-
 रम्भेति विज्ञाय विस्मृत् मार्थयन्ते ॥ सिञ्चेति ॥ आदौ क्रियापद्
 प्रयोगेणोत्कण्ठाधिषय सूचयति ॥
 अद्भु ! हे प्रिय ! न' कामाऽग्निं सिञ्च । निर्वापय । यतस्तत्र हासा
 ऽवलोककलगीताभ्या जातश्चादीप्तः । तथाच अस्पृहहृदयशपमेर
 कामाधि हासावलोकित्वा कलगीतलक्षणेन म धानद्वयेन मयोऽप्य

वाच ऐशे' मदीप्य तत्रास्मान् अस्मत्वाणान् दग्गुगरका'तोऽग्नि ।
 नदमुचितमतस्तज्जनितापापाद् पिभेपि चेत् तर्हि त् पित्रापय । यने
 वाऽग्निः मदीप्यते तेनैव पश्चात्तपेन क्लृप्ति मदि भिक्षीप्यते तर्हि
 तदैव तत्पाप निवर्तते इति भावः । ननु सम्पति ममा'तर्हे जड
 पूर्णभाजनाभावात् कथं भिक्षाभि तथा चेद् भवतीनामाग्रहस्तर्हि
 यमुनासन्निधौ चल्नीयमिति सोपदासमाशङ्क्याद् ॥ अमृतेषु, न
 प्राप्यग्ने परममहत्त्वात् तत्पूरकेण । स्वार्थे कन् । ननु जल्पापि
 यत्र दुर्लभ तत्राऽमृत कुतस्तत्र; तद्भिन्दोरपि दुर्लभत्वात् तत्पूर
 कुत इत्याशङ्क्य कथमस्मज्जीवनगाधन गोपायामि ॥ मस्यक्षोप
 लभ्यमानस्य गोपनाऽयोगादिस्वाशयेनाद् ॥ त्वदधरेति ॥ यत्र
 नाल्पेनाऽमृतसमुद्रेणापि तच्छा'तिरतोऽस्तु तदोर्लभ्य, येनाऽमृतेन
 तच्छा'तस्तत्र तव मुल्लवड एवास्सऽनो नास्ति तव क्रोऽप्यायाम
 इति भावः । अनेन त्राळनोपशमनयोरुपयोरपि स्वायत्तत्वाद्बुभ
 यविधा क्रीडोचिता, न लोकविधा । दुर्लीलाकतृषु राजकुमारिष्वपि
 तथा दर्शनादिष्वपि चनितम् । हृच्छयागगरिष्वनेना तरोऽय दादा
 त्मको रोगविशेषस्त्वदधराक्यपात्रविशेष मुले निषाय पीतिना
 ऽ'त-मवेशसमर्थेन तत्रस्थाऽमृतपूरकेणौपोपशान्ति ममिष्वीत, न तु
 अ'पै कोटिभिरभ्युपापैरिति चनितम् । ननु मम स्वाभावक
 र्हाणादिभिर्भेदि सुवसो व्वलेषुस्तर्हि कुन कति वा स्वाधराऽमृत
 दानेन चिकित्स्या इति चेत् तत्राद् ॥ नो वेदिति ॥ यदि न
 सिध्यति तर्ह्ययमेकोऽग्निस्तेन शोषितदेहास्तथा विरहजाग्निना दग्
 शरीरास्ते पदयो पदयी सास्ति यमधुनेव च्यानेन प्राप्नुयाम ।
 अ'ते मति सा मतिरिति चायात् प्राणान् विशायाऽपि मेष्टसन्निधान
 सपाशमिति स्वमाणोभ्योऽपि स्नेहापिवय सूचय त्य तपायय
 ति ॥ हे सखे इति ॥ यद्वा, पूर्वज म यऽकृततपस्का वयमतो वि

रहाधिना प्राणान् जुहूमः । ततस्तत्र पदयो पद्रीं माम् प्राप्नुया-
 मस्तद्रूपा भविष्याम । ततोऽग्निच्छतोऽपि तत्र पादौ अव्य-स्तो
 ज्येव पतेतां, न तु भूमी । ततश्च त्वत्पादभारेणैवोपया तद्वच्छ
 यान्नयो वय सिद्धमनोरथा भविष्यामः । त्वं चानिच्छक्षप्सस्त
 कुचस्पर्शं सुखं प्राप्नुवन्नापि स्त्रीवधानुत्थापमेव भूयास प्राप्स्यसि ।
 तथाच सखीरस्मोस्तनयं सतापयसि चेत् तर्हि वयम् अपि त्वा
 सखापमेव कथं नानुत्थापयामः । परं तु मे महतः क्लृप्तदनुत्थापदुःखम
 पि कोटिशुणीकुलं अस्मभ्यमेव दास्यते इति जानीम । किं कु
 र्वोऽस्माकं दग्धललाटमेवविधमेव विधात्रा सृष्टम् । तस्माद् भो ।
 परिणामादर्शनं कृपासामरं स्वानुत्थापारल्लीषीज किमर्धं वयसि,
 कथं वा फलभोगाभाभिरीरस्मोश्च करोषि । मुक्त्वाऽसदाग्रहम्
 ऽङ्गीकुरु अस्मानित्पाशय । यदा, अहर्षेष्यमार्थनामाकर्ण्यपि
 विशुद्धमालङ्काराद् ॥ नो चेद्दुःखमिति ॥ न त्रेतावत्पर्यं तं कामा
 ऽग्निना कथं न दग्धा इत्याशङ्क्य तत्सिञ्चनाऽऽशया सजीविता
 ययमित् । परं तथिष्टपया सोऽग्निर्विद्धाजाऽग्निध्वेऽग्निद्रुमचर
 णीवनं दुर्लभमिति भावः । नन्वस्तु, तेन मम का हाभिरिति चेत्
 तत्राहुः ॥ यानेति ॥ तथाच निरत्रपि दुःखं दातुं महतोऽग्नि ।
 तादृशं दुःखं त्वभ्यं दातुं नास्माकं सामर्थ्यम् । अस्मद्विरद्रेण तव
 दुःखानुदयात् । सयामस्य तादृशं दुःखजनकत्वेऽप्यस्मिन्नभनि
 तस्य दुर्लभत्वादिद् शरीरं दग्धा तव पादयोर्मागमाश्च याम् । तेन
 च सर्वदा स्वसयोगेनैविव तव दुःखं दास्याम इति भावः । त
 थापि परस्परदुःखसदानं न सख्यधर्मं इत्याशयेनाहुः ॥ हे सखे
 इति ॥ यदा, निरुदानीमिदं दुर्घटं जं मान्तरे स्यादित्याशङ्क्याद् ॥
 नो चेद्, इदं दुर्घटमेवेति चेत् तर्हि यानेऽपि ते पदयो साक्षि य न
 याम । यतो विरदजान्तरेवोपयुक्ता जयिता, न तु सयोगाऽमृत

योग्या देहा यासा ता. । अधुनेन जमात्तरेऽपि विरहस्यैव नि-
 श्चयादिति भावः । तस्माच्चया सम्पादित सरुप दृशैव सम्पन्नमिति
 सम्बोधनाशयः ॥ मानिनीपक्षे, अद्गृहे लम्पट् । नोऽस्माक सह-
 ज्ञेय हातादिना जातो यस्तव कामानलल्ल त्वदधराऽमृतपूरकेणैव
 निश्च । तादृशाङ्गुपशागकतादृशाऽमृतदानयोम्याया. कस्याश्चिद्-
 स्मास्वऽभावात् । इष्टे मधुरादिवस्तुनि कुर्विते दृष्टे सति स्वोच्छ्रुती
 लोके यथा लिङ्गते तद्गदिति नमश्चङ्गाम् । चद्वा, नोऽस्मत्सर्व-
 ऽवामामेराधाराऽमृतपूरकेणैत्यर्थः । बलात्कारमालङ्घ्यात् ॥ नो
 चेद्, बलात्स्मदधराऽमृतपानाय मयत्स्येते चेद तर्हि यय स्वपति-
 विरहजातं युपयुक्तदेहा भवेत्, श्रियेमहि । तथापि ध्याने चि तने-
 ऽपि ते पदयोर्पार्श्वमपि, न याम = न यास्याम । आलल्लमरूपाद्-
 ऽस्मत्स्वभाव जानासीति सम्बोधनाशयः ॥

निश्चिपक्षे, तरति शोकमालम्बित्, बलविदाप्नोति पर, नाऽम्ब
 पया विषयेऽयनाय इत्यादिश्रुत्या परमपुरुषार्थोऽनपलाधनतत्त्व-
 ज्ञानस्वास्मत्त्वलोकनादिना यथाकथञ्चिदाप जातस्य करुणाऽमृत-
 धारयाभिपिञ्चनेन वर्द्धनम् जनिनमिति प्राथय ते ॥ सिञ्चेति ॥
 अद्गृहे परमात्मन् । नोऽस्माक श्रुतीना हासपूर्वक मसन्नतापूर्वकम्
 ऽनलोकन = श्रमणपूर्वक मननम् । कलयति सर्वतश्चिदृशीराकर्षती
 ति कल, तच्च तद् नीत यान = निदि-यासन च, ताभ्या जातो
 यो हृत्स्वस्य सत्रासास्य कामादेश्चिदृक्त्वात्तन्निस्त ज्ञानामिन् त्व
 दोच्छ्रुतीः। सनधाद्मयाऽमृतपूरकेण कृष्णद्वैपायनाद्यात्मना त्व
 निश्च वर्द्धय । यथा यथोक्ताग्निस्तद्वादिकल्पितकृतकजलमवाहै
 नोपशाम्येत तथा कुर्विसाभिवायः । कृष्णाद्यात्मनाऽवतीर्णस्य भ
 गवतो वच ताऽमृतत्वमुक्तम् । मयन्नपारिजाताय तोत्रयेवैकपाणये
 ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीताऽमृतमुद्दे नमः ॥ जयति पराशरश्नुः

सत्सतीहृद्यनन्दनो ध्यासः * यस्यास्यकमलगलित वाह्यमप
 मयत् जगत् विपक्षीत्यादिना ज्ञानस्याग्निरूपत्वमुक्त भगवता । यथै
 धासि समिद्धोऽग्निर्धूमसात् क्रुते तथा * ज्ञानाग्निः सर्वकर्मा
 णि धूमसात् क्रुतेऽर्जुन * यस्य सपे सपारम्भा, कामसङ्कल्प
 यजिना * ज्ञानाग्निदग्धकर्माण तमाहु पण्डित बुधा * इत्या
 दिना तत्तेष्वन तेनैव कृतम् । न हि ज्ञानेन सदृश पावलमिह विद्य
 ते * तेषां ज्ञानी नित्यमुक्त एकभक्तिर्निधिष्यते * उदारा सर्ग
 एते ज्ञानी त्यागयथ ये पतयिष्यादिना । विपक्ष दोषमाहुः ॥ ना
 चेह, न सिद्धसि चेत्, तर्हि वय, तत्तद्वादिशक्तिपादितेन— श्रुतिषु
 मन्मतेभिरुपरमात्मनिरूपण नास्तीत्यादिभ्येण तत्र अवरहलक्षणा
 ऽऽगिनोपयुक्तदेहा भक्षितस्वरूपा नष्टा भवेम । तथापि ते पदयोः
 पदयोः तत्र, भ्यानेन याम = तथाभिभावयस्यो भविष्याम । वस्त्व
 ऽ यथाभावस्य वादिसहस्रैरपि कर्तुमशक्यत्वादिति भाव । यस्मा
 द् उपाययोः, सख्य वर्ततेऽतस्तौ कदापि न उपयुक्तो भवत इति
 सम्बोधनाशय ॥ ३५ ॥

ननु यद्यपि नि सीम वेगवला भवसस्रथापि मन्वादापालनार्थं
 पसादितान्ति गी स्थितैव म्दाराधन कर्तव्यमिति चेत् तत्राह

यस्मिन्बुजाक्ष तत्र पादतल्ल रमाया

दत्तक्षण कनश्चिद्वरण्यजनप्रियस्य ॥

अस्माकम तत्प्रभृति नान्यसमक्षमद्भ ॥ (१)

स्थात्तु त्वयाऽभिरमिता वत पारयाम ॥ ३६ ॥

यहीति ॥ हे अम्बुजाक्ष ! यर्हि यत्प्रभृति तत्र पादतल्ल उपम

अस्माकं मृष्टवत्सलमभूति अ यस्य समझे स्थातुमपि न पार
 श्याम शान्तुम । इत' पर तत्समझे स्थिति कोत्पिनरकेभेदादप्य
 ऽन्तिकेद करोषीति धृत्तनाथ वनेत्तुक्तम् । किञ्च, नैतान्मात्रम्,
 अपि तु त्वयाभिरभिता बालभावमारभ्याया सार्द्धं तावमादात्
 ऽहीदामपि लब्धवत्त्व । अम्बुजम त तरणक्रमलमभ्युते ज्वाप्रोतीत्य
 म्बुजाक्षः । तथाचा त.करणशक्तिज्ञत्वेन सप्त ज्ञानमपि क्रियेता
 ग्रह करोषीति सम्वाधनाशय' । स्वस्य नगरत्वात्तत्सर्वशोभ्य
 तामपि सूचयति ॥ कचिदरभ्यजना भिया यस्व । तथाच वय
 मध्यरभ्यजनत्वात् कचिदस्माकमेति भावः । इत'परम यत्र क्वा
 पि स्थातुमशक्ता इत्यत्र हेतुमाहुः ॥ रमाया लक्ष्म्या दृचोत्सव द
 चात्सर वा । तदपि क्वचिदत्र, न सर्वदा । तथाच रमाया अपि
 यत्र मा० दुर्लभ चेद् पादतल स्पृष्ट्वाऽ यत्समझे स्थातुमस्माक का
 शक्तिरिति भावः । यद्वा, हे अम्बुजाक्ष दृष्ट्विष तापनियारक, यथा
 लक्ष्म्या च,ज्वरव्य विहायेनत्वात् तथाऽस्वाभिरपि सर्वतआञ्जवत्य
 परित्यज्य तत्मास्रये तदेकनिष्ठतेव मपादनीयेत्याशयेनाहुः ॥
 रमाया इति ॥ किञ्च, अरभ्यजनमिषाय सर्वसङ्गमिनिर्मुक्तैषु वने
 दिश्या तवाराधनपरिष्वेव तत्र प्रीतिदर्शनात् तत्र प्रीत्यर्थं तत्साम्य
 मेवास्माकमपि सपादतीरमित्पाशय । किञ्च, स्वा ये सर्वदा
 त्वयाऽभिरभिता अपि जाताः । अ यथा जीवनस्यैव दुर्लभत्वात् ।
 तस्माद्वयम यत्र न तु मेपयितु च न तमुचिता इति भावः ॥ कचि
 द्वा इति पादस्तनात्र सर्वभावेन स्थ.तुमित्यर्थ । जनभिज्ञापक्षे,
 ननु कामाभिनतज्ञाना यदि घृष्टुल्लेषु नास्ति शक्तिस्तथापि कुत्याङ्गना
 ना शुष्माक पतिस्तच्चिन्तनेन स्वःतुमुचिनमन. स्वपत्नीनेत्रोपगच्छत्,
 त एतेन कामाभिरपि निक्षेपुरिति चेत्तमाहुः ॥ यहीति ॥ हे अम्बु
 जाक्ष १ तत्र मेनकमलद्वीपक्षणमारभ्येव वय अमरीभूय स्थिता-

स्मेत्युत्पन्नपक्षुरागेण लब्धपित्तासद्भादिकाः किमेव प्रीयि। चक्षु
 राग. नवम पित्तासद्भ्रस्रमोऽथ सकल्प ः इति रसशास्त्रे किं न
 जानामीति भावः । तत्राऽपि यद्दिं अस्मद्भ्राम्योदयक्षणे कदाचिदेव
 वचिदपि दुर्लभे गोवर्द्धनादिकुक्षमदेशे त्वया अभिरमिता निज
 भावव्यञ्जनयाभिर्ना दत्तवत्यस्त्रपादसूक्ष्मस्माक्ष्म करेण सवाहना
 ऽऽथर्था क्रुवाभ्या वा स्पृष्टनक्षो, यतो रमाया , आतापेकरचन, रम
 पीना दक्षोत्तवम् । यद्वा, यद्वाऽऽप्या श्रीर्लेखनाऽऽचरत्तप ः इति
 नागपत्नीना मुष्वाऽऽश्रुतत्वाद् रमाया वैकुण्ठवासि वा लक्ष्म्या नारा
 यणमिवाया अपि रमणाभिकाङ्क्षिण्या उत्तरशायकम् । तथास्माक
 क्वभिलाषे, किं चिन्नमिति भावः । स्वस्य वाग्यत्वेन दुर्लभत्वयाश
 ङ्गाद् ॥ अरण्यजना गोपादय एव मिया यस्य । यद्वा, रमणीना
 मुत्तपजनकस्य कादाचित्कत्ववर्णनमसद्गतमिवाशङ्गाद् ॥ अरण्य
 जना पुल्लि य मिया यस्य । तथाच पुल्लि यादिषु दर्शनादिना
 मीतिजनकस्य पादतलस्पर्शोऽस्माक दुर्लभ इति भावः । अहो रमण
 अस्मान् विहाय तादृशाना मीति मयच्छतीःपुपालम्भोऽपि न्यव्यते ।
 त्वमभूति अन्यदर्शनमपि न रोचते । तथाच कोऽप्युच्चाटनम ब्रह्म
 स्त्र पादतलमात्रस्पर्श एवेति भावः । अङ्ग इति पाठे, ननु भो
 मिध्यावादि यो व्रज रसयवेति चेत् तत्राद् ॥ अङ्ग. = अनायासेन,
 तथाच तत्र वलाद् वसामो, न तु मीलेति भावः ॥ मानिनीपक्षे,
 न वङ्गस्पर्शादिना कामाग्निमुदीपयित्वा समयेव वक्तुं प्रयत्ना
 इत्याशङ्गाद् ॥ यद्दीति ॥ बाल्ये त्वद्भ्रस्पर्श कदाचित् कृतः
 स्यात्, परं तु त्वमभूति तव पादतल रमणीना दक्षज्ञान जात
 त्वमभूति कर्माश्रदपि कदाचिदपि नाऽस्माक्ष्म । यतो वाऽरण्यजन
 मियस्य वानरादिविषस्य सत्., त्वया कथादिना अभिरमिता व्यधि।
 अत एवान्यथा स्वश्रुतमुखाना समक्ष स्यातु पारयाम । अ यथा

तैर्द्वेषेमहीति भाव' । अम्बुजरदिशालनेवस्पास्मत्स्वभाव पश्यतो
 नैव मार्धनमुचितमिति सरोधनाशयः । यद्वा, यदि त्वपादतल वय-
 मस्पाङ्गम तर्हि त्वभृति अ यत्तमज्ञ स्वात्तुमपि न पारयाम ॥
 चतौति वेदे । तथा सति महान् वेदः स्यादिति भावः । न तु तथा
 जातमतो महत् कुशलमित्यर्थः । पादतलस्पर्शमात्रस्य यदा इय-
 कथा तदा त्वमाऽभिरमिताना जायमानस्तु खेदो वाचाभ्यगोचरइत्य-
 भिवायेण त्वमाभिरमिता इत्युक्तम् । ननु मदङ्गस्पर्शवतीना मया-
 भिरमिताना प्रतिदिनमानन्दास्वादनपराना तत्तमज्ञावस्थाने कि-
 मयोजनमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तं, रमापादचक्षणम् । तथाचैवविध-
 पादस्य त्वगर्वावश्यम्भानादखर्वेगर्वावतीभिरस्माभि सङ्गत स्या-
 पित्तासम्भवात् तादृशस्य सुखस्य त्वामिदं स्वकारणत्वसम्भ-
 वा येषमिति भावः । तत्राप्यरूपजनगियस्य रमणविरोधिभाववत-
 स्तु माचोपपन्नहृत्स्वत्त्वात्क त्व पादतलस्पर्शादिकमिति भावः ॥

निहृत्पक्षे, ननु मया सित्तोऽपि पथोक्तवादि कल्पितदुःख
 कैर्निर्वापय वास्यतीति चेत् तत्राहु' ॥ यहीति ॥ हे अम्बुजाक्ष
 सर्वहृत्कमलम्पासु । यदा तव प्रसादोदयकाले मात्सनाधनसम्पदा-
 धिकारिणा विचारिता वय तव पादतलमस्पाङ्गम त्वभृति ना य
 समज्ञ स्वात्तुमपि पारयाम । ब्रह्मातिरिक्त किमपि पारमाथिक न
 प्रतिपादयामः । आपाततोऽर्वान्तरमतीतावपि अन्तस्तात्पर्येणा-
 न्यपरत्व नास्तीत्यर्थः । तत्रापि त्वया परमात्मना अभिरमिता त्व-
 श्लेष सम वय प्राप्ताः । ननु तथापि, यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्त इत्यादिश्रुतीना सविशेषपरत्वमेवावसीयते । निर्विशेषस्य
 निर्व्यापारस्य जगत्कर्तृत्वायसम्भवादिस्वाशङ्कानिरासायोक्त-स्व-
 चिद्रमाया आपातरम्भाया महामायाया दक्षिण, न तु सर्वत्र
 सर्वदा च । तथा शास्त्रात् प्रायेण तासा सविशेषे नः, निर्विशेष एव

वात्पर्यय । यश्चोरः स स्थाणुरितिषद् यो जगत्कर्तृत्वादिषिशिट्ट
 स निषिशेषः परमात्मेति जगत्कर्तृत्वादेनिषिशेषेपत्रलक्षणकत्वे ना
 ऽस्ति कश्चिद्विरोधः । इन्द्रस्यसम्ब धामिकृपणा मायासम्ब यो ब्रह्म
 णि न वास्तव इति भावः । ननु श्रुतवेदा तानामपि यथापूर्व
 ससाराजुर्गच्छदर्शनात् कथमुच्यते पुनरयपरत्वमस्मात् नास्ती
 त्वाशङ्कानिट्पर्ययमुक्तम्—अरण्यजनमिदस्य ॥ तथाच त्रिवेकवैरा
 ग्यादिसाधनविशुद्धत्वचरणारवि दानभिमुखस्येय कथा, न तु सर्व
 साधनसपदलकृतस्येवि भावः ॥ ३६ ॥

ननु रमाया दक्षक्षणाभित्युक्त्या, तद्वद् अस्मानप्यङ्गीकृषिविति
 भवतीति सूचितम् । पर तु लक्ष्म्या देवगत्या जातो यः सम्ब
 यः स तु माधमिको, भवतीना तु न तथेसतः किं करोमीतिचेद
 त्नाहुः ॥

श्रीर्येत्पदाम्बुजरजक्षकमे तुलस्या

लक्ष्म्यापि वक्षसि पद् किलभृत्वजुष्टम् ॥

यस्या स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास-

स्तद्वद्वय च तवपादरज प्रपन्ना ॥ ३७ ॥

श्रीरिति ॥ श्रीर्यथा यत्पादाम्बुजरजक्षकमे कामयते स्म,
 तद्वद्वयमपि तत्र पादरजः प्रप ता । तथाच श्रीरपि न देवगत्या
 भव त भाववती, किं तु महता तपसेति भावः । तत्रापि तुलस्या
 सपरः या सह । न चाङ्गसद्गालाभात् सापःयमप्यङ्गीचकार, अपि
 तु भक्त्यतिशयादेवेत्याशयेनाहुः ॥ वक्षसि पद् लक्ष्म्यापि तुलस्या
 एवासाधारण्यमिते वा । तथाच परमात्कृष्टस्वत जखल माण्यापि
 तारश रजो यच्चकमे तद्वक्त्यतिरेकविदुम्भितमिति भावः । ननु

कृत एवमिवाशङ्क्य रजसो माहात्म्यमाहुः ॥ भूयैर्नारदादिभिः स
 र्वैरपि तदेवानन्वयतया लेखितम् ॥ किञ्चेति मतिरुत्तम । नाऽत्र कि
 षिद्वक्तव्यम् । रज एवैवमिवासात्म्यम्, यत् तत्र सल्लगतेतत् पुन
 रन्यत्र गमनासम्भारसम्पादन, ना परयातो लक्ष्मीर्वैश्वि पद् ल
 क्श्यापि कदापि चेततोऽयत्र मनुचिर्न भवेन्नाप्य यस्य कस्यापि
 स्वर्ग इति गमसि निनाय यद्भ्रजक्षकम् इति भाव । ननु लक्ष्म्या-
 कृत एतावन्नपमिन्नत्वात् आहुः ॥ यस्या लक्ष्म्या स्वस्य वीक्षणकृते
 श्रीरस्मान्द करुणया पश्यत्वित्येतद्धर्म येषा सुराणां ब्रह्मादीनां
 मयासः । सर्वपुरुषार्थानां तदधीनत्वत्, इ । तथाच गृहो मा प्रार्थ
 यते । कश्चित् कदाचिदत्य त यदि तत्र कुर्यात् तर्हि स को वद
 कि कुर्यादिति विचारनसात्तास्वात्तापद् भवमिति भाव । तद्गु
 वयमपि प्रार्थनायता बहुत्वमल्लोकप तज्जयात् प्रथममेव तत्र पाद
 रज. मयना । तस्मादस्मद्धर्मैवावतीर्णो भयानात्मान न गोपय
 गोपनाऽतस्मन्नदतो पाऽस्तुमाग्रह इति भाव. । यद्वा, तत्र पादस्पर्श
 स्प को वा ताहो मदिमेति चेत् तस्माहु ॥ श्रीरिति ॥ यद्वा, तनु
 चरणस्पर्शादेव भवन्न कृतार्थाः किमर्थमद्भ्रजार्थं विकलचित्ता ।
 किञ्चाद्भ्रजमवाप्य पुनश्चरणस्पर्शो भक्तिर्न भविष्यति । तत्र
 का हानिरिति भ्रमिन्नत्वम् । तस्मा एव परमपुरुषार्थत्वादित्या
 शङ्क्याहुः ॥ श्रीरिति ॥ तथाच यमनत्वाद्भ्रज एव तत्रापि यथा
 वसु. स्वस्मिन्निवासे तीर्थे वि देव चक्रमे परममक्त, य. स्तुत्यस्याश्च
 तदेवाऽसाधारण स्वाश्रयश्च स र्धिसुखदेव जुष्टम् । तस्मात् तत्र
 तिष धरुमद्भ्रमद्भ्रमिच्छाप विवर्ष तदेकशरणत्वमेवाश्रयिष्याम इति
 भावः ॥ अनभिज्ञतापत्ते, तनु सौ र्धर्पादिशुणभम्पना शोभन
 कु गोत्वम् मदिपीपरयोम्भाः किमेत ज्येसाशङ्क्य मदिपीपदापेक्ष
 चेदमुः कुरुमिति लक्ष्मीऽह तेन समावापनाहु ॥ श्रीरिति ॥ यद्

यस्मात्सर्वभूमीर्नारायणस्य पदान्बुजरजो यथा चक्रमे तद्द्वय
 नारायणसदृशस्य तत्र पादरज मयज्ञाः । यद् यस्य नारायणस्य
 तद्द्वय तदुत्पत्त्यस्य त्वेति या । नारायणसमो गुणैरिति क्व गर्भोक्त्या
 तत्र नारायणसमत्वेऽस्माकं लक्ष्मीसमत्त्वमर्थादागतमिति भावः ।
 तत्रापि वक्षसि परमोऽकृष्टस्थले पद रगणीभाष ल- वाऽपि तुल्य
 स्याः सप्तः या पदगपि सत्येर्त्तु पुनरुत्पन्नसमुदायसुक्तमपि । त
 वाच तस्या यथा मेवसीभावसमुचिता लज्जा स्त सूनता चादिगण
 य्य दासीभावोऽभिलषितस्तथेवास्माकमपि । यद्यऽप्येव न, तथापि
 त्व नारायणवशाचरसि, वक्ष स्थलोद्बहनयोम्या अप्मान् स्वपाद-
 वलसन्निधौ स्थानुमपि न ददास्यतो दग्धललाटा वय किं कुर्म
 इति भावः । ननु लक्ष्मीरत्नमपि पुज्यास्तु मातृमित्रपाशङ्गुवाह ॥ य
 स्या इति ॥ तथाच या पुनस्तुल्यान् सुरादीनपि यथाकथाधिच्छ-
 त्त्याऽऽनुसृष्टाति सा चञ्चलेति मूर्खमवाद् इति भावः । श्री पदा-
 ऽम्बुजरजभ्रकमे, यथ तु पादरज इत्युक्त्या श्रियः स्ववासस्थानो-
 पमसाहस्योपाधिकसेवनमस्माकं तु निरुपाधिकमिति स्पष्टयते ।
 यद्वा, ननु स्वस्वपतिवत्सः स्वस्वस्वयोग्या कथं दासीभावमार्थ-
 यते ? इत्याशङ्क्य, यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तदेवेतरो जनः क्व इति
 न्यायमवलम्ब्य समाधानमाहुः ॥ श्रीरिति ॥ स्ववर्तुर्नारायणस्य
 वक्षसि पद ल-वापि लब्धनारायणपादसन्धया तुल्यता सह,
 यस्य तच्च * २ दारुणसम्बन्धि पदान्बुजरजभ्रकमे । तत्तत्तनाऽर्थ
 ह दासनशोभाकूपेण मेयोवक्षसि रेताकूपेण श्रीरजास्ते । तुल्यस्यपि
 ह दालपदरीकूपेण ह दारूपेण चाऽऽस्ते इति भावः । तस्मात् परम
 पतिव्रताया लक्ष्म्या यदेव दक्षा तदानीं वयं कथं, भर्तुं सुश्रूण-
 मिःवाष्पुपदेशार्थं इत्यपि उच्यते ॥ मानि गीपते, ननु श्रीष्ट दे अपि
 स्वपति वान्ताऽन वने मम सन्निधौ तिष्ठतः, सूय किमिसेपरिध

एवार्थदीपिकायाम् । १ अन्वयः । (२९) । १०३

मानं कर्तुं मरुत्ता इति चेत् तत्राहुः ॥ यद्यपि श्रीर्षे ह्या सहा-
ऽत्र स्थिते ते पादरजश्चकम तद्द्रव्यं किं पादरजः मगधाः ॥ अपि
तु नति काङ्क्षा योज्यम् । तयोरेव तद्युक्तं नास्माकमिति भावः ।
यद्वा, यस्य नारायणस्य पदान्भुज्जरजं श्रीश्चकम, तद्द्रव्यं = तेन
नारायणतुल्या वयसः अत एव तादृशलक्ष्म्यादिभार्यणीयं पाद-
रजं सम्पन्नास्तत्र लक्ष्म्यादिसदृशास्य तुल्या आराधनीया इति
भावः ॥

निगच्छिष्ये लक्ष्म्यादिवत् स्वस्य भगवत्परायणत्वमाहुः ॥
श्रीरिति ॥ तथाच श्रयादिसमस्तारं यथाहपत्रे समस्तश्रुतितारपर्य-
वेष्य परमात्मनि सर्वभावेन रतिः सम्पाद्येति भावः ॥ १७ ॥

तथाच भगवदेकभोग्यशरीराणामस्माकं मनोरथं पूरयेति प-
श्चिन्विन्मता भार्ययते ॥

तत्रः प्रसीदं वृजिनार्दनं तेऽङ्घ्रिभूळ
प्राप्ता विस्तृत्य वसतीस्त्वदुपासनाऽऽशा ॥
एतस्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम
तसात्मना पुरुषभूषण ! वेहि दास्यम् ॥ १८ ॥

तत्र इति ॥ यस्याहं यत्र-पादरजं एव मगधाः । मगच्छिष्य
भवत्पसाद् विना दुर्लभा । तस्मात् प्रसीदं मत्प्रभो भव । त्वयि
मन्ये किमपि नावशिष्यत इति भावः । ननु द्रु-स्वमद् मत्सङ्गम
प्राप्तवधकं दुरदृष्टं भवतीनां वतते । तत्र यथा किं कर्तव्यमिति चेत्
तत्राहुः ॥ हे वृजिनार्दन ॥ सकलकुसुमनिदानभूतदुरितविनाशन
स्मरणादिनापि समस्तपार्ष्ण्यदानानलस्य तत्राभिसुख्यं प्राप्ताना-
मस्माकं पापनिवारणे को भार इति भावः । एतेन स्वपत्त्यादिज्ञाग

कृतमपि पाप नाशयेति सूचितम् । सर्वान्तरि परित्यज्य मामह
 कर्णञ्च ॥ अत्र त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
 तावद्वागदय स्तेनास्त्राण्य कारासूद सूदम् ॥ तावमोक्षोऽह्मिति
 मोक्षो वाचतु कृष्ण न ते जनाः ॥ इत्यादिशास्त्रात् । अथ स्वस्य
 मत्तादादिषोऽन्यतामाहुः ॥ सेऽह्मिषूः माता इति ॥ ननु स्त्रीणां
 स्वभाव-ईश्वरादपि मत्तत्वाद् सुऽस्त्राश्रयगुणमेव भार्ययति । न
 तस्मद्गुणैः किं मत्ता-नेऽपेक्षित इति चेत् तथाहुः ॥ प्रसतीर्विष्ट
 ज्वेति ॥ सुदस्त्राश्रय प्रास्माभिस्सक्तो, न तु सुदमाजिति सूच
 नाथ वसतीरति उद्गुरणम् । यतो वय, त्वदुपासनाऽऽशा भग
 वदुपासना करिष्याम इत्येवमिवा आशा यासा ताः । न तु तज्ज
 ष्च सुखमस्माकमपेक्षितम् । तथाच न धनुष्यादतोपासनपराणा
 म्ना यथक्तानामिवावर्तनीयतया मास्ते सुरांपभोगे न कश्चिदेष इति
 भावः । यद्वा, ततोपासस्योपासनस्य नतो यास्तु ता वसतीः ।
 तथाचाभीप्सितगुणैः एव मत्तादो युक्तो न तु तत्कृतिकृताः ।
 तस्मादित पर सुहसम्बन्धिवार्ताऽपि न विषेया । तत्र मेपण तु
 दूरनिरस्तमिति भावः । एव भगव तमभिमुखीकृत्य माऽर्चयामासेदय
 ति ॥ त्वदिति ॥ हे पुरुषभूषण दास्य देहि । अधिकारिभेदेन
 दास्यस्यानेकविधत्वात् तत्र स्वतापोत्तयाभिम्यञ्जयति— तव
 सु दूर परमान व्रजन्तक यत् स्मितपूर्वक निरीक्षण सेन तीजो यः
 कामसेन तस्मात् करणानामस्माकम् । तथावैतत्तापनिवर्तकदास्य
 देहीति भावः । दास्यस्य स्वव्यापारता यस्य, देहीति प्रार्थनया
 यथोक्ततापनिवृत्तसूदद्वारत्यात् तस्याश्च त्वदधीनत्वाद् यथाऽस्माक
 तक्षित्वयम् त्वदपेक्षा तथा तवास्मदपेक्षाया स्वयमुत्तम्यास्मदुपभोगः
 कार्यः । अमुणा तापेक्षितवस्तुनि दत्ते दास्य भवतीति भावः । ननु
 किमिदं कामोपाधिकं दास्य माऽर्चते, उद्गमच तत् प्रार्थयतामिति

चेत् तत्राहुः ॥ पुरुषभूषणेति ॥ पुरुषो भूःना भूषणरूप ! तथाच
 भूषणं यथा कण्ठादौ धार्यते तथा पुरुषाकारभूषणरूपस्त्वमपि
 धारणयोग्यस्त्वस्मात्पणिलक्षितभूषणधारणे लाक्षाधारणञ्च मध्येका-
 मोपभोगो, न तु तदुपाधिकृत दास्यमिति भावः । यद्वा, तत्र त-
 स्मान्, मसीद् । हे छानिनादेन 'स्वमाप्तिमतिष्वक पाप नाशय ।
 यत' ॥ प्राप्ता विमुच्य वसवीरिति ॥ तस्मात् तत्र तु इरस्मितस्य
 नितरादीक्षणेन चित्तमेनतीजो भजनाधिलक्षणमेव तस्मात्तना तप-
 सपक्षधिताना दास्ये लब्धाधिकाराणामस्माकं लक्ष्म्या इवाऽस्मद्-
 योग्य दास्य देहि । यतो हे पुरुषेषु भूषणः तत्रापीदमेव योग्य-
 म् । अस्माकं च कामोपाधिकृतोऽपि तत्र सम्बन्धोऽलङ्काराद्येति
 भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, नारायणसमो गुणैरित्युक्तत्वात् त्वं नारा-
 यणगुणधारणे योग्यो, वयं च तद्वक्तृगुणधारण इत्याशयेनाहुः ॥
 तद्विति ॥ यस्मात् त्वं नारायणसमस्तस्मान्प्रकृतुत्वात् अस्मान्
 मसीद् । ननु प्रसन्न एवाहमस्मि, स्वस्मि मम कोपो नवतीभि-
 कदा दृष्ट इति चेत्, तत्राहुः ॥ हे छानिनादेन, दुःखवि वसकर ।
 ननु नास्ति भरतीना किमपि दुःखम् । शुद्धाशुपदप्रजनितदुःख-
 हेत्वऽसुरादिबनाशायममोऽुक्तत्वात् । तस्मात् किमिहैव है यमा-
 पिष्कुरुतेति चेत्तत्राहुः ॥ त इति ॥ तथाच शुद्धादिकं महानिज्जालया
 प्रज्वलतु, तिष्ठतु वा । नाऽस्ति अस्माकं तत्प्रयुक्तं किमपि दुःखं,
 सुखं वेति भावः । ननु भवत्वेव, यद्य वसवीविमुच्य मदद्दुःखमूल
 प्राप्तास्तादेव याच्यतामिति चेत् तत्राहुः ॥ त्वदुपासनाऽऽशाः ॥ तपो-
 पासनाया सेवाया श्रेयेण, जप आसनेन स्वातन्त्र्या आशा यासा,
 तदुपासनया दारयमाने कस्मिंश्चित्तुल्ये ताः । त्वत्सुखार्थमङ्गसङ्ग-
 दानादिक्रपोपभोगापरानामस्माकमप्यवर्जनीयतया यस्मै न सुखोप-
 भोगेन, को दोषः इति भावः । ननु तादृशमुपासनं तु स्वपतेरेव

समवति । न चाऽहसुग्माक पति । न-वस्तु समति विवाह इति चेन्न ।
 वपनयनरहितस्य मम समवति विद्धानधिकारात् । विवाहिताना भ
 वतीनामपि तद्गोमाथसाण्ड्याहुः ॥ त्वदिति ॥ तादृशकामतस्या-
 स्वनामस्यस्माक दास्य दासीभावमेव देहि । तथाच न वयं विवाहा-
 ऽपि यः, किन्तु दास्याऽपि य एवाऽतस्तपोपनयनादिरहितत्वे-
 ऽस्माक च कन्यात्वे परोदत्ते वा न काऽपि हानिः । सर्वथाऽपि
 दास्यसम्भवादिति भावः । यद्वा, हे श्विनार्दन! अस्माक विरहदुः-
 सदानमनुचितमिति भावः । न चाऽस्यस्मादुःखनाशे कश्चन तव
 यथाय इत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥ हे शु द्ररिमतनिरीक्षण ॥
 एनापतैरास्माद्दुःखनिवृत्तिरिति भावः । यतस्त्वत् त्वत् एव य
 स्तोत्र कामस्तेन तस्यात्मनाम् । अतस्तत्पनिवृत्त्यर्थं विकसितसुख
 पङ्क्तौ भूत्वा दास्यमान देहि, न तु बहु मार्थयाम, यज्ञयादेव
 स्वरूपमाःमान कृतवानसीति भावः । किञ्च काममहोदधिभूतत्वा
 देव स्त्रीलम्पटस्य तदास्माभिर्भुङ्गतिभिः स्वाङ्गरूपात्म सुखजनक
 यतस्तत्सेवनमार्थनाऽपि त्वदर्थमेवेत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥ हे पुरुष
 भूषण ॥ यद्वा वीराङ्गीनामस्माकमलङ्कारार्थं पुरपाकारमि द्रील-
 यन्मिव भूषण विवाहा शचितम् । तस्मात् स्वोत्पत्तिमार्थं तथाया
 ऽस्मत्कण्ठमलम्भता तस्याऽवश्य सम्पाद्येति नर्म व्यञ्जयन्ति ॥ हे
 पुरुषभूषणेति ॥ मानिनीपक्षे, ननु लोकोत्तरपरमसौन्दर्यीकृष्ट
 चेतसः स्त्रियो महास्य प्रार्थयन्ति । भवन्नस्तु स्मामित्तमपि मत्वा
 यनयाप नैवाङ्गीकुरुयति महा पाप इत्याशङ्क्याहुः । तदिति ॥
 तव तस्मान्नः वसीद् । अष्टग्रहममुमर्थे च सज । हे श्विनार्दन ।
 सर्वदुःख-श्लेदकस्वार्थं तु यानुत्प्रेदनमनुचितमिति भावः । यद्वा,
 श्विनार्दनस्य तव स्वदुःखान्तिरारणमनुचितमिति भावः । यद्वा
 श्विन इव समदपति प्रार्थयतीति । तथाच इ श्वोदत्त वस्तु न या

ऽर्धनीयमिति भावः । यतो निरपेक्षाऽपेक्षा केवलं दुःस्वयैव भवती-
त्याद्यपेनाहुः ॥ नेति ॥ वसती विमृश्य त्वदुपासनाऽऽशा वर्षं तवाद्भि-
मूलनमाप्ताः । तस्मात् त्वस्तु-दरस्मितनिरीक्षणतन्नात्मनामेव दास्ये
देहि, न त्वस्माकं स्वाभिनीभावमश्रायितस्वात् । न ह्यश्रायितमनु-
त्तममपि वस्तु कस्यचिदुपादेयं भवतीति भावः । पुरुषानेव भूष-
यति । तथाच सक्तकामस तस्यचिचो यदि जातोऽसि तर्हि गोप-
यभूरूपेण गोपान् भूषयेति भावः । यद्वा, शरीरमात्रमस्माकं तव
साविधे वर्तेते, मनस्तु स्वस्वग्रहमेव मविष्टम् । अत एवाश्रेणात्राव-
स्थाने कृतेऽपि नास्ति किञ्चिदफलमिच्छाद् ॥ तदिति ॥ तत् त-
स्मादित परमम्पातु मत्ताद् एव त्रिषेधो, न तु एषाग्रहः । न चेत्
तवोचित, स्वपरदुःखजनकत्वादस्य कर्मण ह्याशयेन सम्बोधय-
न्ति ॥ हे शुभिनोर्दनेति ॥ मत्सक्तिवातेता श्रियता इति न भ्रमित
रूपम् । वयं तु तेऽद्भिमूल विमृश्य, वसतीः माप्ता । नन्वतच्चि-
चात् त्वदुपासनं सम्भरति । यतस्त्वदुपासस्य समीपावस्थाना
द्विरुपोपासनस्य नाशो याद् । अतः स्वाभाषिकास्मत्तु दरस्मि
तादिना तीव्रकामाक्रान्तता तव नोचितेति सूचय स सम्बोधय-
न्ति ॥ हे सु-दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम ॥ नेद् पुरुपरत्नाना लस-
णमपि तु पुरुषापसदागतं पुरुषभूषणस्य तव नेदमुचितमिति
भावेन सम्बोधयन्ति ॥ हे पुरुषभूषणेति ॥ तस्मात् पुरुषभूषणस्य तव
त्वदर्थं तन्नात्मनामपि स्त्रीणा स्त्रीयावदानमयोग्यम् । किञ्चिदान्ताव-
श्यकत्वे दास्यमात्रं दातुमुचितमिच्छाशये ताद् ॥ तद् त्वद्विषोगात्
तन्नात्मनामपि दास्यमात्रं देहि । सर्वथा विमुखाभिस्तु भाषणमाप-
तन नोचितमित्यर्थः ॥

निवृत्तिपत्रे, अथ य एषोऽन्तरादिसे हिरण्यवः, पुरो
हृष्यते हिरण्यवश्चुहिरण्यकेश आमणस्तात् सर्वं ध्वं सुवर्णस्तस्य

यथा कृष्णास पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स एष सर्वे-
भ्यः पाप्मभ्य उदित, उदेति इ वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एव वेदे
सायाः श्रुतयः परमात्मानमेवोपास्यमावेदयति ॥

तदिति ॥ यस्मात् सर्वभ्रुतितात्पर्यविषयो भवानेव तस्माद्
उपासनापरा अस्मानपि मसीद् । अस्मात्तत्पर्यविषयः परमात्मनः
स्वीकुरु । यतो हे उभिनार्दन ! सर्वपापासस्पर्शा ! निर्विशेष
त्वात् तथात्वेनोपासितस्त्वमुपासकस्य दुःखमात्रवीजभूत पापमात्र
नाशयसि । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति सर्वपाप्मापनम
कृतः । स च परमात्मन एव सम्भवति । आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि
श्रुततरात् । उदेति इ वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एव वेदेति तद्
पासनाद् सर्वपापनिश्चिन्ना कथितेति भावः । ननु हिरण्यवमश्रुति
त्यादिरूपश्रवणाद्, य एषोऽत्रादिश्लेषे पुरुष इत्याचारश्रवणाच्च
कथं कृपादियतिपादनपराणा श्रुतीना परमात्मपरत्वमऽद्यव्यमस्य
रूपमव्यय, स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठत स्वेमहिम्नि, आकाश
वैत् सर्वगतश्च निश्च इत्यादिश्रुत्या कृपादिरहितव्यक्तस्वरूपावगमा
दिशाशङ्क्याहुः ॥ स इति ॥ वसतीरापाततः प्रतीयमानपरमेश्वरा
तिरिक्तमतिपात्ररूपा विगुण्य तेऽहमिच्छ माता, यतस्त्वदुपासना
यान् आशा आशयो यासा ता वयम् । तथाच परमेश्वरस्यापीञ्जा
वशात् साधकानुग्रहार्थं मायामयरूपादिस्वीकारो न विरुद्धपदे ।
मङ्गति स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया * माया ह्येषा यथा
मृष्टा य वा पश्यति नारद * सर्वभूतगुणैर्जुक्त न मा पश्यति
सूरय इत्यादिस्मृतेः । अशब्दमित्यादिशास्त्र निरस्तसर्वविशेषज्ञेय
ब्रह्मपरम् । सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वम व* सर्वरसः हिरण्यवमश्रुति
त्यादिशास्त्रमुपास्यब्रह्मपरम् । तथा स्वमहिममतिगुण्यभारविशेषोप
देशोऽप्युपासनार्थो न विरुद्धयत इति भावः । तस्मादनुग्रहार्थं

यद्गार्भदीपिकायाम् । १ अध्यायः । (२९) । १०९

मकटितलानव्यसागरविग्रहन्य तत्र सु दरस्मितस्य निरीक्षणे यो
तीव्रकामोऽभिलाषस्तेन तन्नात्मना जीवानां द्वे पुरुषोत्तम दास्य
देहि । त्वदनुग्रहं विना तत्र दास्यस्य दुर्लभत्वात् । तेन विनो-
द्धाराऽसम्भवात् । तत्प्रदानेन जीवानुद्धरेति भावः । यद्वा, तत्र
सु दर यत् स्मित चराचरात्मक निरीक्षणं भूतात्मकं च जगत् तत्र
तीव्रो यः कामस्तेन तन्नात्मनाम् । तथाच तादृशतापनिवृत्त्यर्थं
स्वदास्य देहीत्यर्थः । निःश्रममितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च
भूतानि * स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्त महामलय इत्यभियुक्त
चारये चराचरादेर्भगवत्स्मितादिरूपेण निरूपणं द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

ननु यदि निरुपाधिकमेव तत्रो भवत्यस्तीह सा लोक्पादिकल
माध्वता, किमर्थं दास्य माध्वत इत्याशङ्क्याहू' ॥

वीक्ष्यालकाश्रुतनुत्त तत्र कुण्डलशि
गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकनम् ॥

दत्ताऽभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य

वक्षःश्रियैकरमणं च भवाम दास्य ॥ ३९ ॥

वीक्ष्येति ॥ इदं सर्वं वीक्ष्य दास्य एव भवाम् । तत्र सा-
क्ष्यं नास्माकमपेक्षितम् । यतोऽलकैः समानरूपैस्तादुपलक्षिते । स
मानरूपैर्धर्मैश्चाहतं सुखम् । तथाच साक्ष्यं तन्नामानामपि या भक्ति
रवाशिष्यते तदधिष्णो वयमिति भावः । तथा सामीप्यापेक्षामपि
चारयति ॥ कुण्डलाभ्यां श्री. शोभा यस्य, तयो श्रीर्विस्मादिति
वा । तथाचाऽल तसमीपयोस्तत्र ममानभूतसारूप्ययोगस्त्वयो
कुण्डलयोरपि यदा सुखावलोकनपरत्वं तदा यस्य का कथेति
भावः । गण्डी विशाली सुखापानार्थं स्थले पस्तिन्, तथा अपरे

द्रुष्या यस्मिन्, गण्डस्थल च तदपरद्रुषय । कुण्डलयोः श्रीर्षयो-
 स्ते गण्डस्थले यस्मिन्निति वा । एतेन सालोक्यापेक्षा निवारि-
 ता । सालोक्यं प्राप्तयोरपि कुण्डलयोर्मुखनिष्ठाभराऽमृतपानाभि-
 स्त्वापेण लोलत्वदर्शनात् । किञ्च, हसितपूर्वकमवलोक्योऽवलोकन
 यस्मिंस्तद्दसितावलोकम् । अनेन सायुज्यापेक्षाऽप्यस्माक नास्ती-
 त्युक्तम् । यथोक्तमुखानवलोकनञ्च यान् दस्य प्रथम्यस्त्विति विनाऽनु-
 भवात्मभवात् । किञ्चो द्वादिपदमप्यस्माक नापेक्षितमिच्छाशयेनाह ॥
 दत्ताऽभय च भुजदण्डयुग विलोभयेति ॥ तथाचासुरादेर्विभ्वत
 इन्द्रादेरप्यभयमद् लोकपालास्पदम्, अपराधिजनदण्डपभुजाद्रया-
 ऽवलोकनपराणामस्मान्कमि द्वादिपदाधिव्यापो नोपपद्यते । इन्द्रा-
 दीनामपि भुजदण्डयोर्निविष्टत्वादिति भावः । एहिकैश्चर्षवाऽञ्छा-
 ऽप्यस्माक नास्तीच्छाशयेनाहुः ॥ वज्रः इति ॥ श्विय एक मुख्य
 रमण वज्र स्थल विलोक्य । चकाराद् धर्मस्यापि समग्रः । तथाच
 सर्पत' सञ्जुनोवकद्वन्द्वं तर्भूतसर्वपुरुषार्थं दास्यमेष मार्थयाम् ।
 तुल्ययाम लोनाऽपि न स्वर्गं नाऽपुनर्भवम् * भगवत्सङ्घिसङ्घस्य
 मर्त्यानां किमुनाधिप इति भगवत्सङ्घिसङ्घस्यापि यदैव माहात्म्य
 तदा साक्षाज्जगत्सङ्घस्य माहात्म्य किमु वक्तव्यमिति भावः ।
 एतेन भर्तृसागस्य पापरूपत्व मकृते ऽत्मभरति द्वु स्वरूपफलजन-
 कत्वात् । भर्तृत्वमवलोक्य लोकद्रव्यस्यापि सक्तत्वाच्चेत्यपि सूचितम् ।
 यथा, अस्वर्गमयशास्य च फल्यु कृच्छ्र भयानइभ * जुगुप्सित
 च सर्वत्र ह्योपपन्न कुलस्त्रिय इति पद्दोपाधिधानं तदपि मकृते
 नोपपन्नम् । भगवतो यथोक्तपदविद्युत्त्वादिखपि श्वनितम् । य-
 द्वा, ननु किमवलोक्य दास्यभाव- माध्वेन इच्छाशङ्काहुः ॥ वीक्ष्ये-
 ति ॥ श्वियैकरमणमिति सुखस्यापि विशेषणम् । तथाच लोकोचर-
 सौन्दर्यं अवलोकयदास्यो भवाम् । ननु हृद्वैव वाञ्छान विभे-

था । मीलयोग्यानामापातरम्याणामपि बहुना पदार्थानां सक्त्वादि-
शाशङ्कानिरासायोक्तम् ॥ वीक्ष्येति ॥ भगवदास्पमेव तत्रपिज्ञयो-
त्कृष्टम् । अत्रैवाधिवधिग्रहमाहुर्भाष्येऽस्माक दास्यपददानापैव भगव-
ता कुत इति च सम्भविविचार्यैत्यर्थः ॥ अत्रैकरमणमिच्छनेन सर्वो-
चमा चतुराशरोमणिभूताश्रीर्यत्र सर्वभावेनासक्ता तत्र कावचपरा-
ययो दास्येऽप्यनभिकारिण्योऽत अत्रैकरमण मुस्तादिकमनयो-
ययाऽन वद्विचारणीय तल्लक्ष्म्यैव स्वयवरकाले विचारितमिति
विचार्यम् । तद्युक्तम् । नूनं तपो यत्न न पुनिर्नरो ज्ञान कचिद-
तत्र न सद्भवजितम् * कचि महोत्सव न कामीर्जयः स ई-
श्वर कि परतो व्यपाश्वय * धर्म कचिद तत्र न भूतसौहृद-
स्याम वचिद तत्र न मुक्तिकारणम् * वीर्य्य न पुतोऽस्व-
जनेगनिष्कृत न हि द्वितीयो गुणतद्भवजितः * वचिष्विचरानु-
र्न हि शीलमङ्गल वचिषदप्यस्ति न वेधनायुव * यचोभय-
कृप न मोऽप्यमङ्गल सुमङ्गल कथन काङ्क्षते हि माम् * एव-
विष्टस्याप्यविचारिमदगुणर्वर निजैकाश्रितसद्गुणाश्रयम् * एमे-
वर सर्वगुणैर्योक्षण रमा मुकुद् निर्योसमीप्सितमिति । तस्माद-
स्मन्मद्वृत्तिर्नाऽत्रिचारमयुक्ताऽतो शोपदेशतस्मैरपि निरोदधु श-
क्यतात् भाव सूचितः ॥ अनभिज्ञापक्षे, ननु दास्य देहीति भव-
तीभिरुक्त, तत्र मूर्य्य श्रुत्वा यत् कर्तव्य तत्र करिष्यामीसाशङ्क-
लम्बाऽनल्पगुल्या एव ययमतो गास्तु भयतस्तदानधि तेषाशयेनाहु-
वीक्ष्येति ॥ अल्ल-हे ॥ केस्रया तभागे, शोणवचोष्णीचधारणसमये
तदधोभागे ललाटिराटनमनाच्छादितम् । चूडाव धावर्हापीडधारण-
समये कुञ्जितरनतिर्वायैरल्लकैरीषद्वयतमाच्छादितम् । अन्वहोद्धर्तना-
दिसमये आसम ताद् टनमाच्छादित गुस्य वीक्ष्येक्षणान्भया सम्भ-
वास्याय । अनेन मुखोद्गर्भानसोभोक्ता । तथा कुण्डलयो, समय

भेदेनाऽलकैरनावृतयोरीपदावृतयो सम्पूर्णावृतयोरचपलयोरीष
 चपलयोरत्व तचपलयोश्चालङ्कारपतिविम्बरूपा श्रीर्ययोस्ते गण्डस्थ
 स्ते यस्मिस्तत् । अनेन पार्थिवो, शोभोक्ता । अपरे तु या यस्मि
 स्तत् हसित महसितपूर्वकमालोको यस्मिस्तद्, हसित चावलोक
 श्रेति द्व द्वैक्य वा । अनेन मध्याधोभागशोभाः । तथाचैतानदेव
 मूल्य कोटिचि तामाणिविचिनरजन्मानिसर्पिन्दरससल्लोकादिलभ्या
 ऽमृतद्विरस्वधिकमस्माकम् । तत्र च सहजत्वाद्दनायाससा-यमिति ।
 यथोक्तमूल्येन जात चास्माक दास्य न किञ्चिदपि वक्तव्य, कर्त
 व्य वा शिष्यत इति भावः । लोभविशेषोत्थानात् सौरभ्यविशेषा
 प्राणाद्वाऽधरे सुधानुमानम् । ननु नैव वाच्य, सुष्मत्पतिभ्यो राज्ञश्च
 विभेभ्यहमिच्छाशङ्क्य, किमेव प्रसन्नोपलब्धस्वसामर्थ्य गोपायभी
 साशयेनाहुः ॥ दत्ताऽभय च मुजदण्डयुग्म् ॥ तथाचा वाऽभय
 द्धुरमुजदण्डालङ्कृतस्य तत्र नाऽस्ति भयसम्भावनेति भावः ।
 अनेन गोवर्द्धनधारणादिना दत्ताभवेभ्योऽस्मत्पश्चाद्भिभवस्तेनैव
 दत्तात्प-तभयेभ्य इ इतिभ्यश्च भयाऽभावात् तत्र दास्ये स्वीकृते
 नास्त्यस्माक लोकद्वयेऽपि भयशङ्केत्यपि ध्वनितम् । गादाच्छिन्न
 नेन कामभयहारित्वमभ्यस व्यङ्ग्यम् । दण्डपदेन सुवृत्तत्वादि
 शोभोक्ता । एव व्यञ्जितेन धीररसेन शृङ्गाररसोऽपि पुष्टो भवति ।
 ननु तथापि परदारसम्ब पल्लञ्जनाच्छिक्कलङ्कोऽद् विभेमीत्याशङ्क्य
 श्रीरेल्लोपरि तर्जनीं पृत्वा पृच्छ स इवाहु ॥ वल इति ॥ क्षिया
 क-र्षा एक श्रेष्ठ रमण यस्मिस्तत् । तथाच, हे निष्कलङ्काग्रमण्य, यदि
 कलङ्कान् विभेपि तर्हि श्रीमन्नारायणभार्या लज्जया घृहीतरत्ना
 रूपा किमिति वक्षस्तुदहसि । तस्मा मैव वोचस्व तु ब्रह्माण्डस्या
 तर्हिर्वापस्थितस्य कस्यापि कामपि नारी न लक्ष्यतीति सम्पन्
 जानीयो जयम् । अतस्तादृश स्वसामर्थ्य माऽवलोकयेति भावः ।

क्रिवाह्व च स्वातुरागवैशिष्ट्यस्य, सुप्ते सुम्वन, भुजवक्षसोरा
 छिद्रमिति मपोजनद्वयस्य च ध्वननाय । अत्र बीनां पक्षिणा-
 मीशणीयेति श्लेषेण स्वनेवाणां स्वजनत्वम् । तत्रालककुण्डलपा
 शयोस्नह्वम्भाः । गण्डयो पाशस्थानत्वम् । पुधाया आहारत्वम् ।
 हसितावलोकमिति तन्नेत्रयो स्वनेत्रस्वजनाकर्षणजनत्वम् । भुज
 वक्षसो मञ्जारदेशत्वं च व्यञ्जयते । तथाच यथोक्तस्वरूपदर्शन
 अभिनानक्तिमदन्त-करणानां महाजालनद्धनयनाख्यानानाम् अस्माक,
 मतिपान, नेत्यादिव्यावृत्तपहारेण हृदयानि मा विदारयेत्याशयः ।
 मानिनीपक्षे, ननु कथं तर्हि ममाद्धानि निरीक्षमाणा एव तिष्ठतेति
 चेत् तत्राहु ॥ वीक्ष्येति ॥ रिक्तोक्त्यापि किं वयं दास्यो भवामिति
 काका नैवेत्यर्थः । यद्वा, ननु साहस मा कथं, ममाद्धानि वि लोच्य
 विचार्य च वक्तव्यमित्याशङ्क्याहु ॥ वीक्ष्येति ॥ तथाच न वयं
 तत्र समकोटिस्त्रिरपि धैर्यान्वालायतु शक्या इति भावः । यद्वा
 यदि तवास्मान् दासीकर्तुं महत्सुल्कणा वर्तते तर्हि योषित्त्वरूपस्य
 तत्र विघ्नासाभावान्न स्वर्पति कथं न दर्शय, भवतु, त इद्वा वयं दा
 स्यो भविष्याम इति नर्म व्यञ्जयन्त्य आहु ॥ वीक्ष्येति ॥ वक्षसि
 स्वश्रिया युक्तो यस्तत्र एको रमण कान्तस्त, दत्ताभय भुजदण्ड
 युगवन्त रिक्तोक्त्य वयं दास्यो भविष्याम । तथा बहुत्वख्यापना
 येकेतुक्तम् । सोऽस्माकं प्रदर्शनीय इत्युपहासोक्तिः ॥

निश्चितपक्षे, चित्तकाग्रतास्यदस्य मुक्तानुग्रहार्थं सूरीतलीला
 विग्रहस्य भगवतो मुखादिक विचार्य तथैवालोच्य च वयं तथैव
 दास्य प्रतिपादयाम इति, वीक्ष्य इति ॥ तथाच समस्तोपासनावि
 धाभिश्च, तेन त्वर्थमोचरस्यैवविधस्वरूपस्य भगवतो दास्यनैवोद्धारो,
 ना यथेति भावः ॥ ३९ ॥

ननु पुष्पाकपि भाषोऽपेक्षितः, स च यथा मन्त्रवणादिना

अत्रति, त तथा मत्तावाकर्षणेति मयोक्तमेरात् किमर्थं लोकनिद्रिष्ट
मार्गानुसरणं ॥ ७१, ॥ ७२, मत्ता मच्छ्रवणादिकथेवा-वर्तेतिचेत् तत्राहु-

का सन्वदङ्ग । ते कल्पदाऽऽमृतनेणुगीत-

समोहिताऽऽर्यनरिताञ्ज चलेत् त्रिलोक्याम् ॥

अल्लास्यसौभागमिदं च निरीक्ष्य रूप

यद् गाह्निजहृन्मृगा पुलकान्यऽविभ्रन् ॥ ४० ॥

केते ॥ शक्तस्वभाविकारअवणात् स्त्रीणां चैतद्वृत्तिष्ठार्था
ऽनुगमेऽशक्तत्वाद्योक्तोपदेशे न युक्त । तस्मात् पुरप एवैवमु
पद्वृत्त्य इति श्योगनाय, का स्त्रीऽयुक्तम् । किञ्च, समाहिता एव धर्मा
धममर्षाद् विचारर्षात्, न तु मोहिता । सम्पद् मोहिताश्चेत्
किञ्च नक्तव्यमित्याशये ॥ ॥ त इति ॥ तत्र समस्तजीवसमोहक
मायाशक्तपत् कल्पदाऽऽमृतम गीत तेन समाहिता । तत्र येषु
गीतमिति सर्वोऽप्याणाम्, अमृतेन माणस्य, कल्पदेवत-करण
स्य व्यामोह उक्त । आशोऽपि पाठे, कलात् अव्यक्तमधुराञ्जरा
त्प पदानि तत्रैवस्तद् आयत्त दीर्घमुच्चितस्वराहापभेदस्येन स-
म्पद् मोहिता का या स्त्री-व्यभिचरितात् शिष्टाचाराभिनयमर्षात्
चलेत् । या तत्र न तत्रेत् तत्राति या चतुर्दशधुवनधु काऽपि नास्ती
त्यर्थ । तथाच सर्वापराकण्ठवापणाऽस्माकमुपालम्भो न युक्तः ।
किञ्च, गिगने न खलु कश्चिदुपाय सर्गलोकपरितोषकरो यः ॥
मत्रवा साहित्याचरणेति, कि कल्पिष्यात् अना बहुजल्प ॥ इत्यु
क्तत्वाद् दूराया य गे कालात्तात्त्रमेरदिदृष्टकृत्यागो न युक्त । अ-
प्यथा सर्वाया पराजनाभिमत्ता गान्धोऽपि केनाद्यत् क्रियेताऽत-
परमकारणात् कर्म नादुष्येत् । तत्र परब्रह्मणस्तवाराधनेऽसु

र्वात्मिकं शब्दो नास्ति परलोकनाय । त्यक्त्वा स्वार्थं परणाम्बुज
 हरेर्मज्जन्कोऽथ पतेत् ततो यदि * यत्र क वाऽभङ्गमभूत्सु
 ष्य किं, को वाऽर्थ आप्तोऽयजना स्वार्थं * न वे ज्ञो जातु
 कथञ्चनान्त्रजे मुकु दसेष्य*यवदङ्ग ससृजिम् * स्मन्-पुत्रुन्दादृष्टु
 पगूहन पुनर्विहातुमिच्छेन्न रमग्रहो जन इत्यादिशास्त्रात् । सभा
 धितस्य वाऽकीर्तिर्मरणादतिरिच्यत इत्यादिशास्त्रं तु जिजीविषु-
 परलोकद्वयनिरुद्धकर्मनिन्दापरम् । शिष्टानि तापर च । तत्र नय
 त्यक्तमर्थवपत्त-वासिसदृशा न स्वचरणसङ्गमरहितजीवनामिच्छाया,
 नाऽपि परलोकविरोधिकर्मपरा, नाऽपि भगवत्स्वरूपाभिज्ञोऽपि
 निन्द्याचाररता इति भावः । का स्त्रीत्यनेन, च-मोहिता, पुरुषा अ षि
 चलितास्त-मोहिता स्त्री का न चलेत्पि नु चितम् । किञ्च य
 था सूर्येण दिन, च-द्रमया रात्रिस्तथा ज्यैलोक्यस्यापि तुमगन्त
 सो दूर्य येन भगवद्रूपेण तद् ज्यैलोक्यमीधमभिदमनुभूयमान रूप
 च निरीक्ष्य यद् यतो मोहिजद्रमयणा पुलकानि अविभ्रत अ
 विभ्रत । गवादीनामनभिज्ञाशिरोमणीनामपि यदर्शनातुरागो दृश्य-
 ते । तेन त्र-स्वरूपाऽभिज्ञानरसज्ञागमस्माक स्वधर्मत्वामे किं । च
 ज्ञम् । तत्रार्थं त्वद्योतकशब्दश्रवणमात्रेणापि निजधर्मत्वामो यु-
 क्त , किं पुनस्त्वदनुभवेनेति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, नतु नेय ल-
 क्षणी*, किं तु महदसि सहजा लक्षणविशेषरूपा स्वर्णरेखा विराज
 ते । तां दृष्ट्वा पतिव्रताशिरोमणिभूना लक्ष्मीमपि, स्वयं दृष्टोऽ वा-
 नपि दूषयतीति न्यायमनुसृत्य दूषयितुं प्रयत्नास्तस्या मत्तश्च भव
 न क्रुरुतेत्याशङ्क्य, न नय कामपि दूषयाम*, किं तु सर्वधर्म-वसन-
 य त्वमेव विधाया दृष्टोऽसीति तारोचविभ्रममाहुः ॥ कोत ॥ अङ्ग
 हे कृष्ण, तत्र कल्पदाऽमृतरेणुमीनसमोहिता आयचौरास्त पाणि-
 ज-त्वलक्षणाश्चिजधर्मात् का स्त्री न चलेत्पि नु मर्वाऽपि चलेत्

व । अतस्त्वत्कर्तृक गीतमेव रूपमिति । धर्मत्याजनलक्षण चञ्चलत्वे प्राप्स्यन्वेवेति भावः । न केवलं तत्र गीतमेवैवविधम्, अपि तु रूपमपीत्याहुः ॥ त्रैलोक्यसौभगमिति ॥ ननु नास्ति मय गीता देवस्य स्वभावः, किं तु स्त्रीणामेवायं स्वभावो यद् यत्किञ्चिदपि गीतादिकमुपलभ्य मोहिता भवतीति चेत् तत्राहुः ॥ यदिति ॥ याभ्यां गीतरूपाभ्याम् । यद्वा, नन्वेव पतिव्रताभिरुपहसनीया भविष्यन्त्याशङ्क्य, तत्र गीतादिमत्सादाद्यनुर्दशभुवने उपहासकरा काऽपि न भविष्यति । सर्वासां मोहावस्थम्भावादित्याशयेनाहुः ॥ केति ॥ किञ्च चराचरात्मकं सर्वमपि तत्र गीतादिना मोहितम् । अतः का उपहासशङ्केत्याशयेनाहुः ॥ त्रैलोक्येति ॥ मानिनीपक्षे, ननु यदि मदीयगीतादिकं भवतीनां न क्षोभकरं, तर्हि किमर्थं चलितुमिच्छयेति चेत् तत्राहुः ॥ केति ॥ गीतमोहिताऽपि आर्यचरिता ज्ञेयोस्ते त्वचः सकाशात् का स्त्री न चलेन्नापयायात् । किञ्च, यस्माद् गवादयोऽपि सपुलकास्तदिद् त्रैलोक्यसौभग रूपं दृष्ट्वा च सदाचारभङ्गविषया का नापयायात् । सुन्दरीणां सुन्दरसन्निधौ स्थितिर्निन्दानिदानमिति मोहिताऽपि यदि चलेत् तत्रमोहिता वयं कथं नापसराम इति भावः । यद्वा, तत्रास्ति स्वगीतादिपशुक्तवशीकार इति वयं जानीमस्तथापि तेऽस्मान् प्रत्यङ्किञ्चित्करत्वेत्याशयेनाहुः ॥ केति ॥ मोहितानामेव वशीकारो भवति । या तु तत्र तादृशगीतेन न मोहिता सा स्त्री का आर्यचरिताचलेत् । तादृशी काऽपि नास्तीत्यर्थः । किञ्च, यतो गवादयोः सपुलकास्तदिद् त्रैलोक्यसौभग स्वीय रूपं तु निरीक्ष्य स्वदपोत्कर्षाभिज्ञा का सदाचाराचलेदिति ॥

निर्वाचनपक्षे, तस्मात् त्रैलोक्यां नास्त तथाविधा श्रुतिर्वा त्वां न प्रतिपाद्येदित्याहुः ॥ केति ॥ तत्र, सर्वे वेदा यत्पदमानन्ति,

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिरूपं यत् कल्पदाऽसृतेषुगीत
 तदेव, समा = सम्भक्त्युपमाणम् । मन्वगभिन्नपरमात्मपराणामुपनि
 षदा विपयस्य कालत्रयाणां यत्वात्तद्विषयक्युपमाणस्य पारमार्थिक-
 तन्त्रावेदकत्वरूपप्राणाभ्यवचनात् सम्भक्तम् । तद्विदित्युपमाणां व्य-
 वहारदशाया वाधाभावात् । व्यावहारिकतन्त्रावेदकप्रामाण्यकत्वा-
 दसम्भक्तम् । तथा, कर्हितो मनननिदि- धावनपूर्वकमवगतो यः म-
 न्यगभिन्न परमात्मा तस्य चरितात् सृष्टिकर्मत्वात्कृत्वात्
 काऽपि स्त्री तदनपरा श्रुतिर्न चलति । अथमर्थ । सृष्टि-
 मतिपादकश्रुतीनां सृष्टिगुणस्य तन्निषेधाभिधानादऽऽदिका-
 त्समद्वितीयत्व मतिपादित भवतीति परम्परया निरस्तास्त्रिन्द्वेति
 भ्रमे अत्रण्डे मतिदानदैकरसे परमात्मनि तात्पर्यम् । अथवा वा-
 यौ प्रतिषिद्धस्य रूपस्याप्यत्र सत्त्ववद् ब्रह्मणि मतिषिद्धस्य द्वैत-
 स्वान्यत्र सत्त्वशङ्का स्यात् । उपासनापकरणपठितसगुणब्रह्मम-
 तिपादिकानां गुणसनाधि यवेक्षितगुणारोपमात्रपरत्व, न गुणपर-
 त्वम् । निर्गुणमकरणस्थाना निषेधवि- यवेक्षितनिषेधसम्पादक-
 त्वेन विनियोग । कर्ममकरणपठितानां मयोगपृथक्त्व-न्यायेन वि-
 विधिषायामुपयोग इति काऽपि श्रुति परमात्मचर्यावर्णनात् च-
 लतीति । ननु मदेद्वादिमतिपादनपरतपोपलभ्यमानानां वासा क-
 थ परमात्मपरत्वमितिषेद तत्राह ॥ वैलोक्येति ॥ इदमनुभूयमा-
 न रूप सत्तास्त्वर्णात्मक, येन सेवपर जगत् सुन्दर हृद्यते तदालो-
 च्य तत्तद्देवादिमतिपादनपराणां मये च काऽपि न चलति । यद्य-
 द्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदुक्तिमेव वा * तत्तद्देवाऽवगच्छ त्व मय-
 तेजोऽशसम्भवमिति भगवत एव इद्वादेरूपेणानस्रानाभिधाना-
 दिति भाव । इदमेवोदाहरणै स्पष्टयति ॥ यदिति ॥ येन रूपेण,
 सर्वत'पाणिपाद तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् * सर्वत, श्रुतिमञ्जोके

सर्वथाऽप्येति सुतीति सर्वस्वभावमतीपादनादिति भार ॥ ४० ॥
अत्रोच्चरद्विग्नता आर्थेव त ॥

व्यक्त भवान् ब्रजभर्तृहरिः अभिजातो (१)

देवो यथादिपुरुषः सुग्लोकगोप्ता ॥

तन्नो निधेहि करपङ्कजमास्तमन्धो

ततस्तनेषु च शिरःसु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

व्यक्तमिति ॥ आदिपुरुषो देवो भवान्, यथा वामनादि
कृतेषु सुरलोकगोप्ता जातस्तदेदानी ब्रजभर्तृहरिरोऽभिजातः म
कटिः इत्यस्मात् व्यक्त विस्पष्टमस्ति ज्ञानम् । बसुदेवस्योऽवनीर्ण
स्य सप्तो ब्रजस्येशान् । एव सुकृपवत्तारमयोजन जानीमः । त
स ब्रजस्वानी गोपादीनाम भगवता नाशितम् । सन्मति तप्तानाम
स्मात्कामातिहरणमवशिष्यते । तद्वत्तारसार्थम्याय तत्रावश्यकमिति
भावः । न तु तथापि सर्वोदयैवार्तिहरणं युक्तमतः कामातिहारेण हरि-
श्यामीश्वाराङ्गानिरासापोक्तम् ॥ ४० ॥ यथादिपुरुषः ॥ सर्व-
कारणभूतः । ततश्च देवासुरादिषु सप्तोऽपि इन्द्रादिस्वभक्ताभि-
लाषानुसारेणोपेन्द्रादिदेवो भूत्वा देवान् मारयन् वैषम्यमङ्गीकरो-
ति तथाऽस्मद्धं वृद्धीतगोपालावग्रहः स भवान्ऽस्मदातिहरणाय
सर्वोच्छ्रान्तमपि करोत्विति भावः । तस्माद्, ये यथा मा मपद्य-
ते तस्त्वैव भजाम्यहमिति स्वमतिज्ञानमनुसरेत्याहुः ॥ तदिति ॥
यस्या मनारथाऽनुसारिकठपदाकृत्वेन भवान् भक्तिद्वैतस्मात्तो-
ऽस्मात्कृतेषु कामातिनाशाय करपङ्कजमिन्दोः । तत्र योग्य-
सम्बोधनम् ॥ हे आर्तिव पो ! शिरसु च निधेहि । कामोपाधका

(१) ब्रजभर्तृहरि इति पाठान्तरम् ।

ऽर्थात् भवतीति भक्तिं सुखायामेव तस्या पञ्चरस्यतोत्थाश्वसना-
 र्थमिति भावः । यद्वा, नस्माकमेव मयार्त्तकरणं तवाऽनारस्य
 सुख्य मयोजनम् । तेनास्माकं हृदयलापनिवृत्त्यर्थं स्तनेषु करपङ्कज-
 म् अमृतप्लावित्वात् तापनाशकं निराह । सत्सारभयनिराशाय च
 शिरभु तन्निषेहीत्यर्थः । यतो यय किङ्कर्ण्योऽतोऽस्मन्नयार्त्तिना-
 षायात्तं वास्तव यामपमनेत्यद् ॥ किं हरीणामिति ॥ अतिभि-
 ज्ञापत्ते, तस्मादलं चातुरीतिव धनैर्वाभिधाने, मयस्याप्यस्मादभि-
 लषित सम्पादयत्वाद् ॥ व्यक्तमिति ॥ यथा अदिसा जात आम्नि-
 पुहवो देव सुरलाकगोत्रा तथा ब्रजस्य दानादिभयं वातवर्षा-
 दिपीडा न हतुं जनेषामपि भयताभिज्ञानं । नारायणसमो गुणे
 रित्युक्तत्वात् । व्यक्तमिदं, न तु यत्तमोऽस्माकं कामादभयार्त्ति-
 हरणमपि स्वजतरक्षणायावश्यकमिति भावः । तत्र सुष्मरङ्गीकृते
 ण युष्म पत्नीनां मयार्त्तं भविष्यन्नस्मद्दूरणार्थमभिजातस्य तत्पदान-
 मनुचिनमिति शङ्क्याह । अत्रहमे तत्त्वस्म अरण वक्ष्यमभावात्स्म-
 त्प यादृशा नत्तन्नभयार्त्तिनाशस्याम्बुहृणं विनाऽमम्भवात् । भ-
 वतु स्वस्वाभीष्टि तांमये प्रतामित्यपेक्षायामहु ॥ तादृति ॥ यस्मा
 देव तस्मात् ततोऽप्यस्माकं स्तोत्रेषु करपङ्कज, विरेहि=सम्पक्स्था
 यया तत्र इस्तस्य पङ्कजस्य वात् सूर्यनाथेन कमलस्यैव तस्यास्मन्त-
 तापेन सुखमेव भावय्यतीति व्यवहृतम् । यतो हे आर्त्तवन्धो नो
 चोदिद् १,२ निर्दयकं भविष्यतीति भावः । सदे यमाहु ॥ किं क-
 रीणां शिरसु च विरेहि ॥ इति परमेष्ठानन्मात्रेणास्मात् दासी-
 कुर्मिति भावः । यद्वा, शिरसु करपङ्कजस्थापानं त्यागमथ
 निवर्त्तय । यतो यय किङ्कर्ण्य । तं चार्त्तं व पु । तस्मादस्माकं
 मात्स्यैर्दिक तन्निवृत्तनाम, अ पतिमिष ना तापपञ्चमिति भावः । यद्वा
 नास्तीदमनुचिनम् । यथा तत्र किङ्कर्ण्येता पगीक्षार्थे ना तथा

कर्तव्यमिति रतोक्तिः ॥ मानिनीपक्षे, बलात् स्तनादौ इत्य धर्तुं
 महत्त्वमाशङ्क्याद् ॥ व्यक्तमिति ॥ ब्रजस्य भगवत्पौरुषेण जा
 तस्त्वभस्माकमुभयसाधने कर्मणि नियोजयितु नार्हसीति भावः ।
 तस्मात् करपङ्कज, हे आर्तबन्धो धर्मभद्रभयार्तिनाशक, हे तप्त !
 कामाश्रितापित, किकरीणा दासीनामपि, किमुत सतीनामस्वाक
 शिर स्वपि ना निषेधे, किमुत स्तनेषु नो निषेहीति । यद्वा, ब्रज
 भयार्तिहत्यायाभिजातस्य तस्य तत्र तद्द्वारहरणादिना तत्प्रदान
 नोचितमिति भावः । यद्वा, बलात्कारेण यत्रस्मान् स्पृशसि तर्हि
 प्राणान् वय त्यक्षामस्तेन सर्वेषा भयार्ती भविष्यतस्तस्य तथाभूत
 स्य तत्र नाचितमिति भावः । हे कामार्त, किकरीणामपि त्यदभि
 लापरहितानामगतेषु स्तनेषु शिरःसु च करपङ्कज न निषेहि । य
 द्वा, या न किकर्षस्तासा तप्तस्तनेषु करपङ्कज निषेहः । उक्तिमत्सु
 क्तिमद्वाक्य सलाप इति कीर्त्यते * इत्युक्तत्वात्, स्वागतमित्यादि,
 एतद्गत प्रकरण सलापारकयोऽनुभावः ॥

निहन्तिपक्षे, क्रिञ्च, जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितो भवान् स
 र्वाधिष्ठानभूतोऽतस्त्वस्य-वस्तस्य प्रतिपादन त्यत्प्रतिपादात्म्येऽप्या
 शयेनाद् ॥ भगवान् देव' स्वयम्भकाशचिदानन्दस्वरूप । तथा
 च न जवर्ण , एको देव इति । अत्र एवादिपुरुष । सोऽकामयत
 बहु स्वापित्वादि । जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितोऽभिजात । स
 च त्यन्नाभवत्, तत् सृष्ट्वा तदेवाऽनुमाविषादित्यादिना सर्वस्वरू
 पापन्नत्वेन निरूपितो यथा सुरलोकगोप्ता तथा ब्रजस्य काण्डजया
 त्मकस्य वेदस्य भयार्तिहरोऽपीति व्यक्त निश्चितम् । यद्वा, यथा आ
 त्पुरुषो देवो भगवान् वामनादिरूपेण सुरलोकगोप्ताऽभिजात ।
 तथा मत्स्वरूपेण ब्रजभयार्तिहरोऽप्यभिजात इति व्यक्तम् ।

यद्वा, प्राङ्कृतवेदभयार्तिहरणार्थं कृष्णदेवायत्तदिरूपेण प्रकथित

इति व्यक्तमित्यर्थः । यस्मादेव तत् तस्मात् करपद्मम् । करोतीति
 चतुःपञ्चा करशब्देनाज्ञानमुच्यते । तद्वृत्तानात् पञ्चाञ्जातमधिका
 र्यन्त कारण नोऽस्माकं श्रुतीनां धिर स्य धिरोभागेषु वेदान्तेषु
 निवेदि तद्विचारार्थं भवतीत्य । यथा तप्तस्त्रनेषु मक्षपरत्वाभावमतिपा-
 दनेन तप्तसु स्तनस्थानीयेषु कर्मोपासनद्वारा मक्षपरभागेषु च
 निवेदि । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिभिरपेनेति भावः । यतो
 यत्र सर्वा अपि भवतः किंकर्यस्त्वय्येव तात्पर्यवत्त्वो, सर्वो-
 आर्त्वेव पुस्तकदादिभिरसुरैश्च दत्तपीडानामस्माकं सत्सारातीनां
 सुमुक्षुणा च व श्रुतो योग्यमिदमिति सर्वोपनाशयः ॥ ४१ ॥
 तत्र किं दृष्टमित्यपेक्षायामाह ।

श्रीशुक उवाच ॥

इति विकल्पित तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वर ॥

महस्य सद्य गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तामा विधिधाना गोपाङ्गानानां
 चिह्नविन वेमपारवश्यमिल्लिगमार्थनोपालम्भनिषेधरूप भाषित श्रुत्वा
 तच्छ्रवणाभिलाष पूरयित्वा महस्य महासेनापि वैकल्पमुत्वाच । यद्वा
 सुश्रूक्त भवतीभिरित्यपि तदुक्तानुमोदने रूपास्यभावव्यञ्जनाय
 मकर्षेण हसित्वा । चद्वा, यदातेनाऽपिज्ञा मति—सुष्मभिष्टया पीत्वा-
 ऽत्पर्यमह प्रमञ्जोऽस्मीति । अविज्ञा मति—अहोऽत्रैकस्मिन्नेव दिने
 मया सुहीनेनाऽवहित्वाभावेन ता भवत्यो सज्जाया आञ्ज कृतवत्य
 इति ॥ मानिनी मति, अहो अतिकठिना भवत्यो, जित सुष्मा
 भिरिति सूचयित्वा सद्य यथा भवति तथा, गोपीररीरमत रम-
 याभास । अविज्ञापज्ञे, सद्य सकल्पम् । अनविज्ञापज्ञे, सज्जेह
 च ॥ मानिनीपज्ञे, मन् अयः शुभानहो विधियत तद् गोपीररम

यदित्यनेन तासां मनोरथासारेण भगवान् मेष्ट्वासक्त इत्येव
 यवीनं तद्वत् स्वयमात्म, स्वयत्स्वय एवेति सूचितम् । पूर्णकामस्वा
 ऽमङ्गलविधिकारस्य परमात्मनो रमणे दयैव हेतुर्ननु कामनेति बोधनाय
 सद्यमिच्छुक्तम् । आत्माराणाऽपीत्याश्चर्यबोधनाय । अहो तासां
 मेष्ट्वात्स्वयम् । साकाशात्सारात्मवशीकरणगुणगणोऽपि स्वयमा
 त्मारामोऽपि ताभिर्वशीकृत इति । ननु आत्मनि आरामं क्रीडा
 यस्य तस्य भिरिद्विषयस्याऽनङ्गस्यैकस्य अतल्लयाताभिस्ताभि-
 कथं रमणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह ॥ योगेति ॥ यान्ता- सौमर्या
 द्यस्नेवाजीश्वरा इहाद्यस्याप्यपीश्वर' । तथा अघटितघटना
 सम्यग् अज्ञानिपतीश्वरसारेण यथश्चभानजद्वत्त्वतीसन्तुरोभेन रम
 णोपकरणवान्तरपाप्यनिरुद्धत्वात् इति भावः । यद्वा, अरीरमदपि,
 वस्तुत आत्माराय एव । यतो, योगेश्वर' । यद्वा, ताभि रमणा
 णोऽप्यात्स्वयमाभिस्ताभिरागम इत् क्रीडा यस्येति, न तस्य स्त्रीकक
 रमणमिति भावः ॥

निशेषिते, इति यथोक्तप्रकारेण तासां श्रुतीनां तद्वै यथा
 धित श्रुता, पहस्य यमनो भूता, सद्य यथा स्यात् तथा आत्मा
 रामोऽपि स्वमहाशक्तिदाय इत्याह्वयत्वात् प्रमाणप्रत्यययोग्योऽपि
 गोपी श्रुतीररीरमत । अतद्विरसाहारा तद्विषयतामगच्छत् ।
 यथा योगेश्वरस्य सकलजन जन्तान्तर्गम्यस्वात्प्राकृतस्य माया
 दिक्ष्वात्मनिपात्रस्येवम् । तथाच । जगज्ज मादिकारणत्वमति
 पादनेन श्रुतयो मयि पश्यस्वातीत्यधिकारिचेत्यसि इत्यतरनिक्षय
 मुत्पादितज्ञानात् भावः ॥ ४२ ॥

रमणप्रकृतमाह ॥

ताभि ममेतामिच्छाम्यह्नि

पश्यक्षणात्पुनः स्मृतीर्निरन्धुत ॥

उदारहासद्विजकुन्ददीपिति-

व्यरोचतेणाङ्क इवाङ्कुभिर्वृत ॥ ४३ ॥

ताभिरिति ॥ पथोद्भुभिस्ताराभिर्दत्त एणङ्कु पुण्य इ शो-
भते तद्भू ताभिर्द्वेनोऽ-पुनो व्यराचत । विशेषेण शोभित । अनेन
दृष्टान्तेन श-पो-वापेक्षया शोभानन्दम् । गोपीना न-वीत्य, स्वर्ण
वर्णित्य व्यञ्जयते । ताभि सपीपमागताभिरादौ समेताभिर्मिलिता
भिर्भगवोक्ष ॥ उदारचेष्टित ॥ उदाराणि अलौकिकानि निर्मलानि
मुक्त्यादिकलदानि चेष्टितानि करस्पर्शनपुष्पार्पणकटाक्षादिस्थाणि
गस्य । तस्य तादृशचेष्टितैस्तासा रसोदयमाह ॥ गियकर्तृकपीक्ष
ण, साकर्तृक वा तदीक्षण तेनाङ्कुलानि विकसितानि सुखानि
यामाम् । अनेन भगव मुक्तस्य च इत्य, त सुखाना कुमुदत्व शो-
भितम् । अथ भगवतोऽपि रसोदयमाह ॥ उदारो हासो यथा स
द तल्लक्षणकुन्दपुष्पकान्तिर्यस्य स । उदारहासेन द्विजकु देपु दी
पितिर्यस्येति या । तांश्रीभिस्ताभि, मनस्यपि रसोदयेऽपि श्रु-
तिर्न जातेति ज्ञापनाय अश्रुत इत्युक्तम् । गद्गा, नथाम्बयेऽपि स्व-
स्वरूपादनश्रुत एवामीदित्यश्रुतपदेन वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे ताभि सर्वाभिः, गतिमाया मादिति न्याया
देकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्येण सपविनाभि श्रुतिभि । उ-
दाराणि छदिकर्तृत्वादीनि चेष्टितानि यस्य स । गियस्यानन्दरू-
पस्य परमात्मन ईक्षणाय तद्विषयकप्रेयोत्वत्तये उत्कृष्टानि विकसि-
ताणि तत्प्रतिपादनो-सुखानि सुखस्वानीयानि पदानि यासा ताभि ।
उदारो यो हास = महामाया । हासो जनो पादकरी च माया * इ-
त्युक्तत्वात् । स्नेहकला द्विजाणि * इत्युक्तत्वात्, द्विजपदेन स्नेह-
कला ज्ञप्यते । स्नेहकलाञ्जना द्विजा इ ता यस्य, स च ऽस्ती

कु दो मुकुन्दः । स एव दीधिति मतिमारूपायज्ञा कीर्तिर्यस्य स । कु दो माप्ये मुकुन्दे च भ्रामिनिभ्रान्तरे गुमानिति मेदिनी । कुमुदः कुन्दरः कु द इति भारते ॥ ४३ ॥

अथोदारलीलाभिर्षममपि शोभयन् व्यचरदित्याह ।

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतमूषप ॥

माला विभ्रद् वैजयन्ती व्यचरन् मण्डयन् वनम् ॥ ४४ ॥

उपगीयमान इति ॥ ताभिरुप समीपे गीयमानः । भक्तपराधीनत्वमेवसीजनम गोऽनुरक्तत्वमानवतीमानोदीपकत्वादिगुणगणाल्लङ्घतकृष्णनाम्ना पुन' पुनर्गीयमान , स्वय च शरच्चन्द्रादिमय गोपीजनमेगमय च गीतगुद् ऊर्ध्वजल्लोकपर्य तनामि गीत गावन् तदुक्त विष्णुपुराणे— कृष्णः शरच्च इमय कौमुदीकुमुदाकरम् ॥ जगो गोपीजनस्त्रेक कृष्णनाम पुनः पुनरिति । ततश्चानुरक्तस्त्री शतमूषपस्तत्पतिः कामिनीरत्नाना पालक इति वा, तद्व्यचरणकत्वेति वा । पुनश्च, वैजयन्ती मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रीलवज्जाकरत्नराचिता स्वामाविकीमैश्वर्यबोधिका कीर्तिमयीम् । पञ्चवर्णा वैजय तीति वचनात् । पञ्चवर्णपुष्पप्रथिता वा माला विभ्रद् वनमेव सर्वं मण्डयन् अलङ्कृष्वन् व्यचरत् तासा कामोदीपनाय लीलागतिं कृतवान् । वनान्तर गतवानिति वा ॥

निश्चितपक्षे, उपगीयमानो मृनिभि', स्वय च कृष्णादिरूपेण, मत्तः परतर नाऽप्यत् किञ्चिद्स्ति धनञ्जय ॥ मपि सर्वमिद् मो-त सूत्रे मणिगणा इव । ज्ञेयज्ञ चाऽपि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । अनादिमत्पर ब्रह्म न सत्तासत्तासत्तुच्यते । इत्यादिना स्वात्मान सुद्गायन् वनितास्थानीयश्रुतिशतमूषपस्तदर्थत्वात् तत्पति । तथाच सूत्रस्मृतिस्रुतिलक्षणमस्थानत्रयमस्य इत्यर्थः । तत्त्वमयी

वैजयन्तीं महा विभ्रत तद्वलिभ्रत सूत्रनादिरूप. स. । पञ्चकपा
 तु वा मात्रा वैजय ती मदाभूत * सा भूतहेतुसघाता भूतमात्रा च
 वै द्विजेति विध्युपुराणे । अ त.करणवक्षणा वन मण्डवन् व्यचरत् ।
 सर्वास्तु तद्वृत्तिषु स एवाऽस्फुरदिसर्थ ॥ ४४ ॥

नया पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ॥

रेमे तत्तरलानन्दि कुमुदामादवायुना ॥ ४५ ॥

ततश्च नया श्रीयजुनाया' पुलिनमावश्योपविश्य तस्योप-
 वेशनयोभ्यतामाह ॥ हिमवालुकम् ॥ हिमवालुक कपूरस्वद्वद्वालु-
 का यत्र । शाकपार्थिवादिप्रममासः । तस्या नयास्तरलैस्तरलैमा-
 नवशुक्तलत्कर । स चाधसौ कुमुदामोदवोध वायुस्तेनोपलक्षि-
 तम् ॥ आनन्दीति मान्यम् । शैत्यसौरभ्ये स्पष्टे । यद्वा, पयोक्तवा-
 युना हेतुना हिमवालुकम् । यद्वा, तत्तरलानन्दीति वृथश्च पद पु-
 लिनविशेषणम् । तत्रोपविश्य गोपीभिः सह रेमे । जुष्टविति पाठे
 रमयाश्चकारेति परेणाचप. ॥

निवृत्तिपक्षे, नया पुलिनमावश्याया', पुलिन सात्त्विक मत्पयमा-
 विश्य पविश्य तत्तरललोति यावत् । ना पुरुष परमात्मा गोपी-
 भिः श्रुतिभि सह रेमे तदुक्त भगवता । तेपामेवानुक्तमर्थमहम-
 दज्ञानज तम * माश्याम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति । त
 चद्विषयाभिकाङ्क्षालक्षणतापस्य निवृत्तत्वाद्विमवालुकस्थानीय शा-
 न्तम् । अत एव, तस्या नयास्तरलास्तृष्णादिलक्षणस्तस्तरलास्तर-
 लास्तै आनन्तरलैरानन्दि आनन्दाविर्भावमाधनम् । एत कुमु-
 दामोदवायु, कु पृथिवी भारवचारणादिना मोदयतीति कुमुद प
 रमात्मा कुमुदपुष्पस्थानीय । तत्सम्बन्धिर्हर्षो न-पस्थानीय. । तद्यु-
 क्तो वायुस्थानीयो गिह्यतः माश्यासुर्गत्र तत् ॥ ४५ ॥

एव सर्वप्रकारेण तासां जलस्पर्शकौलित्वात् सम्पाद्य सोपकरण
रसबिन्दासचरितमाह ॥

बाहुप्रसारपरिरम्भकराल्लकोरु
नीचीस्तनाल्लभननर्मनखाम्रपातै ॥
क्षेत्र्यावलोकहृसितैर्नजसुन्दरीणा
मुत्तम्भयन् रतिपति रमयाञ्चकार ॥ ४६ ॥

बाहुप्रसारेति ॥ तत्राद्युच्यते इत्यनमादौ दर्शयति । दूरे स्थि-
ताऽवयवविशेष स्वयं बाहुप्रसारस्ततो बलादपि परिरम्भ आञ्छे-
यस्ततः करादीनामालभना गालिङ्गनानि । तत्र कराऽऽलभन इत्येव
इत्यग्रदणम् । एव कथोन्नयनार्थम् 'अलकानां स्पर्श' । बाहुष वा
र्थे मूढस्पर्श । रसोद्भवनार्थस्तत्तत्क्षततादृशादयं 'कामसुद्धनिरूप-
का' । नखक्षतादिभिस्तत्तत्स्थाने स्थितस्य कामस्योद्भोधायाभिधा-
नात् । क्षेत्र्या मस्तोभनादि । तत्पूर्वकाम्येवावलोकनानि हसि-
तानि च तैः रसस्थापकर्मजगुं दरीणा रतिपति कामम् उदीपयन्
रमयाञ्चकार । ता रमयावाम् । ससुक्त कामो रतिपतिर्विसुक्त
स्वशिरुष । तत्राऽपि तासां सुखमेव प्रकटितवान् । न तु कामा तेन
चिरस्मित्यादितवानिति भावः ॥

निष्ठात्तपक्षे, अविवेकावस्थाया बाहुप्रसारादिभिर्जातो यो रति-
पतिः कामस्यमुत्तम्भयन् नमयन् जलमु दरीणामुपनिषद्' । कर्मणि
षष्ठी । रमयाञ्चकार । अधिकारिचेतसि कामनिष्ठात्तत्पूर्वकनिषीधित
मस्तच्छेकरसान्-दस्वरूपमात्मानं प्रकटितवानिति भावः ॥ ४६ ॥

एव सप्तानश्रुद्धारमुपपाद्य, न विना विमलम्भेन सयोग
सुष्टिमवगुते * कथापिते हि प्रज्ञादौ भूयान् रागोऽभिवर्द्धते इ

ति भस्तेनोक्तत्वाद् तत्पुण्यव्यर्थ विषयोनमुपपादयितुं पीठिका
रवपति ॥

एव भगवता कृष्णाच्छब्धमाना महात्मन ॥

आत्मानमेतिरे स्त्रीणा मानिन्योऽभ्यधिकभुवि ॥ ४७ ॥

एवमिति ॥ एषा पूर्वोक्तप्रकारेण भगवत् सर्वज्ञानसमर्थात् स
ज्ञान इत्यस्मात् कृष्णात् परिपूर्णत्वेन न्यूनतामतिरहितत्वान्महा
त्मनो लक्षणे मान आदरो याभिस्ता सत्य । सम्पत्ति मानवत्यो
वभूतु । भुवि स्त्रीणा समाजम ये मत्स्येक मर्ता एरात्मानमऽभि स-
र्वप्रकारणाधिक न मेतिरे । अत्रय प्रतिगर्वितमानसा वभूतु । इ-
त्यथोर्भात् एकत्र सतोरुत्पत्तुरक्तमो * स्वाभीष्टा-ल्लेषनीक्षादिवि-
रोधी मान उच्यते । अहेरिउ गतिः भेन्ध स्वभारकुटिला तत ।
समिभित्तोऽथवा शु र्मेर्मादय उदीरित । तथाचास्मत्समाना सती
अन्या नास्त्वतोऽस्मात् यदि मार्थपिप्यति तदा रस दास्यामस्तथा स-
त्यस्मत्पार्थनया यथा भगवानस्मदशने जातस्तथा तत्पार्थनया वय-
मपि भविष्याम इति रसार्थमेव भाषी, न तु दोषरूप । भगवज्जावन-
या क्रतत्पदिति भाव ॥

निवृत्तिपक्ष, इत्य मत्यगभिसस्य परमात्मन औपनिषदत्व प्र-
तिपाद्य ताभिरपि दुर्ज्ञेयनयैः प्रतिपादितमिति वीर्ययितु दुर्ज्ञेयता-
मनेपादासु क्रम ॥ एवम् उक्तप्रकारेण प्रतिपादिताज्ञगवती निर-
दुर्ज्ञेयार्थेण कृष्णाच्छब्दान् मन्थिरान वरूपा महात्मन मत्पम-
ऽभि तात् परमात्मने ल-न मान प्रामाण्य चाभि । तत्रय, भस्य
मदने भूतस्य नि इवसितमेतद् यन्मेद् इत्यादिश्रुत्या स्त्रीणा
श्रुतीना भुवि ज गभूतो परमात्मनि प्रापाप्यत्य सत्य, आत्मान
मधिक भेतिर इत्यर्थ ॥ ४७ ॥

ततो भगवान् यत् कृतार्थोस्तदाह

तासां तरसौभगमद् वीक्ष्य मानं च केशव ॥

प्रशमाय प्रसादाय तन्नैवान्तरधीयत् ॥ ४८ ॥

तासांमिति ॥ स्वात्मानमभ्यधिकम् यमानानां सौभगान्मा
नाज्जातमसाधारणत्वात्तदक मानस्य माहावस्थाव्यप्य, येनाद्दर्शी
योऽपि तिरस्कृत्यते तादात्म्यं तद्देसुभूतमनुनयायता यचित्तसमु
त्पत्तिरूपं मानं च वीक्ष्य विशेषतस्तद्गुणलभ्य, मद्स्य निवृत्त्यर्थं ता
सां प्रशमाय चित्तोन्नतिवारणाय मानशांतये, तासां प्रसादाय प्रस
न्नतया स्वव्यथापादनाय केशवस्तत्रैवान्तरधीयत्, न त्वं यत् गच्छ
न् कथाचिद् दृष्ट । केशो अशयो यस्य सतीति भारतीयव्युत्प
त्त्या या शोभा तासां सा तद् तर्धाने निवृत्तेति व्यज्यते । यद्वा क
श्च ईशश्च प्रशयतीति केशव । तथाच ब्रह्मरूपोऽपि रजस्तमो
पक्षमोऽनं पक्षीकरणसमर्थस्य तासां मद्मानभिरमनेन प्रतीकरणे
किं चित्रमिति भावः । ननु मद्माननिरासायोपाया तरं कुतो
न रचितवानिति चेदसम्भवात् । न हि मत्प्रेकममादनं सम्भवति ।
एकस्यां प्रथमं प्रसादोऽसौभादीं किंमिति प्रसादितेत्यऽपरस्यां
सांभाधिकोऽहवात् । तस्मात् सर्वां मिति रासरसं हातुं येमधर्ज्ञाना
ऽर्थं विपलम्भः । यद्वा, सर्वासां मद्मानयोः प्रवृत्त्याय, येयस्या
श्रीराधाभिधायां संख्या, प्रसादाय वक्ष्यमाणमत्यानुरोधेन तथा
सहा तरधीयत् । केशान् वर्यते सरकरोतीति केशव । तथाच के
शप्रसाधनादितत्प्रेमोपायविधाने परमचतुर इति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, तासां श्रुतीनां च सौभगमदस्त वीक्ष्य, मानं स्व
स्मिन् प्रामाण्यं च वीक्ष्य दूरतगमरूपायनमदस्य प्रशमायां तावेद्वाच्यं न
तुनेन बुद्धं तमिति श्रुत्या श्रुतिव्यपमानानिक्तमानानाम् यत् कथाप्य

ते । तेन तासा प्रसादाय तत्रैव तत्तदन्तःकरणैश्चक्षुष्वेवास्तरधी-
यत । सर्वमन्वयसत्ताक्षित्वेनैवायम तु शक्यता भात इत्यर्थ । तथाच
श्रुतिः । यदि मते श्रुवेदेति दृश्येव न तत्र वेत्थात्मनो रूप नो न
वेदेति वेद च, अविज्ञात विज्ञानता विज्ञातमऽविज्ञानता, मलि-
योधविषय स तमिःपाथा । अत्र ब्रह्मणो दुर्योधत्वं, श्रुत्येकगम्यत्वं,
सर्वव्ययसत्ताक्षित्वेन वेद्यत्वं च दर्शितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थ
श्रीपादशिष्यदत्तचवशारतस-रामकुमारबभ्रु-
धनपतिमूर्च्छिताया श्रीभागवतगूढार्थ
दीपिकालयव्याख्याया दशमस्क
एकोनविंशोऽध्यायः

अथ रासपञ्चाश्याधीव्याख्याया गृह्यार्थदीपिकायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ (३०) ॥

त्रिंशे विरहमतप्रचेतसा नीपवीषिताम् ॥

तन्मपत्वसुखप्रभसुखलीला निष्कप्यते ॥ १ ॥

अथ भगवद् तर्धानान्तरं जाता दशा वर्षाधिष्यद्वादी रसा
ऽऽसक्तचित्तानां भगवत्तस्मीनाम् अकस्मात् मेष्टादर्शनञ्च य महा तं
तापमाह ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गना ॥

अतर्प्येस्तमचक्षाणा करिष्य इव यूथपम् ॥ १ ॥

अन्तर्हित इति ॥ भगवति पूर्णाऽखिलैश्वर्यतन्मप्ये परम
निधिभूते सहसैवाकस्मादेवा तर्हितेऽदर्शनं गते, सहसैव त भगवन्तम
चक्षाणा अपश्यन्त्यः सहसैवातप्यन्त निःसीममन्तापत्यो जाताः ।
रङ्गः सहमेव माता साधिभौमश्रिय सहसैवाचक्षाणो यथा सतप्यते
तद्वत् । यतो व्रजाङ्गना बालभावमारभ्य तस्मिन्नेवासक्तस्वा ता इति
भावः । यद्वा, अ तर्हिते अ तर तत्करण एव तासा मधिक्य इव
ते सति, परिश्य भगवन्तमचक्षाणा बहिर्मुखवदन्तश्चाचक्षाणा अत
प्यन् । यता व्रजाङ्गना अ तर्पिषाराकुशला इत्यर्थः । नच तासा
कायात्मन इवितम् । काःमात्मना दर्शनादना शा तोपलम्भात् ।
अतस्तासा परममेवमतीना दर्शनस्पर्शनादिकमेव मुखवमिति यो
तचित्तु दृष्टान्तम ह ॥ करिष्यो इति यो यूथप महावचनमचक्षा
ना यथा तप्यन्ति तद्वत् । करिणीना यथा गनदर्शनाद्यभाषे स्ते
हो भवति तथा ताऽ वासामित्यतस्ता एव दृष्टा तीङ्गताः ॥

निदृशिपक्षे, अथ विज्ञानतामविज्ञातःवाचदपेक्षया अन्तर्हिते भगवति सहस्रेण त परमात्मानम् अचक्षाणा साक्षात्प्रतिवादिपुत्र-मवाक्ताः स्वज वदृशिपतिफलितचित्तेन निपयीकर्णुमवाक्ताश्च प्रजाङ्गना, श्रुतयोऽतप्यन् । तस्य चभूयुः ॥ १ ॥

तापान्तर जाता तासां दशामाह ।

गीत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै-

र्भनोरमालापविहारविभ्रमै ॥

आक्षिप्तचित्ता प्रमदा रमापते

स्तास्ता विचेष्टा जगृहस्तदात्मिका ॥ २ ॥

गत्वेति ॥ रमापतेः भेष्टस्य गत्या स्वाभाविकेन नृपुरस्वनखु-क्तेन पाद वासेन, अनुरागः स्नेहस्तत्पूर्वक मन्दइक्षित तत्सहितो विलासस्त्र-सहितानीक्षितानि कटाक्षास्तै ।

तथा मनो रमयति, मनसि रमते च य आलापो शुद्ध भाषणवाचिक व्यापारः । विहाराः शृङ्गारचेष्टाः । चित्तदृश्यनवस्थान शृङ्गाराद् विभ्रमो यत् * इत्युक्तलक्षणो विभ्रमश्च । तैराक्षिप्ता वाक्या-नि चित्तानि यासां ता । अतस्तदात्मिकास्तन्मय्यो, यत्तच्च प्र-मदाः मरुदृग्मदसुक्ता, रमापतेर्बिम्बिषाञ्चेष्टा जगृहस्तदनुकरणैर ङ्गीदक्षित्यर्थः । अत्रानुरागचित्तदृश्यनवस्थाने मानसे, आलापो वाचिको, गत्यादयः कायिका । अ यभावानामप्युपलक्षणमेतद् । अत्राभिज्ञापते, रमापतेर्लक्ष्मीपते श्रीविष्णोरन्तरेवाविर्भूतस्वरूपस्य लक्ष्म्या सह विलासरूपा स्वात्मना च सह विलासरूपा वा-ञ्चेष्टास्ता जगृहुः । ननु दासीनां तासां भगवङ्गीलाऽनुकरणमनु-चितमिच्छाशङ्कानिदृश्यर्थमुक्त- तदात्मिकाः ॥ त भगवानात्मनि आ-विर्भूतो यासां ताः । अतस्तापनिदृश्यर्थं तङ्गीलाग्रहणं न विरुध्य

त इति भावः । किञ्च, ममदाः । तथाच ममद्देहेतुकदासीभाव वि-
हाय कात्ताभावस्तथा मधुश्लेषानुकरणमपीति भावः ॥ अन
भिज्ञापक्षे रमापतेः सर्वसौ इत्यस्यस्वाभिस्वामिनः ॥ माभिनीपक्षे,
गतश्लेष् गच्छतु नाम, वयमेव तदीयास्ताश्लेषाः कर्तुं शक्ता इति
बहिः मकटीकर्तुं तास्ताश्लेषा जगद्गुः । यतस्तदापि मकृष्टो मदी
यासा ताः । यतश्च, तदात्मिकाः परस्परमातिगाढमेवशाद्भेदाभि
मानवत्तः । अ तस्तस्य गत्पादिभिराक्षिप्तचिन्ताः ॥

निष्ठचित्तपक्षे, श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो मनः वाचो ह वाक् यद्
प्राणस्य प्राण इत्यादिश्रुतयश्चेतनाद्यभिष्टितैर्गत्पादिभिः परमात्मा
न मत्वाकृष्टचित्ता । यतः प्रकषेण मद्दः परमात्मपतिपाद्भे हर्षे
यासा ताः । रमापतेः सत्तास्फूर्तिलक्षणसोभास्वामिनश्चैतयस्यैव
तास्ता गवनादिरूपाश्लेषा जगद्गु । स्वय वाच्यवाचकपोरभेदात् ।
तदात्मिका ॥ २ ॥

तदात्मिका इत्युक्त भगवत्स्वरूपपरिग्रहमाह ।

गतिस्मितगंक्षानभाषणादिषु

श्रिया श्रियस्य प्रतिरूढमूर्त्तय ॥

असावह खित्यवलास्तदात्मिका

न्यबोदिषु कृष्णनिहारविभ्रमा ॥ ३ ॥

मतीति ॥ श्रियस्य गत्पादिषु प्रतिरूढा मूर्तिर्पाप्ताम् । भगवद्भक्ति
स्वात्मन्येवारीपितवत्तः । यतः श्रियाः । तथापि मनसा प्रतिरूढ
मूर्त्तयो, न तु नटवत् तच्छब्देषादिक धृतवत्प्यो, यतोऽवलास्ताहश-
बलरहिता । अतस्तदावेशवशात् तासां तथात्वमित्याह ॥ तदात्मि-
कास्ततः कृष्णनिहारविभ्रमाः ॥ कृष्णस्येव विभ्रमाः क्रीडा वि-

लाया यासा ताः । अतो योऽविष्यतेऽसावहमिति परस्पर निषे-
दितवत्त्व । न तु वय व्रजस्त्रिय इति मनागपि काश्चिदपि जानन्ति
स्मेत्यर्थः । कृष्णविहारैः स्मर्थमार्णैर्विभ्रम उ मादो वासाभिति वा ।
स्त्रीलासुयानुभावोऽयम् । समानमिद पद्यभितरपक्षयोरपि ॥

निवृत्तिपक्षे, गत्यादिषु देहेन्द्रियव्यापारेषु या, भिषास्तत्त
दाकारलक्षयस्या भियस्यात्मनः प्रतिच्छदा आत्मन्याच्छदा मूर्तयो
यासा ताः । अत एवास्य वासुदेवस्य विभोर्ध्वात्तन् एव उच्य
विषयप्रकाशनसामर्थ्यं यासाम् । किञ्च, तस्मिन्कारोपितत्वात् तदा-
त्मिकाः, तत्सत्तातिरिक्तसत्ताविधुरा इति । कृष्णस्य सदानन्द
स्वरूपस्य परब्रह्मणः सत्तास्फूर्तिमदात्त्वादिलक्षणविहारे, तद्वर्णने
विभ्रमो यासा ताः श्रुतयो न्यवेदिषु' बोधयामासु । तथा अ-
सौ परमात्माऽहमेवेति न्यवेदिगुरित्यर्थः । तथाच श्रुतयः । यद्वाचा-
ऽनभ्युदित येन वागभ्युच्यते, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मत,
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुरपि पश्यति अह ब्रह्मास्मि, योऽसा-
वादित्ये पुरुषः सोऽसावहमित्याशाः ॥ ३ ॥

एव तन्मयता याज्ञाना स्त्रीलागुपवर्ण्ये पुनः प्राप्तस्वशरीरा-
ऽनुसन्धानाना चेशामाह ॥

गायन्त्य उषैरमुमेय सहता

विचिक्युरुन्मत्तकवहनाहनम् ॥

पद्मच्छुराकाशवदन्तर वह्नि-

र्भूतेषु सन्त पुरुष वनस्पतान् ॥ ४ ॥

गायन्त्य इति ॥ अहो येन वय रमिताः स मेह इदानीं क ग-
त इति विचिन्त्य सहता मिलिताः प्रथम मेहमेव गायन्त्य एव । य

था वय तदीयकलगीतमाकर्ष्य कृदिति तत्समीपमागतास्तथास्मिन्नी
 तमाकर्ष्य सोऽन्वाभ्यऽस्मत्प्रविधावायास्यतीत्याशयेन तथा जाताः ।
 ततोऽनागते मेहे उ मत्तकरद् वनाद्वन विचिकपु. । अस्मिन् वने
 मेहः स्यादित्याशयात् तत्र वने प्रतिवृक्षादिकम् वेषण कृतवत्पः ।
 अवेषणेनाप्यलब्ध मेह वनस्पतीन् उ मत्तकरत् पमच्छुः । सर्वत्र
 पूर्णत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्वाप्यनिरूपणात् तदन्वेषणत्वमभ
 यो. परमोन्मत्तवोद्वृत्तत्वमित्यभिप्रायेणो-मत्तकरदित्युक्तम् । यथा
 विश्वत्रोतनाद् वा । आकाशवद् भूतेष्वन्तर्बहिः सत्तम् । अत एव
 गुरुषु पूर्णं सर्वात्मानम् वेषणाद्ययोम्यमित्यर्थः ॥

निरक्षिपसे, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य, स त्व ज्ञानमन-त
 ब्रह्मेत्येवममुमेवाकाशवन्तर्बहिश्च भूतेषु सत्त पुरुष मावत्य, सो-
 ऽ वेष्टन्व इति त विचिकपुस्तस्या वेषण प्रतिपाद्यामासुः । त
 या, गुहाहित गह्वरेण पुराणम् इत्यन्तःकरणलक्षण वा वन वन-
 स्थितम् ॥ उ मत्तकरदिति ॥ सुस्तस्यात्प्रविशिष्टम् तकरण वन त
 स्माद् वनाद्वन तद्दृष्टिविशिष्टादितरदृष्टिविशिष्ट, तथात्वा विशिष्टा
 सितन्व इति प्रश्नपूर्वक विचार, वनस्पतीन् अ तकरणवनस्पतीन्
 सत्त्वगुणादीनुद्दिश्य बोधयामासुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्कृतमभान् मपञ्चयति ॥

दृष्टो य कश्चिदश्वत्थं ब्रूक्ष न्यग्रोधं नो मन ॥

नन्दसूनुर्गीतोद्दृष्ट्वा प्रेमहातावल्लोकनै ॥ ५ ॥

दृष्ट इति ॥ तत्रादौ विष्णुमन्त्रापतिकद्रावतारभूता एते
 अन्वत्थादयोऽवश्य पश्येपुरत एते मद्यन्त्या इत्याशयेनान्वत्थादीन्
 पृच्छति ॥ हे अन्वत्य, हे ब्रूक्ष, हे न्यग्रोध, वो सुष्माभि कश्चिद्
 कि न ददूनुर्दृष्टः । नन्देन परमभक्तेन अ मान्तरे आराध्य पुत्रत्वेन

लक्ष्य' । अस्मदनुग्रहाय वा तत्पुत्रत्वेन वक्तव्यम् । अत एव नो-
ऽस्माक मन प्रेमहासावलोकनेर्हृत्वा गतः—अन्वर्हितः । यद्यपि स
सर्वत्र व्याप्तस्तथापि नन्दस्मृत्येनास्माक मेहोऽतस्तद्भ्रुवोऽन्विष्य
त । सुष्माभिर्दृष्टश्रेय तर्हि करुणया वक्तव्यम् । त लक्ष्या हृत्वि-भ्यः
स्वान इति भावः । यद्वा, ननु विष्णुः कथं चौर्यं कृतवानित्या
शङ्कानिपासाय नन्दस्मृति-सुक्तम् । तथाच यथा दधिदुग्धादि
चोरितवोस्तथा मनोऽपीति भावः । ततस्तोभ्य उच्यते—
अहो, अलक्ष्मीसस्थानभूतः, परुना दवाः स्वर्गलोकमायन्, तस्य
शिरश्चित्वा मेघः मक्षारयन् स ग्लानोऽभवदिति श्रुतेरयमपि ग्लानो,
लोकानामज्ञानहेतुरेव, नितरामग्राभ्यधोभूतानि यस्येत्यधोदृष्टि-
र्यग्लो
थ । अत एते न वदिष्यतीति विचार्य्मा-यत्र गता ॥ अनभिज्ञा
पक्षे, अत्युच्चतरत्वादेते द्रुतरचरमव्यस्मान्नेहमउभय पश्येयुरिति सम्भा
व्यं पृच्छति ॥ दृष्ट इति ॥ किमर्थं पृच्छत्यत इति चेत् तत्राहुः ॥
नन्दस्य साधोः स्मृनुर्नोऽस्माक स्त्रीजनाना भेन्ना सर्वलोकधोइनी
यधिविशेषेण साहृतेर्हासावलोकनेभृत्येभ्योर्धकर्मक्रुश्लैर्विदुतनेत्रा
दिद्वाराऽ त करणलक्षणा-तः । यत्रेष्टु समर्थमनोरत्नमञ्जूषा चोर
पित्वा पलायितोऽतस्त पृच्छाम इत्यर्थः । तत उत्तरमलक्ष्वा, मह-

रिति विचार्य्मा यत्र गता ॥ पाणिनीपक्षे, एत सर्वलोकपूज्याः
महृष्या इत्याद्येन पृच्छति ॥ दृष्ट इति ॥ दृष्टश्रेय वक्तव्यम् । य
तो नो मनो हृत्वा, न त्वस्माभिस्तस्य मतो दक्षामिति भावः । ननु
भवदन्तस्य मनो पलाय कथं हृतवानितिचेत् तत्राहुः ॥ मेमेति ॥
स्वामतमित्यादिवचनेराविष्कृते भेन्नाऽ त प्रवेशो, हासेन अइण
मवलोकनेन दूरणम् । ननु तदुपरि भारतीभिर्विश्वास किमर्थं कृत
इतिचेत् तत्राहुः ॥ नन्दस्य सर्वान् दपद्वग परमविद्वत्सनीपस्य

सूनुस्तोऽस्मभ्य सुखमेव दास्यतीति मत्वा विभ्वात्, कृत इति भा
 व । ततोऽल्लभ्योचरा क्षण स्थित्वा, अहो किमेतामिरित्यस्मान्न
 जान तस्तन्वा, मत्पुत्र न ददते तदल्लभेति, श्रुत्वाभक्ष्यकलाप्रकृष्टैः ।
 न ददाभिर तिष्ठति । न्यगधो रुणादि । रुधिर् आवरणे । श्रेष्ठत्पधो
 गच्छतीत्यर्थः । तत्रात् मष्टमयोम्यैश्च बहिरत्यन्तकठोरै , परोपका-
 रमाहात्म्यानभिर्द्वैभूतावासयोम्यैरिति विचार्योन्वन्न गताः ॥

निश्चिपक्षे, गुणा न विदुरात्मानमित्युक्तत्वाद् गुणाद्यभा
 स्यतामाविष्कुर्वन्ति ॥ इष्ट इत्यादिना ॥ अश्वत्थादिपदैः सत्त्वर
 कस्तमोऽभिधा गुणा सुखन्ते । नोऽस्माक मेम मत्प्रज्ञापूर्वकम्,
 अपल्लोकमैः श्रवणादिस्वैर्मेनो दाई हृत्वा उद्धृत्य, न वः = आन
 न्दश्चासौ सूनुः = अर्कश्च । आनन्दस्वयम्भकाशक्य' परमात्मा ग
 तोऽवगतः स युष्माभिर्दृष्टः कश्चित् । भवश्चिरमकाश्य इति भा
 वः । सूनु' युजेऽनुजेऽर्के' नेति मेदिनी ॥ ५ ॥

अथ कुरवकादीन् दष्टा एते महा-तः पुण्यव-त' सग-धा मधु
 वैरऽतिथिभिरभिषे सेव्यमानाः रुद्धा त'करणाः कथयिष्यन्ती
 ति मत्वा पृच्छन्ति ।

कश्चित् कुम्बकाऽशोकनागपुलानचम्पका ॥

रामानुजो मानिनीना गता दर्पहररिमतः ॥ ६ ॥

कश्चिदिति ॥ कुरवक, शोणाऽम्लानः । नागो नलकेतर' ।
 हे कुरवकादय । रामानुज कश्चिदितो गतः । अनेन मार्गेण गच्छ
 न् दूतोऽपि इष्ट' स्वादिति भाव । रामावतारे कृताया, सेवायाः
 फलमदानायास्मिन्नवतारे स्वीय नाम, ज्येष्ठत्व च लक्षणयाव द
 चत्वाद् । स भक्ता अस्मोस्त्यक्तुमयोग्यास्त्यक्त्या गतोऽत, पृच्छा
 यः । तस्माद् दष्टश्चेत् कृपया वदतेति रामानुजपदाशयः । करुणा

सागरोऽपि भगवान् कठोरचित्तक्षत्रियजात्युत्पन्नत्वात् स्वभाव
 मनुकुवन्नस्मत्साणहरचेष्टो जात इति वा तदाशयः । यत्रापि तेन र
 मिशानामस्माकं मान उत्पन्नस्यापि तस्मिन्पार्थिवतर्जो नोपि
 तम् । यतो दर्पहर स्मित यस्य सः । तथाच मिष्टीपत्रमन्त्रेण
 रोमनिवृत्तिमभवे विषमदानं मोक्षितम् । अत्र च पशु विदेत कि
 मर्थं परित जनैदिति यायात् । अतस्तद् वाप विचार्यं वक्तव्य
 इति भावः । तेभ्योऽप्यलोच्यरासोद्धैराकस्मिन्नेन वायुना शालि
 तात्रशास्त्रोस्तानास्त्व, अहो शिरोभूतानेन, यय न जानीम इति सु-
 चयन्त्यतोऽल्लमेभि सम्पद्भवितैरिति मनसि विधायाऽन्वयं याता ॥
 अनभिज्ञापक्षे, अहो किमर्थं गत इति चेद् ट्यैव गत इत्याशयेना
 हु ॥ रामानुजः ॥ तथाच, बलभद्रानुजस्य तस्य नास्ति यय
 समावना अतो भयनिमित्तकं तद्रमन न सम्भवति । नाऽप्यस्म
 न्माननिरासार्थं च । तस्य स्मितमात्रेणैव सुकरत्वादित्याहुः ॥ दर्पे
 ति ॥ तथाच स्मितविस्मृतिमन्त्रेण दूतमानास्तद्विद्योने क्षणमपि
 जीवितुमशक्ता अन्वेषयाम पृच्छामश्च । अत रूपया वदतेति
 भावः । तेभ्योऽप्यल्लोच्यरा, अहो अप कुर्वक । अतिमकर द
 त्वाद् अलीना कुत्मित ईपद्वा रथो यय सः । यद्वा कुत्सिताडोदन
 शब्दात् क सुप्र यस्य स रोदनमिव । अशोकः, शोकरहितः । पी
 दानभिज्ञत्वाद् व्यावर्जितः । नागोऽय नास्मैव भयानकः । अय तु
 पुसापि नागः । चन्वकोऽपि परिणामविरसस्तस्मादेते न वेष्ट-
 कथनेनास्थान् सुसायिष्यन्तीति विचार्यान्वयं गता ॥ मानिनीपक्षे,
 क्रुर्वकाशको कामोदीपको । नागादय कामवाणपुण्या कामन
 व्यावर्तयन्त्यत कामिन त पश्चाऽप्येते हास्यन्तीति मत्वा तान्
 पृच्छन्ति ॥ कश्चिद् गतः, किं वा कश्चिद्वेदं निलीय वर्तते । ननु
 किमर्थमन्वेषयत इत्याशङ्क्यास्मत्सर्वस्वमपहृत्य पलायित इत्याह ॥

मानिनीनां मानिकबनानामस्माक स्मितादिना दर्प्यं हतशान्, नि
 बनाधास्मान् कृत्वा गताऽन्ता धूर्नाशशेमाणरस्माभिर्द्धितेष्व इति
 भावः । ननु अथलाभिर्धूर्णमाभि' रूपं धर्तुं शक्य इति चेत् तत्रा
 हु ॥ रामानुज ॥ तस्य ज्येष्ठो भ्राता वलरामोऽप्यस्मदपेक्षया न
 मन्वत्स्त्वस्वामनुज कथं मन्वत् स्यात् । अथ यथा वलायन न कुर्या
 इति भावः । ततोऽल्लस्यमतिवचना आदौ एत गुरुवजातिन्वेन कवोर
 चिन्ता' कृष्णपक्षपातिनो न कथयिष्यन्तीति मत्वाऽ पत्रं गता ॥

निश्चिपक्षे, कुरवकादिशब्दै कुरवकादिस्थानीयानामाका
 यादीनां स्थूलसूक्ष्मभूतानां गृहणम् । रामा महामाया अनुजा भ
 गिनी यस्य स सर्वकार्योपादानमायाधिष्ठात्युत कश्चिद् द्रुप्या
 भिरितोऽनगतः । स त्वऽस्माक मानिनीनां तत्र यामाभ्यवतीनामपि
 दर्पहरं स्मितं तत्स्थानीयं चराचरात्यकं जगद् यस्य स' । अस्माक
 मपि सत्त्वासत्त्वाभ्यां वनतुमशक्यत्वात् । तथाच महाभूतेभ्योऽपि
 पर इति भावः ॥ ६ ॥

अथा यत्र गत्वा तुलसीं ददृशुस्तत, इय भगवतोऽतिमिया स
 र्बदा तश्चिद्वर्तिनी स्यात् तज्ज्ञानवती, भगवदीयतया दयावती
 वक्ष्यति चेति मत्वा तुलसीसन्निधौ गत्वा ता पृच्छति ।

कश्चित् तुलसि कथ्याणि गोविन्दचरणगिये ॥

सह त्वाऽऽलकुलार्थभ्रद् दृष्टस्तेऽतिमियाऽच्युतः ॥७॥

हे तुलसि त्वया अच्युतो भगवान् कश्चिद् दृष्टः । यस्त्वं क
 थ्य, पी भगवत्पासिसाधनपुण्यपुञ्जानुष्ठानवती । अत एव गोविन्द-
 चरणां द्विवी यस्यां सा, तच्चरणयाः मियेति वा । अत एव तथा
 इतिमियाः । अत एवाऽच्युतः । त्वया कदाऽपि न विमुक्तः ।
 अत एव त्वामलिकुलोर्ध्वमरसमूहैः सह विक्षेपमभ्यगणय्य विभ्रद

धारयन् वर्त्तते । यत्रप्यऽस्माकमप्यतिविमस्तवापि नास्माक ता-
हस कल्याण येन कामोपाधि विना त्ववरणवैवातिभिष्यो भवेता-
म् । अतो नास्माकमच्युतः, किं तु पलायनमस्तकाशाद् गत । सर्व-
स्यापि कल्याणकरी त्वमिति वा । अतो हृष्ट्येवार्हे कथयेति भावः ।
तस्या अगामोत्तरा, अहो भगवदीयेषु भगवदाज्ञा विना न कथ-
यिष्यतीति मत्वाऽप्यत्र गताः ॥ अनभिज्ञापके, हे तुल्यसि हे कल्या-
णि दर्शनभगवत्वरणार्थणादिना सर्वलोककल्याणवद्दं यतो मो-
धि दस्य महाविष्णोर्वरणायोः भिये । अत एव नारायणसदृशत्वा-
दस्माकमतिविधोऽप्यच्युतः, अल्लिकुलेः सह त्वा विभ्रष्ट त्वया ह-
ष्ट कथिद । त्वत्सुग धमीया मधुप्रता अपि तेन न निवाद्यन्ते,
कथं तु तादृशसुगन्धराहतेन त्यक्त्वा किं कुर्म । तस्मादस्मज्जीवना-
य त कथयेति भावः । अहो विष्णुपूजागर्वता जारासकमानसा
अकल्याणवरस्मान् न भूत इति मत्वाऽप्यत्र गताः ॥ यानिनीपक्षे
हे तुल्यसि, हेकल्याणि, परमकल्याणवति, यतो, गोविन्दवरणाभिये
चरणेत्वादरन्वक्षरुम् । गुरुवरणेऽन्वयितिवत् । हे गोविन्दस्य वि-
ये इत्यर्थः । यतोऽल्लिकुले सह त्वा जाता विभ्रष्ट । अहो त्वदीय भा-
ग्यम् । यतोऽतिमा ता विद्या अस्मादवयो येन स त्वा सर्वदा वि-
भ्रष्टास्ते । अत एव त्वयोऽमच्युतस्तस्माद् हृष्ट्येवकथय कथयेति
भावः । अहो, इय ततो ललादरा जाताऽल्लिकुलेर्गर्वा न कथयेदि-
ति मत्वाऽप्यत्र गताः ॥

निहृष्टिपक्षे, अथ ज्ञानोद्भयपक्षकमध्ये गुरुपत्न्याश्चतुरिद्वय
पृच्छन्ति । हे तुल्यसि, तत्स्थानाये चतुरा इय, कल्याणि कल्या-
णस्य साधनभूते, गोविन्दस्ये इयक तुल्यलोक्तुवरण तत्तादृश्य प्रति-
विचरण वैरिर्द्वैतेशु मन्व भिये अल्लिकुलस्तत्तद्दृष्टिरूपत्वान्-
स्त्रीमसुराद्यै सह त्वा विभ्रष्ट भियो, यतो वरतु । स्वकथः ३ क

दाधिदपि न मच्छुतः स ते त्वया दष्ट' कश्चिद् ॥ ७ ॥

अहो एताः साधारण्यः स्त्रिय एवास्माकमुपकार करिष्यन्तीति मत्वा मालत्पादिका वृच्छति ॥

मालस्यदर्शि व कश्चिन्मरिच्छके जाति यूथिके ॥

प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधव ॥ ८ ॥

मालतीति ॥ हे मालति, हे मरिच्छके, हे जाति, हे यूथिके । मा लक्ष्मी लतति वेष्टयतीति मालती । मल्लते सुग धादिक धारयतीति मरिच्छका । जायत इति जाती, सुखजनकत्वात् सफलजन्मवती । यूथमरूपस्या असौ यूथिका । एवम्भूता अ वर्षसङ्क्रांताः । यूथ चतस्रो लता अतिपुग धपुष्पा भगवत्प्रिया, अतो भवतीर्वय वृच्छामः । वो युष्माभि कश्चिद् दष्ट । न दष्ट इति न वक्तव्यम् । यतो वो युष्माक इत्यकमलस्पर्शेन प्रीतिमुत्पादयन् यात' । करस्पर्शज वस्यात्यन्तपिकासस्य दर्शनात् । ननु तस्यास्मत्स्पर्शेने किं मयोजनमिति चेत् तत्राहु ॥ माधव ॥ लक्ष्मीपतेः सर्वदा तत्सहितस्य तदलङ्काराय पुष्पावचय आवश्यक इति भावः । अहो एता अत्रया' फलरहिता लक्ष्मीशमानि यो न कथयिष्यन्तीति मत्वाऽप्यन मता । मालतीजात्पोरवान्तरभेदेन यूथिका, जूहीति श्याता ॥ जनभिज्ञापक्षे, अहो सौभाग्यातिरेकवत्यो नमस्वभावाः सर्वसुखकरा विकसितादरदा परोपकारिण्यो भविष्यन्तीति मत्वा मालत्पादिकाः वृच्छति ॥ मालतीति ॥ हे मालत्पादयः, कश्चिद् वोऽर्क्षि, भवतीना न केवल दर्शनमात्रमपि तु स्पर्शोऽपि जात इत्यनुवीयत इत्याहु ॥ प्रीतिमिति ॥ यतो माधव परमसौभाषीशत्वात् स्पर्शेनापि शोभानाक' । स्पर्शश्च युष्मिन्मत्वात्तस्यावश्यमेव जातः स्यात् । माधवो वसन्त इवेति श्लेषेण तद्विशेषो भवतीनामप्यस

सोऽतस्तुल्यपदुःखत्वादवश्यं वदतेति भावः । अहो एतां कर
स्पर्शेन विचारणं कृत्वा गतः स्वादत्तस्तद्गुणान् कथयतीति म
त्वाऽऽयत्नं याताः ॥ मानिनिपक्षे, अहो इमां मालत्वाद्भव सौभा
ग्वादिगुणैरस्मृतमाना अत एतां प्रसूक्या इत्याशयेन पृच्छन्ति ॥
मालतीति ॥ यतो भारत्यः पुष्पयोऽत करस्पर्शनं च । प्रीतिं जन
यन् यात इति सतन्मूर्ध्नि व्यञ्जयन्ति । परं त्वेतावता भवती
भिर्गर्भं न विषयो, यत एत न कस्या अपि प्रति, किं तु याया
शोभामात्रस्य धवः स्वामी । तस्मद्दस्मत्पक्षपाति यो नृपयशस्य क-
थयतेति भावः । अहो सद्यःस्पर्शोत्वाऽस्वर्नमर्नजस्य एता न ह्युप
त इति मत्वाऽप्यत्र मस्थिताः ॥

निवृत्तिपक्षे, मालत्वाद्स्वानीयानि यानि श्रोत्रतन्मृग्यन
घ्राणाख्यानानि द्रव्याणि पृच्छन्ति ॥ मालतीति ॥ व प्रीति विषयो
पलब्धिमुखं तत्प्रकाशेन जनयन् यात । प्रतीत्या विषय व्याप्य
स्थितः । ननु व्यापकस्य तस्य कथं गमनमिति चेत् तथाहुः ॥
माधवः ॥ याया ममावृत्तेर्धवः स्वामी । तथाच प्रवाणचैतन्वस्य
गमनादकमिति भावः ॥ ८ ॥

अहो एते आम्नादयः परोपकारशीलास्तपस्विनस्तीर्थसेवा
पराश्चेति मत्वा तान् पृच्छन्ति ॥

चूनमियालपनसासनकोविदार-

जम्बुर्कचित्प्रकुलाम्बकवम्बनीया ॥

येऽन्ये परार्थभक्ता यमुनोपकूला

शसन्तु कृष्णपद्मी रहितात्मना न ॥ ९ ॥

शूतेति ॥ शूताश्रयोर्मधुराऽम्बकलवेन भेदः । नीयो धूलि

कदम्बो बृहत्पुष्पः । कदम्ब छुद्रपुष्पो तिसृणु घः । गियालः
शाखभेदः । पनसः कटहर इति ख्यातो बृहत्फलः । असनः पतितशा-
खः । कोविदारः काचनारभेदः । अर्कः छुद्रवृक्षोऽपि गोपेक्षर-
गियत्वात् प्रसार्हः । च्योतति रसमिति चूतः । च्युतिर् क्षरणे ।
मीणातीति गियालः । मीन् तर्षणे । पनाप्यते स्तूपत इति पनसः ।
अस्यति परदुःखमिति असनः । अमु क्षेपणे । कु भूमिः विदार-
यतीति कोविदारः । ह विदारणे । परोपकारार्थं कृष्टिति भूमिः नि-
र्भिय नि सतः । जमति परदुःखमिति जम्बूः । जमु अदने ।
अर्कः भानुवज्जाख्यहरः । खिलति परदुःखमिति खिलः । खिल-
भेदने । वज्जुते अवगच्छति परदुःखमिति वज्जुलः । वकि गत्यर्थः ।
अप्यते स्वदुःखनिरासार्थं जौरित्याम् । अम गत्यादौ । कप-
ति हिनस्ति परदुःखमिति कदम्बः । नपति सुखं प्रापयतीति मी-
पः । मीन् मापणे । एवम्भूता हे चूतादयः । अ ये च ये मधू-
कादयः परार्थवयकाः परार्थमेव भवो जन्म येषां ते । भविका इति
पाठे भविक मङ्गलम् । फलाद्युत्कर्षोऽपीत्यर्थः । तमापि, यमुतो
पकूलाः ॥ यमुनायाः कूलसमीपे वर्तमानाः । तीर्थनिकटवर्तित्यात्
सरपवादिनः । नोऽस्मभ्य कृष्यस्य सदान् दक्षपस्य भगवतः प-
द्वी मार्गं शसन्तु कथय तु स्वस्य करुणापात्रतायाविष्कुरीत ॥
रहितात्मनाम् ॥ काश्चिद्गृहादिरहिताः । अनस्तच्छसन्तम् । तत्रा-
पि शूपा भाषणं न विधेयम् । यतो, यमुनोपकूलाः । यमुनासन्नि-
धौ वर्तमाना इति शपथो न्यज्यते । क्षमतेनात्मप्रदानं कुरुतेति भा-
वः । अत्र दशमं सिद्धरत्नस्य मार्गं पृच्छति । अहो एते समाधि-
निष्ठा न श्रुत्वन्मयतो न किञ्चिदपि यदन्वीति निरुद्धाः ॥ अन-
भिशापक्षे, कृष्यस्यास्माद्यत्तरजमञ्ज्वाभाकृष्य मनस्य चोरवक्र-
वर्तिनः पदवी शसन्तु । व्यक्षयन्तु । ननु स्वयमेवापि न्यस्य तस्य

गुडार्थदीपिकायाम् । २ अध्यायः (३०) । १४६

मार्गो निश्चेतव्य इत्याशङ्क्याह ॥ रहितात्मनाम् ॥ विरह्ण्वाकुल
तयाऽनेपणसमर्पणमाहितमनोरहितानाम् । कृपया भवन्त एव व
दन्तु ॥ अतो एत तीर्थयासिनोऽतोऽत्य तरुवोरहृदयाः, अतो न
कवयिष्य तीति ततो निवृत्ताः ॥ मामिनीपक्षेऽप्येवम् ॥

निवृत्तिपक्षे चूलादिस्वानीयानि पञ्चकर्मैन्द्रियाणि, जम्बवदि
स्थानीयान् पञ्चपाणान्, कदम्बनीपौ त्वत्ताऽह हारौ पूञ्जित ॥
चूतेति ॥ ये चाऽये शिषया परार्थव्रतका आत्मशेषभूता यमुनास्था
नीपमायामदशास्थिताः । नोऽस्माभि श्रुतिधी राहतात्मनामस्मद्
निचारविधुरचिचानाम् । कृष्णस्य परमात्मन पदवी मार्गं शसन्तु
स्वयकाशकस्य प्राप्नुष्याथ सूचय तु । तथाच तदनुमापका भ
व तो, न तु सदवभासका इति भावः ॥ ९ ॥

एतमतिवद्वहमानसा' माप्तात्य तदे'षा मार्गकथनप्रार्थनयोम्य
मार्गस्मरणाद् भूमीनिहितदृश्यस्तस्याः सर्वत्र सत्त्वनावश्य तद्दर्शन
सम्भाष्याह ।

किं ते कृत क्षिति तपो यत केशराङ्गि-
स्पर्शोत्सवोत्पुलकितान्मरुहैर्विनानि ॥
अप्यङ्गितसम्भव उरुकमधिकमाहा
आहा बराहवपुष परिरम्भणन ॥ १० ॥

किमिति ॥ हे क्षिति, ते त्वया किं कीदृशनामयेष तपः कृ
तम् । यत्पुष्पस्माभिरपि तव कृतमेष, तथापि तादृशफलानुकूल
न कृतमऽतो महान् खेद इत्याशयेनाहु' ॥ वनेति ॥ यतो या त्व
केशवस्थाङ्गिस्पर्शोत्सवो वस्याः सा । कश्च अश्च ईशश्च केशाः
ब्रह्मविष्णुशिवान्तेऽस्य वश्यतया स तीति केशव । केशाशिया

मकतया वाति गच्छतीति वा । तथाच तादृशस्य परमात्मनोऽद्भ्य
 स्पशोःस्तनो, नाप्यस्य तपसः फलमिति भावः । एतज्ज्ञापकं चिद्
 माहु ॥ अद्भ्यस्त्वेतत्पुलकिका विभासि विशेषेण शोभते । तत्र वि-
 शेषं पृच्छति ॥ अपि सम्भारनायाम् । किमपमुत्तरोऽद्भ्यसि
 म्भवः । मन्वति तथैकदेशे चरणस्पर्शासम्भूतः । यद्वा नैतान्वद,
 एक तु पूर्वमेवोरक्रमस्य त्रिक्रमस्य वामनस्य पदा सर्वाक्रमणाद्
 धुना भगवन्चरणस्पर्शनासम तात् । अथवा, नैतान्वदेयाऽपि तु त
 तोऽपि पूरं उराहस्य वपुषा परिवर्म्भणेनाल्लिङ्गनेनेदानीमद्भ्यस्य
 शोः स्तनः । तथाचास्मत्ताजात्यं भवत्या अप्यतस्त पश्य ती त्व
 दर्शयति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो किमथ तीर्यवासिमोऽपी नि
 न्य ते, यस्तमवश्यं जानाति स पष्टम्य इत्पुक्तनतीना म-ये काचि
 त् क्षितिं सूचयामास, तत सर्वास्तामाहु ॥ किमिति ॥ हे क्षिति,
 त्वया किं तपः कृतम् । पुलकितैरद्भ्यस्त्वेरद्भ्यः केशवस्याभिरूपा-
 केशा यस्य तस्य परतस्तु श्रस्य कृष्णस्यास्वाद्भ्यस्त्वशोःस्तना वि
 भासि । तान्शोःस्तनजनके तपमि पृष्टे, अद्भ्योत्तरां तामुपलक्ष्य स्वय
 मेवोत्प्रेक्ष्य त्योऽपि अयमद्भ्यसम्भव उत्सव उरुक्रमविक्रमजनिते
 पीडापतपसो वा, आर्हास्त्रि महावराहवपुषः परिवर्म्भणजनितस्य
 चारूपण तपया । यद्वा, तन्चरणस्पर्शजनितपुण्याद्वा । किं वा तत्परि
 र्म्भणजनितपुण्येन । तथाच तत्वाद्स्पर्शादिरहितत्वाद् दुर्मगानाम
 स्माकं, तत्वाद्स्पर्शमनुभव ती गुणगा त्वं करुणया तं मदर्शयेति
 भावः ॥ मानिनीपक्षेऽप्येवम् ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ क्षितिस्थानीयं मनः पृच्छति ॥ किमि
 ति ॥ हे क्षिते, त्वया किं तपः—आलोचनं कृतम् । विचारस्वरूप
 माविष्कुर्येति । केशान् ब्रह्मानप्युक्तान् वष्टि इच्छति सूष्टयाथ
 ऽयमिति केशवः परमात्मा । तस्याद्भिरश इयाशो जीवात्मा । ममै

गृहार्थदीपिकायाम् । २ अध्यायः । (३०) । १४६

वांशो श्रीनलोके श्रीरभूतः सनातनः * इ युक्तः सान् । तस्य स्य
हीनोस्तस्यो पस्याः सा पुलकितर्हीपितैरद्भुतैः सङ्कल्पविकल्पात्म
दृष्टिभिर्विभासि । स खल्वपि किं यथोक्तः शिवस्पर्शसम्भवः । यद्वा
वक्रकमस्वान्तर्पामिणो विक्रमात् मेरुधारूपवराक्रमात् । आहोस्विद्
वराहस्य वपुषश्चेतनस्वरूपस्य परिस्मरणेनेति ॥ १० ॥

एव च्वाकुलमानसा अकस्माद् हरिणी दृष्ट्वा तामेव पृच्छन्ति ॥

अप्येष परन्पुपगतं मिययद्द मात्रै-

स्तन्वन् दृशा सखि सुनिर्वृतिमप्युतो वः ॥

कान्तःसङ्गसङ्गकुचकुब्कुगरञ्जिताया

कुन्दस्रजः कुलपतरिह् ज्ञाति गन्धः ॥ ११ ॥

अपीति ॥ हे कृष्णसारपत्रि, अत एव, हे सखि, कल्पितत्वेन
समनेवत्वेन भीकृत्वादिधर्मसाधर्म्येण भरत्या अस्मत्सासित्वम् । अतो
वो पुष्पाकम् अपि किम् उपगतो मिलितः । इहास्मिन् वने मियया
सद् गच्छन्तु सुदरैर्गुणशशादिभिः, सगार्धैर्धनतीना दृशा स्तान्
र्हीतिपरमसुखं त्वन् विस्तारयन् । यतोऽप्युत्त परमात्मा त्वुप
मो नेत्रादेः परमान दजनरु एवेति भावः । ननु मियासाहित्य क
थमवगतमित्याशङ्क्याद् ॥ कान्तेति ॥ कान्ताया अङ्गेन कुङ्कुम
रञ्जितायाः कुलपतेर्गोपीसमुदायस्वामिनः सजो मालाया गन्ध इह
वानि आनन्दन्ति । तथाऽनुपुपगतः इत्यर्थमिह याभिः सनाहित्व मिश्री
यत इति भावः । अप्येष परीत्पनेन, पर्युर्तो पञ्चतयोगे इति स्वर
णादिषाना ज प्रा तरे याज्ञिकत्वसूचनन तत्पत्नीनां पञ्चपत्नीत्व
सूचितमिति दृष्टाजना । उपगत इति तज्ज्ञान्यपशसा । दृशामि
त्यादिना तथैवपशमा । अप्युत्त इति परमानन्दप्राप्तियोग्यता ।
कान्तेत्यादित्रयपशमा । कुन्दस्रजः कुङ्कुमशोभापोम्यता ।

होत स्वानस्य मन्त्रैः वा जप । गतीति तत् । तर्थातप्रशोति
 म्यङ्गमात्र ॥ अत्रभिज्ञापणे अहो सुरःकृतपमभावात् त्रिय
 चर्यत्तरोजैवान्नप्रामाण्यमङ्गतिगर्वादी क्षितिरिय न उदात्त, यद्वा न
 त्युत्तर दातुमभवर्णा अदा न मष्टवर्णा, किन्तु चेतन काश्चित् म
 ष्टुच्य इति चिन्तय त्योऽन्कस्मान काश्चिद्धरिणी इष्टाहु ॥ हे सखि
 एवपञ्चि, अन्धुत कि त्वयापगत समाप्त । तत्र इष्टिगोचर ए
 व सम्पत्ति कश्चिद्धरिणे, न तु त्वया त्रिभुक्त इति सूचयितुम् अन्धुत
 इत्युक्तम् । तत्र इम ७ ॥ त्रिययेति ॥ तत्र त्वभावाद्वाञ्छे म
 च्छित्वा नामबलोजाहा इय- इष्ट इति तके जनीमि, न दक्षया
 म्यन, मष्टुष्टुत आगम्यतामिात सूचय त्वज्जगो मञ्च नी श्रीया प
 राष्टत्य मुहुःस्मान् पञ्चान । त । एतेवात्र निदये न दावने दया
 यतीति तामनुगच्छ त्वा देवान् कापि मया तामन्ष्टा परस्पर वृच्छ
 । न स्माऽहो समति ७३३षी न इष्टयने क मति । तत्र काचि
 द्ब्रवीन्धैव कृणोो जने । सा उ वृद्धवान् सूचकत्वदीयापञ्चापा
 र्थे कथित निरोहनेति श्रुता तत्र स्थिता, देवानामनमोरभ्यमा
 प्रयागे मत्य मत्यवृक्तगत तत्रामति वर्षे पुत्राहु ॥ कान्ते
 ति ॥ शोपीकुञ्जरमणस्य तस्य शोपीतपुत्रस्य त्रिहायैकमेव कथाधि
 त्वा तया समभाषस्यान्याय पश्यतेति कुलपतिपदागत्य, ॥
 मान विपत्त, भगवात् राचया महा तद्दिन इति पूर्वं स्पष्टमनुक्तमर्थ
 मपत्रीता सुखतम ये व्यञ्जयति तस्याः सौभाग्यात्तरक शोतमितु
 च् । तत्र क्षितिरप्यत्ररात्तम अहो सर्वदास्मत्पार्थ्यापरायणस्या
 ऽस्मान् त्वहायेकाकिणो ममन कथ जानघात निवारपराना म ये
 काचित्तोचत् । मत्पमेव कथा म्नु कृतया गीत स्यान्ति । त-
 तत्र इष्टिदाना एव पषट् त्वन्तान्न मन्त्रमाद्यय कथाचक्षीत इ
 त्तनुवाय देवादाया घृणामेवावलोत्तगाऽहो इय ओजनेरादिमती

ज्ञास्यतीति मन्वा ना पूच्छन् ॥ हे मन्वि, एणपञ्चि, अन्पुतो यो
 सुष्पारु समीप गत किम् । तनु मन्वह गच्छति किम् अन्वयमि
 त्वाशक्त्वाद् ॥ मियथा ॥ यतो भवद्दृष्ट्याम शैकि-ज्ञान द्कतन्वी
 तिर्दृश्यते इत्याहु ॥ गात्रैरिति ॥ ननु मियथा महत् गत इति क
 थ ज्ञात इतिचेत् तन्नाहु ॥ कान्नेति ॥ नैव मिया, न मयत् । त
 यैवाऽमन्पुतोऽस्माक तु विहाय गत । कुलपतेभ्यस्व नैपम्य नो
 चितमिनीध्या व्यज्यते । यद्वा, इहास्मिन् यने वा दृशा गात्रे सु
 निर्दृति तन्नन् मियथा मह सङ्गत, कि वर्तते । नेति न उक्तव्यमि
 त्वाशमेनाहु ॥ का तति ॥

निहासिपत्ते, अथ शूनीस्थानीयां बुद्धिं पृच्छति ॥ अपीति ॥
 हे मन्वि बुद्धे यो दृशा वृत्तीना मात्रस्तत्र ह्यन्पयच्छि ज्ञेयतन्वपैर्गात्रै
 सुनिर्दृति तन्नन् मियथा ब्रह्मगतिपादिकया तन्ममस्वादिरूपया सु
 रूपया श्रुत्या स उपगतः सङ्गत, इहा त करण वर्तते किम् । यत्,
 कान्तस्य परमात्मनोऽङ्गमज्ञाय गतिपाद्यगतिपात्कसवन्वाय कुण
 योस्तत्स्थानीयोपासनानिष्कामकर्मणा बुद्धुमेव तज्जानततिवि
 दिववा शक्तिवाया कुलपते क्षेमस्वामिनाऽवदात्मनस्तत्सर्वा ध
 न्या कु रन्मज्जन्तस्थानीयगुह्यमन्वयमालाया य थ इह मति वा
 न्पादिरूपसुग युक्तं प्राणचेष्टाऽत्र लक्ष्यते इत्यर्थे ॥ ११ ॥

ततो दैवात् काऽथ मताया हास्या फलवागेण नर्त्रोहात्
 त्पोस्तकनवल्लोत्सव, भयन्त उष्ठा मणना इति मन्वा, मियासाहितस्य
 गतिधिलातात् सम्वाधय त्यस्ता इ पृच्छति ।

वाहृ श्रिथास उपधाय शूनीपत्त्या
 रामानुजस्तुल्लगिः कालिकुलेर्भवानो ॥
 अन्धीयमान इह अस्तरय मणाम

किं वाऽभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकै ॥ १२ ॥

बाहुभिति ॥ मियाया एक धे उपवाच द्वितीयदशतेन सुहीत पञ्चमेन सरामानुज- 'अग्राग्रनामाऽस्मत्पति', मदा धैस्तुलसिकास र्वा भ्रमरसमुदायैर-वीयमानोऽनुगम्यमान । अनन मियासाहि त्यमनुधीयते । तुलसिका विहाय तदङ्गलिप्तोऽङ्गुलीरमद्वयसुग न्वल्लोभादनुगच्छतीति । तथेह वने चरन् हे सरा मयाम च म णयावलोकै भेमपूर्वकैरवलोकनैरभिन दात कि, न वाभिन दतीति मक्ष । यद्वा तथा चरन् अभिन दति आन द माप्नोति, य मणाम चाभिन इत्यऽनुमेदति किम् ॥ अनभिज्ञापक्षे सादृश म यमाघाय तनैव स्थितास्तल्लान्द रक्षान् पृच्छा त ॥ हे सरय किमर्ष मणाम कुरुत कृष्णपसादार्षमितिचत्, स किमिह चरन् य. मणाममभिन दति । यद्यपि भय-तः साधव परीपकारशीला अनुकम्प्यास्त थापि भङ्गीयमणाम नाभिन दतीति वय जानीम. । कुत इत्या- भाङ्ग्य तस्या यथासक्तनिचल्य कार्या-तरव्यग्र-राज्यास्तवलोकना ऽनकाश इति सामूयमाहुः ॥ बाहु यामभुज मियास्कन्धे उपवाच तत्कोमलत्वमालोच्य । किञ्च राधायास्त मुखग-धनोत्पतिष्णूना भ्रमराणा निवारणार्थमेव दक्षिणरुरसूदतिवच्च ।

तथाचादौ चरन्- तद्वतिविलासव्यग्र , पुनश्च तत्सवैकतान्मानसक्षा ऽतो न तस्या-यन दृष्टिमसारणानकाश इति भाव । एतेन, ननु तावेवास्मान् दर्शयितुमागत कथमस्मत्पणाम नाभिन देदित्वाश् झापि निरस्ता । तेन निवारिता एव एते भ्रमरा अनुगच्छतीत्या हु ॥ तुलसिकेति ॥ ननु भ्रमरकुलानामवानुपद गच्छतत्याश ङ्गमाहुः ॥ मदा धैरिति ॥ मदी मया मदान्धैरनुगम्यते, भव्य जनैस्तु मदा धा नानुगन्तुमुचिता इति भाव ॥ रामानुज इति कठोरतामभिप्रेयञ्जयन्ति ॥ अभिन दतीतिवर्तमानापदेशाच्छाशाना-

सन्तुत्यानाथ कचिदर्शनयोग्यस्थाने स्थित इति सूचयन्ति । अभिनन्दनाक्षेपाथ किमर्थं नस्त्रीभूताः, शास्त्रा उच्यते समाहिता सन्तोऽस्माभ्यन्तरोर स्वाज्ञाकर निःशङ्कं सूचयतेति व्यक्षयति ॥

निश्चिन्तयन्ते, वृक्षस्थानीयान् सघातान् पृच्छन्ति ॥ बाहूमिति ॥ शिवायामायाया अतो बाहु निधाय तामभिष्टाय गृहीत पश्च जगद्गुपादानभूः पुष्कररूप येन न । यतो रामामाया अनुजा अर्षीना यस्य सः । लसि = महाशशील कसुख तदीयमकर दास्वादनपरं परमहसलक्षणाऽलि कुवैर्ब्रह्मान दलक्षणमेदेन = वैषयदर्शनराहैतैरनुगम्य मान इह सघातेषु चरन्, हे तरव मणाम नमस्कारादिलक्षणकर्म किमभिन्दति । तथाचाभिनन्दनकर्तारमात्मान भवन्तः किं जानन्तीत्यर्थं ॥ १२ ॥

अहो किमर्थं तरवः पृच्छन्ते । स्वस्तीसन्निधौ परस्त्रीभिः सह भाषणं न करिष्यन्तीत्यत एताः स्वत्याः मष्टव्या इति काश्चिदाहुः

पृच्छन्तेमा लता बाहूनप्यास्त्रिष्टा वनस्पते ॥

नून तत्करजस्पृष्टा विभ्रस्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

पृच्छन्तेति ॥ हे सरुप इमा दृश्यमाना, लताः पृच्छन्त । ननु यथा स्वसन्निधौ स्वपतीनामस्माभिः सह भाषणं दुर्घटं तथा स्वपतिसंगतानामासां हृदे मनसां गतिर्दुर्घटेत्याशङ्क्याह ॥ बाहूनिनि ॥ यद्यपि वनस्पतेः शास्त्रालक्षणात् भुजानादिलक्षास्तथापि नून निश्चयेन तस्य श्रीकृष्णस्य करजैर्नैव स्पृष्टा यतः पुलकानि विभ्रति । अहो सुर्धरसोपमर्दी अस्मत्वेष्टरस । स्वपतिरसाविहानामपि तव स्पृष्टादर्शनात् । न हि स्वपतिसंगतापीदक्पुलकौद्रुमः सधवतीति भावः ॥ तममेतदितरपक्षपोरपि ॥

निश्चिन्तयन्ते, हे सरुप्यो वनस्पतेः सघातलक्षणस्य वृक्षस्य वि-

पवलक्षणान् बाहूनस्याश्लिष्टा इमा लतास्त-स्वानीयरागद्वेषादय
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तत्वात् । तून तस्य
चिदात्मन करः सत्ययास्तत्र ज्ञानेन मातृभूतेन चेतनेन स्पृष्टा
अदो उःपुलकानि विश्रति सचेतनवयाऽवभाम त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

उ मत्तकवत् पमत्तुदित्ततत् मयाञ्चित, तदुपसंहरत्, रमापते
स्तास्ता विवेष्टा जगद्गुस्तदात्मिका इति यतुक्ततः सपञ्चापित्तुमुपकमते

इत्यन्मत्तप्रचो गोप्य कृष्णान्वेषणकातरा ॥

लीलाभगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिक ॥ १४ ॥

इतीति ॥ इत्येवमकारिणी मत्तप्रचो गोप्य' । इत्येवञ्चादसः ।
यद्वा उ मत्तस्य वच इव वचो यासा ताश्च ता गोप्यश्च । यद्वा, उन्मत्त
कद् एतावत्, ततो माप्य . कृष्णा वेषणार्थकातरा अतिविह्वला भगवत
स्तास्ता लीला अनुचक्रु - अनुकृतवत्य । यतस्तदात्मिकाः । तस्मिन्
गावात्तस्या तदभेदमापया इत्यर्थः । यद्वा तस्मिन् श्रीकृष्णे आ
त्मा विच यासा ता । तथाच लीला गाने तदात्मकत्वस्फूर्त्या
कृष्णानुकरणम् । तदासक्तिमावल्याद्वा । घृतनाथानुकरणत्तु कृष्ण
विषयकतद्देतुकभयादिजनितघृतनाथात्मकत्वस्फूर्त्या व्याघ्रादिम-
दो मत्तस्य व्याघ्राद्यनुकरणवत् । अतो न येमनिरुद्धभावसंकरः ।
यद्वा मतिकृष्णानामनुकरण, योगमायैव तन्मध्ये गोपीस्वरूपा भूत्वा
तत्तल्लीलासिद्धार्थं चकार । यद्वा तत्तल्लीलाविशिष्ट भगवति अ
न्तराधिभूते यदिस्तल्लीलादर्शनस्य साक्षादसमवाय तथानुकरणं कृ
तवत्तः । ततोऽकृष्णः कृष्णरूप, स यमा बलरामादिरूप, भिक्कृष्णः
घृतनादिरूपम् । कृष्णस्य सदान्दरूपस्य परमात्मनोऽन्वेषणे का
तरा व्यग्राः । कातर्य यासा इति वा । तत् पद्गुणैश्वर्यसम्पन्न-
स्य परमात्मनः सचन्धि यस्तास्ता लीला हि मतिद्धा अनुचक्रु . ।

गृह्यदीपिकायाः । २ अध्यायः (३०) । १५१

भगवत्कृतं पञ्चहोत्रानुकरणं वर्णयामासु । बाल्यवाचकयोरभेदाद्
नुचक्रुरित्युक्तमिति सूचयितुमाह ॥ तदात्मका ॥ द्वे वाचब्रह्मणो
रूपे परं च परं चेत्यादश्रुत ॥ १४ ॥

अयेतद्विदुषोति ।

कस्याश्चित्पूतनायन्त्या कृष्णायन्त्यापद्यत स्तनम् ॥

तोकामेत् ॥ रुदस्यन्या पदाहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥

कस्याश्चिद् गोप्याः पूतनायदाचरत्या काचिद् कृष्णवदाच
रन्ती अहं कृष्ण इत्युक्तवती, ता कृष्णवृद्ध्याङ्गे कृतवत्यास्तस्या-
स्तनमपियन्त् । यानच्छरते तानद्गुक्तिवने । अताऽसुपानसामर्था-
भावात् ११ । यानमात्रमुक्तम् । तस्यापि द्वेषभावनाभावात् मरणाभा-
वः । अङ्कश्यान्तु तोकामित्वा तोकवदाचरित्वा तोकमात्मानं
मत्वेति वा । तोकदात्मानं हस्तेति वा । शकटायतीं शकटवत् स्थि-
ता पदाचरणनाऽहन् ॥

पिटति । द्वे काचिद् पूतनायदाचरणं परमात्मानं वर्णयामासु ।
काचिद् कृष्णरूपेण स्तनपानमङ्कुर्वती काचिद् ताकृष्णमनु-
कृत्य रीदामङ्कुर्वन्तु कृष्णपञ्जगात्मानं चरणेन हननमङ्कुर्वन्तु
निरूपयामावत्पर्यं । एतमग्रमपि ॥ १५ ॥

द्वैत्यापित्वा जह्वारान्यामका कृष्णार्भभावना ॥

गिद्ध ॥ मानं कात्पद्द्वी कृषती पापनि स्वयं ॥ १६ ॥

अथा तगारर्भद्वैत्यवदात्मानं कृत्वा कृष्णार्भं तस्य बाल्य
भावस्य गीमपरा जह्वारः । कापि अद्द्वी कर्षती घोपनि स्वनैरिद्धया-
मास चाकृतवती ॥ १६ ॥

तत्कृतं वृ दावनविहारलीलानुकरणमाह ॥

कृष्णरामायित इ तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ॥

वत्सायती हन्ति चान्या तत्रैका तु वक्रायतीम् ॥ १७ ॥

हे गोप्यौ कृष्णरामायिते कृष्णरामवज्जाते । काश्चन गोपायन् यो गोपबालानुकरणं कृतवत्यः । काश्चन वत्सरूपश्च जाता इत्यादिद्रुत्वम् । तत्र वत्सासुरदाचर ती काश्चिदन्मा बलरामरूपा, मन्मथो निहतोऽनेन वत्सको धेनुकादयः * इत्यनुसारेण हन्ति इत्यनमनुकरोति स्म । काश्चिद्वक्रदाचर तीमन्या कृष्णरूपा हन्ति स्म ॥ १७ ॥

अथ तत्कृतं गवाहानादिलीलानुकरणमाह ।

आहूय दूरगा यद्दत्तं कृष्णस्तमनर्पयतीम् ॥

त्रेषु कृष्णन्ती क्रीडन्तीमन्या शनन्ति साध्विति ॥ १८ ॥

आहूयेति ॥ तत्र काश्चन गोरूपा जाता काश्चन गोपालरूपः सत्र यद्दत्तं कृष्णो दूरगा आहूयन् तेषुकृष्णन करोति तद्वत् तं कृष्णमनुकुर्यामी दूरगा गोरूपा गोपीराहूय तेषु कृष्ण ती क्रीड ती काण्ड-या गोपरूपाः सा वति शर्षा त स्म ॥ १८ ॥

कस्या चित् स्वभुज न्यस्य चलन्त्याहाऽपरा वतु ॥

कृष्णाऽह पश्यत गति ललितामिति तन्मना ॥ १९ ॥

मायरूपाया कस्याश्चिदपरा कृष्णरूपा भुज निपाय चलन्ती आह, ननु कृष्णोऽह, ललिता मदायां गति, हे मास्य पश्यते ति । यत्र स्तस्मिन्मनो चस्यां ता अतस्त्वाविशात् तद्वया जानेत भाव । पश्यतीय लीला पूर्वमनुक्ता तथाप्यत्र तदनुकरणस्यो

कःवाज्जानेति दृष्टव्यम् ॥ १९ ॥

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तज्जाण विहितं हि व ॥

इत्युक्तरीकन हस्तेन यनन्त्युज्जिदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

अपरा कृष्णरूपा, भीता इवावस्थिता गोपादिरूपा, हे गो पादयो वातवर्षाभ्यां भयहेतुभूताभ्यां मा भैष्ट । ताभ्यां वातवर्षाभ्यां यथा नात्र विहितमित्युक्ता पत्रवती एकेन हस्तेनाऽम्बरमुत्तरीय च स्रग्भुजिदधे ऊच्यते भूतवती ॥ २० ॥

आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरा नृप ॥

दुष्टाऽहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डधृक् ॥ २१ ॥

एका कृष्णरूपा कार्त्तिकरूपा कार्त्तिकरूपेणाक्रम्य तस्याः शिरसि आरुह्याह—हे दुष्टाहे, इतो गच्छ । ननु निश्चयेन खलानामहं दण्डधृक् जातः । शिरसि स्थितिर्दृष्टशस्त्रामालम्ब्य, अत्र करणे च गत आदेशाशिरालम्बतयैव वा । यथा तदीययात्मानं शक्त्या दे-
शा तरस्य नृपस्वेति तपोभनाशयः ॥ २१ ॥

तत्रैकोवाच गोपाला द्वात्राग्निं पश्यतोऽखणम् ॥

चक्षुष्याश्वापिधध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जता ॥ २२ ॥

तत्र तामु वन्द्ये एका कृष्णरूपा गोपक्या उवाच । हे गोपाः उल्लस्य द्वात्राग्निं, पश्यत क्षीमं चक्षुषि पिप-बन्ध । निश्चयेनाऽञ्जता क्षेम विधास्ये । अत्र विरहेण द्वात्राग्निदर्शनं, भावनया वा । अ-
न्यासा तु तस्या वस्तुतो भगवद्भावमानात् । तत्तन्नागमार्थना । ए-
वमेव वातवर्षाभ्यांलेऽपि । अत्यन्तमज्ञानाभिरु भगवद्भावबोधयात् ॥ २२ ॥

बद्धाऽन्यथा स्रजा काचित् तन्वी तत्र उल्लसले ॥

मता सुहृक् विधायास्य भेजे भीतिविह्वलवनम् ॥ २३ ॥

तत्र तासु मन्त्रे अन्यथा यशोदारुपया काचित् कृष्णरूपा
तन्वी अत्यन्तसुकुमारनिग्रहा मालया उलूखलरूपाया कस्यापिद्विधा
भीता सुष्ठुदृष्टियुक्ता, सुनवनमास्य वा इस्तेनाच्छाय भीत्यनुकर
ण कृतवती ॥ २३ ॥

एवमनुकरण कृत्वा पुनरपि तथैव पृच्छमाना भगवतः पदा
नि ददद्युरित्याह ।

एव कृष्ण पृच्छमाना वृन्दावनलतातरून् ॥

व्यचक्षत वनादशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

एवमिति ॥ तथाच गार्गेन्मादे भगवद्गीलानुकरणोत्साहे यत्र
इत्येव भ्रममाणानां तासां भगवन्वसादेन समाहिततायास्तौ तद्वरण
दर्शनं जातमित्याशयेनाह ॥ व्यचक्षतति ॥ परमात्मनः परमेश्वरस्य
श्रीकृष्णात्मनावतीर्णस्य परमोदस्येति वा । कस्मिंश्चिद् वनपदे
शे भूमौ सन्धानि पदानि ददवस्वः ॥

निवृत्तिपक्ष, चित्तैकाग्रतासिद्धयर्थं भगवत्कृतस्त्रीलानुकरण य
र्चयन्त्याः पुनस्तद् वैष्णवपकारं बोधयन्त्यो, वनोद्देशे अन्तःकरण
कक्षणस्य सात्त्विकपदेशे पदानि चिदाभासलक्षणानि चित्तक्ष
यपदज्ञापकानि तत्त्वतिकृतिभूतानि व्यचक्षत तदवलोकन निरूप-
यामासुरित्यर्थः ॥ २४ ॥

तानि दद्या परस्परमाहुः ॥

पदानि व्यक्तमनानि नन्दसुनोर्महात्मनः ॥

लक्षयन्ते हि ध्वजाऽम्भोजवज्राऽह् कुशयवदिभिः ॥ २५ ॥

एतानि पदानि स्पष्ट नन्दसुनोर्महात्मनः सन्ति । परमात्मनो

नन्दमूर्तुत्वेनाऽपतीर्णत्वात् तत्पदानां सर्वविलक्षणत्वादिति भा
 वः । यद्वा, नारायणसमो गुणैरित्युक्तत्वा महात्मन सर्वोत्कृष्ट
 स्व । हि यतो भवजादिभिर्लक्ष्यन्ते भवजादीनां धारणास्थानायुक्त
 स्कान्दे । दक्षिणस्य पदाऽङ्गुष्ठमूले चक्र विभर्त्सज * तत्र भक्तजन
 स्यारिपद्वर्गच्छेदनाय स । मध्यामाऽङ्गुलिमूले च ध्वज कमल
 मन्त्रयुत । अधोत्थितद्विरेकाणां लोभनायातिशोभनम् । वक्रस्वाधो
 भवज धत्ते सर्वानर्षजयः वनम् । कनिष्ठामूलतो वज्र भक्तपापादिभेद
 नम् । पार्श्वेणमधोऽङ्गुल भक्तचित्तैः-वशकारिणम् । भोगसम्प
 न्मय धत्ते यथमङ्गुष्ठपर्वणि । आदिपदात् स्वस्तिकादिसमूहः । प
 थाच्च श्रीकृष्णमेव मङ्गल्य पाथे । पोटशेर तु चिह्नानि मया दृष्टा
 नि तत्पदे * दक्षिणे चाष्ट चिह्नानि इतरे सप्त एव च । भवजः
 यत्र तथा भजजङ्घयो एव एव च । स्वस्तिक चोर्ध्वरेखा च अष्टको
 ण तथाऽष्टमम् । इन्द्रपाप त्रिकोण च कलशश्चाऽर्द्धचन्द्रकम् ।
 अन्वर मःस्पचिह्न च गोष्पद सप्तम स्मृतम् । पोटश च तथा चि
 ह्न शृणु देवर्षिसत्तम । जम्बूफलममाकार दृश्यते यत्रकुम्भचि
 ह्नि । षड्भुवजातपर्वीक्ष चिह्नित चरणद्वयमिति तापित्युक्तेः ।
 चक्राङ्कितपदान्तेति वाराहाय । चक्रशङ्खाऽऽतपथै सटीकानिर्दिश-
 ति । तत्र सर्वचिह्नानि श्रीकृष्णपादपारेव । तदुक्त पाथे । अ
 ङ्गायेनानि धो विद्वत् दृश्यन्ते तु यदा तदा * कृष्णरूप तु पर
 ब्रह्म सुविज्ञात न सशयः । द्वय चाथ त्रय चाथ चत्वारः प्रथ
 चैव च । दृश्यन्ते वैष्णवश्रेष्ठ अरतारि कव्यश्नेति ॥

निष्प्रतिपक्षे नन्दमूर्तो आन दक्षपमूर्त्तस्य परमात्मन एता
 नि चिदाभासलक्षणानि पदानि व्यक्तम् । किञ्च भगवच्चरणारवि द
 स्थाभज्यादिभिर्वर्तते स्वचरणसक्ति-सर्वानर्षजिय-वाक्याभवा
 भवस-मद्विदृष्टि-वैराग्यादिजाकेषुक्तानि लक्ष्यन्ते । तथाच सप्त

शुणे ज्ञादिके भगवत्परम्पारवि द-यानायासकेऽत-करणे कामको
धादिनिष्ठस्या पुनः पुनर्भगवत्प्रयानात्ममत्ययनिष्ठविदाभासिर्भगव
स्वस्वपथ्य-त सगच्छमानैस्त-स्वरूपमाप्तिरिति भावः ॥ २५ ॥

तैस्ते पदैस्तात्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबला ॥

बध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समञ्जुवन् ॥ २६ ॥

भगवत पदानीति निश्चित्य तैस्तैस्तथासुवैरेष सुवि सल्लयैः
पदैः पदवी मार्गमन्वेषण कुर्वन्तः स्वभावत एवाऽबला, विहाराचे-
पणाभा विशेषतो बलहीनाः कृताः, बध्वा श्रीमत्या राधाया प
दैर्भुवि सल्लयैः सुपृक्तानि विस्त्रियानि विलोक्य त-मभ्ये तपेभ्या
म-यो मानि यः काञ्चिदार्ता मोहिताः सस्य समञ्जुवन् प्रथममति
विह्वलवान्त्वदोपरि तासा दृष्टिर्न पतिता । भगवत्पददर्शनेनेवत्स
माहिताया किञ्चिद् दूरे गताना तदुपरि दृष्टिः पतितेति ज्ञेयम् ॥

निष्ठतिपक्षे तैस्तयैर्धोक्तैरेकाग्रता भासैः साभासमत्ययैरे
भगवत्स्वरूपा-वेषण प्रतिपादय त्योऽबला मत्पक्षादिभिर्बोदानुवा
दपरत्वाच्चिन्ता, द्वा सुपर्णेत्याया भेदानुवादि-यः श्रुतयो मुख्य-
वधुस्थानीयायास्तन्वमनिश्रुतेस्त्रिभिः पदैः सुपृक्तानि तदर्थविचार
परत्वेन त-समिश्राणि विलोक्यार्ताः सस्य समञ्जुवन् ॥ २६ ॥

पदधुर्वस्तदाह ।

कस्या पदानि याताया पश्यन् नन्दन्नुना ॥

असन्पस्तप्रकोष्ठाया करेणो करिणा यथा ॥ २७ ॥

कस्या इति ॥ अहो लघुत्वनिम्नत्वादिचिह्नैश्चिह्नितत्वात्
स्त्रिणा एतानि पदानि वर्तन्ते । तथापि कस्या अस्माक म-ये क
स्याः । नवग्रामा-तरस्त्रिणा । यतो न ददन्नुना सह यातायाः ।

अ यस्याः मेष्टमाहितं न सम्भवति । तथाच का वा निन्दुरा मेष्ट
मेष्टान्ते नीतवती सा निश्चेतव्येति भावः । तत्रापि तेन एकमे
न्यस्त मकोष्ठभागो यस्याः सा । पदानामनुपुक्तत्वादिद् ज्ञानव
त्प । तस्य तस्या राशौ सुखेन नयनार्थं दूरेऽवस्था बलाभयनार्थं वा,
रसाभिष्वक्त्य र्वा तदनु रूप दृष्टान्तमाह ॥ करिणा हस्तिना करे-
णोर्हस्ति या यथा । एतन् तस्या तस्य मीत्पतिशयः , काममदा-
क्रान्तता तदधीनता चेति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे, एतानि पक्षोक्तपदेषु मविष्टानि पदानि क
स्याः । नन्दमूलना परमात्मना सह याताया मतिपादकभावेन
सहमविष्टायाः । तत्राप्यनेन परमात्मना अस्ते शुद्धजनकक्षणे भागे
"यस्त मकोष्ठस्थानीयस्तत्वादभागो यस्याः । साहित्ये दृष्टान्तः ।
तथाच का वा अहेतुप्रतिपादने समर्थत्वावाततस्ता श्रुण्व उक्तवत्य
इति भावः ॥ २७ ॥

तत्सुहृद्भाषा आहुः ।

अनयाऽऽराधितो नून भगवान् हरिरीश्वर ॥

यज्ञो विहाय गात्रिन्द प्रीता यामानयद्रह ॥ २८ ॥

अनयेति ॥ तत्रापिज्ञापक्षे, अनया तेन साङ्ग यातया मरुवा
नून भगवान् आराधितः । यद्यप्यस्ताभिरप्याराधितस्तथाप्यनया य
आराधितस्तथा नाराधितः । फलवैलक्षण्यदर्शनात् । नवास्माभिरपि
तथैवाराधित इति ध्वनितव्यम् । आराधनतारतम्यस्य तेन सम्यग्
ज्ञात्वेव फलपदानपटत्तनात् । यतो भगवान् अन व , हरिः,
विलक्षणभेदयत्या मम समानं सुखं दत्तवानिति तदीयदु खस्य ह
र्त्ता । ननु तदाराधनपरम्परायामस्माकम तर्धानेन किमिति दु खं द-
त्तवानितिचेत् तत्राहुः ॥ ईश्वर =कर्तुमकर्तुम यथा च कर्तु मम

र्थः । तत्कल्पक विलक्षण फलमावेदयन्ति ॥ यद्यस्मान्नोऽस्मान् सर्वा विहाय प्रीतः सन् या रह एकान्तमनसत् । गोविन्द' साधारणोऽपि सर्वेन्द्रियग्राहकस्तस्या असाधारणो ज्ञात इत्यहो तस्या लक्ष्मणप्रतिशय इति भावः ॥ अत्रभिज्ञापसे, अनया ज-मान्तरे नून निश्चयेन हरिर्दुःसहर्ता महाविष्णुराराधितो, न त्वस्माभिः । तच्चापि भगवत्त्वेनेश्वरत्वेन च । यतोऽत्र भाग्यातिशयः परमस्वातन्त्र्य च तथा लब्धमित्याशयेनाह ॥ भगवानीश्वर इति ॥ यतः सर्वासा रक्षणेन लब्धगोवि दनामाऽपिनो विहाय प्रीतो या रहोऽनसत् । अनेन, राधयत्पाराधयञ्जाराधयते वा राधेत्यर्थात् तन्नाम सूचितम् । तथाच तादृशी राधैवाऽतस्तस्या एव पदान्तीति किमर्थमसूचया, कस्या इत्युक्तवतीभिरिति भावः । स्पष्ट नामाग्रहण प्रतिपक्षाना गोपीना राधाया वा सक्तोऽ्यात् । मुनिना तु यस्मै वर्तादौ तन्नाम्न स्पष्टमुक्त्वात् तत एव गोपीना मानिनीना ज्ञात न्वानीति कस्या अपि नामानुस्रवः सूचितम् । परोक्षमिया हि देवा इति वायश्चानुस्रतः । एतद्गुण यस्य गम्भीरार्थकत्वं च ध्वनितम् ॥ मानिनीपक्ष, हे अनया परमोत्कर्षवत्या राधायाः स्पष्टा साधारणरूपान्वायवत्य, हरि सर्वासा सामा यतो मनोहर्ता श्री कृष्णो राधिन पृथक्तया राधाभेदेन' माह । शकन्नादित्वात् पररूपम् । चट्टा, राधा सर्ववैश्याधिक्येन मिया सजाता अस्मैति तारकादित्वादितच् । यतो भगवान् कामाहुर, श्रीमानिति वा, कीर्तिमानिति वा । भग श्रीकामनाहात्म्यपरीत्ययज्जाकंकीतिधिरस्वमर । तन्नापीश्वर' । ग्रहणपलापनरञ्जनादौ मगर्थ' । यद् यस्माद् ना इन्द्रियाणि वि दिति वि दयति वा गोवि दस्तथा परस्परमणाभिलाषु । श्रीराधाया पदचिह्नाभ्येकोनविंशतिसंख्याकाभ्युक्तानि । तत्र वापचरणे यत्रचक्रञ्जपरलवो-परिरेणाकमल- ५३

बह्नीपुण्याऽशुशार्द्धचन्द्रा इत्येकादश । दक्षिणचरणे शङ्खगदावेदी
कुण्डलशक्तिपर्वतरथचामराणीत्यष्टौ ॥

निहात्तपक्षे, तत्पक्षपातिभ्यः, वेदात्म्यमिदं सर्वं, तत्तस्य, स
व्यान्मान, नेह नानास्ति । कश्चनेत्याशा आहुः ॥ अनया नूनं भगव्या
न् जगत्पालका, हरिः, सहर्ता, ईश्वरः उत्पादक आराधितः प्रति
पादित । अक्षण्डैकरसस्य प्रातपादनेन तत्स्वरूपस्य भगवत्त्वादेः प्र-
तिपादितत्वात् । यद् यस्मान् सकलश्रुतगम्यत्वाद् गोविन्दोऽपि भी-
तः सन् नो विहाय या रह' अनयत् । तज्जान्यचरमर्त्तचित्तिवषत्य-
मगच्छदिति भावः ॥ २८ ॥

तदस्थास्तु-अहा किमथ विवादो भवतीभिरारब्धः, मखी
चरणोपरि दृष्टिं दत्त्वा भगवत्करणाञ्जरेणून पश्यतेत्याहुः ।

घन्या अहा अमी आख्यो गोविदाङ्ख्यञ्जरणः ॥

यान् ब्रह्मशो रमा दवी दधुर्मूर्धन्यघनुत्तय ॥ २९ ॥

घ या इति ॥ आख्यः सख्यो गोविन्दस्य परमात्मनश्चरण-
कमलरेणोऽप्यी उपलभ्यमाना अहो आश्चर्यं घन्या आतपुण्या ।
यान् रेणव् ब्रह्मा ईशो महादेवा रमादवी उपादानशक्तिः, अघ-
स्य स्वस्थाधिकारे सम्भावितस्य दाषस्य विरहद् स्वस्य वा निह-
त्तये मूर्ध्नि दधुः । तथाच तद्वियोगजनकदापानिहत्तये तद्धारण
कतम्यमिति भावः । स्वव्यसि विश्वासाय मन्मोधमति ॥ हे आख्य
इति ॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो तत्स्पर्शाऽभावे रेणुतोऽपि वयं तु
च्छा इति भावः । मेम्णोऽसतोऽपि माहात्म्यस्य स्फारकत्वस्वा-
भारत्वात् मेमकृतैवेयं रेणुमाहात्म्यभावना । यथा भरतेन, किं वा अरे
आचरितव्यं इत्यादिना मृगपदस्पर्शेन श्रुवो भाग्यं वर्णितम् ॥ मानि
नीपक्षे, यथा रेणवस्तथात्माऽप्यतो नास्ति मात्स्पर्कत्वमिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, सत्य ज्ञानमगत् वक्ष्ये, सर्वं स्वस्वियद् ब्रह्म तत्प्रजला
निति ज्ञानं ज्ञासीतित्याद्यास्तद्व्या भाहु ॥ हे सकृद्यः, अहो
अधी गोविन्दस्वयौपनिषदस्य परमात्मन सम्बन्धितस्तज्ज्ञानास्य
दस्य हृदयकमलस्य रेणवस्तनस्था अञ्जाञ्चित्पया पया यो
स्तथाभूतान् मस्यथान् ब्रह्मादयो देव्या वेदघरीरायाः सरस्वत्या
मुनिं मस्तके दधुः, वेदान्तार्थोत्पत्त्यावेदेकरसपरमात्मस्वरूपानुस
धानपराः समाधिस्था बभूवुः । अयस्य विलोपस्य निवृत्तये ॥ २९ ॥

पुनस्तत्यातिपत्ता अहो किमुच्यते भवतीभिः, समाहितमनसा
मिव कथा, न तु क्षुब्धापचानामित्याशयेनाहुः ।

तस्या अमूनि नः क्षोभ कुर्वन्त्युच्चैः पदाने यत् ॥

यैकापहृत्य गोपीना रहो भुङ्क्तेऽच्युताऽधरम् ॥ ३० ॥

तस्या अमूनि अज्ञान्यादर्शनाभि पदानि नोऽस्माक विमुक्ताना
मुच्येः क्षोभ व्याकुलता जनयन्ति । यतो या सर्वासा गोपीना स
मानमच्युताऽधरमेकाऽपहृत्य तत्रापि रहसि स्थित्वा भुङ्क्ते । ननु
बहुक्तीसकधरशाद्रुपरति वास्तस्य भगवतः कुतोऽधराऽरतदानाय
मष्टयिः समाच्यते इत्याद्यङ्कारानरासायाऽच्युत इत्युक्तम् । तथाचा
ऽमच्युतस्य नास्ति विरतासभावनेति भावः । यद्वा तद्विरहदुःखा
दप्यस्माक तस्यास्तःसयोगज य दू स्व महदुत्पन्नमित्त्वच्युतपदन ध्व
नितम् । यथा न मच्युत इत्यर्थागमात् ॥

निवृत्तिपक्षे, पुनस्तद्विरहद्वयिका आहु ॥ यस्या उक्तश्रुते
रुच्येः सर्वोक्तहृत्तेनानुसर्षीयमानानि पदानि नः क्षोभ स्वार्थप
च्युतिलक्षण जनयन्ति यतो यैकः सर्वासा श्रुतीना प्रतिपाद्यवर्षमच्यु
ताधरेमकरसानन्दस्वरूप रहो भुङ्क्ते । तच्चत्यतिपात्राद्वैशिक्ष्यादर्था
द्वंशोपमावमपहृत्य सर्वविशेषविनिर्मुक्त प्रतिपाद्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अहो माऽस्तु कलहस्तत्पदानि सम्पति न इवयन्ते इति तद-
स्वाभिरुक्ते सति, अहो सत्त्व तत्पदान्ववास्विन् मदेशे न लक्ष्यन्ते
इति तद्वाक्ये सर्वाभिः स्त्रीकृते तदन्तरङ्गाः काश्चिन् सुहृद् आहुः ॥

न लक्ष्यन्ते पदान्वयं तस्या नूनं तृणाद्भ्रुकुरैः ॥

स्त्रियस्तुजाताद्भ्रितलामुलिन्ये प्रेयसी भियः ॥ ३१ ॥

नेति ॥ अहो सा मेघसा विश्लिष्टेति न भ्रमितव्य, किं तु
तामुलिन्ये वाहुभ्यामुत्थाप्य स काष्ठभागे शुद्धीतवान्तस्तस्याः प-
दान्वयं न लक्ष्यन्ते इत्येव निश्चयेन ज्ञानव्यपः । उन्नयनानामच-
माहुः ॥ तृणाद्भ्रुकुरैः स्त्रियती सुजाते अद्भ्रितले यस्यास्ताम् ।
नन्वेव तर्हि स्कन्धमारोपितवामिति कुतो न कल्प्यत इति चेत् त-
न्नाहुः ॥ मेघसीम् ॥ रसाभिर्भाविकर सौदाजनक कठिभागारोप-
णमेव तादृशयाः समुचितमिति भावः । ननु स्त्रियवादा तत्रैव कुतो
न स्थितेत्याशङ्क्याहुः ॥ भियः ॥ यतस्तस्या अपि आविश्लेषो यथा
तथा परिरम्बणीयाऽपीष्ट इति भावः ॥

निश्रुतिपक्षे, अद् भ्रमास्तीत्याशास्त्रदेकार्थप्रतिवादिका आ-
हुः ॥ तस्याः पदानि अत्राश्रयैकरसे परमात्मनि न लक्ष्यंते अ-
किञ्चिदस्या महत्तानि नोपलभ्यन्तेऽन्ते नूनं तृणाऽद्भ्रुकुरस्थानीयै-
र्वाच्याऽप्यैः स्त्रियती सुजाते एकाऽर्थेनिष्ठत्वात् समानाधिकरण-
भूते अद्भ्रितले कौमल्यपद यस्यास्तामुक्ति ये । उद् ऊर्ध्वं शक्ति-
रूपे प्रपञ्चव्य भागत्यागलक्षणया सर्वात्म्य स्वरूपमानन्देकरसमा-
द्योपितवान् । यतः, मेघसीं भियः, समर्गानद्रिसम्पत्तुज्ञानदत्तत्वात्
मेघसीं, स्वयं च तदेकपरायास्तस्या भिय इति भावः ॥ ३१ ॥

एतच्छ्रुत्वा अधिकप्रामि मेघपदानि च दृष्ट्वाऽतिष्ठुष्वस्वा-
न्तास्तदस्याऽप्यसुख्यं प्रतिपक्षा आहुः ।

इमान्यनिकमनानि पदानि ब्रह्मो उधुम् ॥

गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ॥ ३२ ॥

इमानीति ॥ अहो सत्यमुक्तमेताभिर्यतो वधु कामिनो न तु
मेमिण , मेमवतीनामस्माक त्यागात्, कृष्णस्वेमानि उपलभ्यमा
नानि पदानि भाराक्रा तानि यतोऽधिकमनानि पश्यत स्थित्वा
विचारयत यतो भवत्यो विचारचतुरा इति गोप्य इति तन्मोघना
ऽऽशयः । कामिन इत्यादिवद्वैरमुया व्यञ्जने । तथाच स्तूलदहाया
वधा सुकुमारदर्शरेणाद्ब्रह्म भारेण पीडाकरमखन्तकाभिचेष्टित
म् । पददर्शनादप्यत्रिकखेदकमिति भावः ॥

निश्चयिष्ये, सर्वकाम इत्यादश्रुतय आहुः ॥ हे गोप्य , वा
खनशक्तिमत्परमात्मस्वरूपमतिपद्मपरा यथोक्तश्रुतिक्षणार्था वधु
ब्रह्मो यथोक्तरीत्या मतिवादकत्वेन धारयत इमानि कृष्णस्य स
दान-द्विग्रहस्य निश्चलादिकामनाविशिष्टस्य पदानि ध्यानयोग्या
ऽधिकार्ये त'करणमत्यपलक्षणानि । अल्पक्ता हि गतिर्दुःख देह
वद्विरसाप्यत * इत्युक्तत्वं द भाराक्रा तानि यथोक्तश्रुःपर्यपदाना
ऽसमर्थानि पश्यत ॥ ३२ ॥

अहो एतावतीषु ह्युपस्था ता' सम्पत्ताः ॥ मेयता तु मेयस्य
ऽर्थेऽपदि यत् कृतं तद्व पश्यतीति तत्सुहृद आहुः ।

अत्रारोपिता कान्ता पुष्पहलोर्मिहारमना ॥

अत्र प्रसूनात्रय प्रयार्थं प्रेयसा कृत ॥

भारक्रान्ते पूत पश्यताऽसकले पद ॥ ३३ ॥

अत्रिति ॥ सार्द्धम् । अत्र पुष्पहेनार्थदात्मना चतुरधिरोमणिना

कात्ता अवरोपिता । महे केशमभाषनोत्सवे आत्मा मनी यस्य इति वा ॥ अत्र तु मयूनानां पुण्याणामवचयः मियाया अर्थे मेवसा कृतः । पुण्यहेतोः भिवार्थे इत्यमन तन्मिवार्थमेवावरोपणं, न तु भारजनितश्रमनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तितम् । नभिवद् कुनो ज्ञात मियायाङ्गाद्गुः ॥ मपदाभ्यां पादाग्राभ्याम् आक्रमणं भुवो यत्र ते अतकले पदे पश्यत सम्पूर्णपोस्तपोर्भुवि विद्वानपलाकनात् म तिपलाभिमाय पदे इति द्वित्वम् । तेन, पदा यत्र महात्मन इति विष्णुपुराणोक्तवद्भुत्वेन पूर्वोक्तवद्भुत्वेन च न विरोधः ॥

मिष्टचित्तपन्नं, नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽस्ति श्रोत्रेत्याद्या स्तत्पक्षपाति य आहुः सार्द्धेन । अत्रेषु ध्येयाकारतायोग्यमत्त्वेषु महात्मना यथोक्तकाम्ना, अवरोपिता स्वार्थबोधकत्वाद्ग्रहिता । कुत इत्यत आहुः । पुण्यस्य तदर्थाकारहृत्तलक्षणफलहेतुभूतचित्तैका न्यपलक्षणस्य हेतोः, एषु मत्त्वेषु मियाया अर्थस्याधिमावार्थमेका न्यपलक्षणपुण्यसम्भवः मेवसा सम्पादितः । यतः पदाभ्यां पदयो र्वा वाच्यार्थाभ्यामाक्रमणं यथोक्ते, अतकले जीवत्पोषासकत्वेऽपर त्वोपास्यत्वाक्रान्ते पदे चैतय पश्यत ॥ ३३ ॥

केदाप्रसाधन त्वत्र कामिन्वा कामिना कृतम् ॥

तानि चूडयता कान्तानुपविष्टमिह भवम् ॥ ३४ ॥

इदं भुत्वा सम्पक् तद्भूमिभागमवलोच्य कृष्णजान्धतरुपवि ष्ट्यावास्तस्याधिष्णामालक्ष्य विपला आहुः ॥ केतोत्पद्देन ॥ अहो इत्ययुक्तम् । यतोऽत्र कामि वा, न तु ममवत्याः । स्वयन्धीर्ध्वयि त्वा एका गृहीत्वा गतत्वात् कामिना, न तु भेमिणा भेमवतीना नामस्माकं विरहपीडाननुसंधानात् । केषानां समाधन वेण्याका रेणोऽऽपीडाकारेण वा देवदत्तकङ्कविकया नसैर्वा कृतम् । गुणव्यो

विपक्षनिरासार्थः । न तत्र ज्ञानार्थमुपवेशनं सम्भवति । द्वयोरपि कामाक्रान्तत्वादिति सूत्रमिदं, कामि-या इत्यादि ॥ अहो सत्यमिति तन्मुहुद आहुः ॥ तानीत्यर्द्धेन ॥ कान्तामधिकृत्य तानि पुण्याणि चूडाकारेण यज्ञता ध्रुवमुपविष्टम् । यद्वा चूडायां पुण्यमवेशनमुत्थितेनाऽपि भवति, अतस्तानि क्रमेण चूडाया निवेशयता कान्तासमीपे विष्टमुत्थितमपि ध्रुवम् । अतस्तत्सादृश्यदुर्लभमतः किमर्थं स्पर्द्धया श्लिष्या भवेति भावः ॥

निष्ठात्पक्षे, अतः परं पराभितास्तत्पक्षमनुमोदयन्ति ॥ केशम-
साध्यामिति ॥ कामिन्यास्तत्कृतिपादनकायनाम्नास्तत्पदमिति पाठस्य
केशस्य अस्त्राद्यधीशस्य असाधनमत्र श्लेषाकारमत्ययेषु कामिना
स्वाऽनुसृष्टीतमोक्षाऽविष्ठापुत्रभुजा कृतम् । तन्ममसिद्धुक्तिस्त्राणां
का तापधिकृत्य तानि तन्मममीति यदानि चूडयता चूडास्थानीयै
कव्यधिकृत्य नयताऽधिकारिणा सद्गोपविष्टमभिषक्तया स्थित-
मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एव गोपीमुखिनैव राधया सह भगवद्गीळामुपवर्य्य स्वयमाह शुक-
रेमे तथा चारमरत आत्मारामोऽप्यस्त्रण्डितः ॥

कामिना दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥ ३५ ॥

रेम इति ॥ अ त्वानि स्वरूप एव रतो, न तु स्पर्धाही । अत
एवाऽस्त्रण्डितः स्वस्वरूपादमच्युतस्तथाभूतोऽपि भगवोस्त्रवेम-
वशीकृतस्तथा राधया यथा ताभिस्तर्कित तथा रेमे वेत्यर्थः ।
यद्वा अस्त्रण्डित । अस्या सकाशादविच्युतः सन् । यद्वा अप्यर्थे
च । आत्तरतोऽपि आत्मारामोऽपि अस्त्रण्डितोऽपि स्त्रीविषमैर
नाकृष्टोऽपि तथा रेम । ननु तथाभूतः किमर्थं रेम इत्याशङ्क्य
सोकोपदेशार्थमेव विदम्बनं चकारेत्याह ॥ कामिनामिति ॥ का

मितस्त्वैवमवातिदीना भवति द्वैमेव चैवमेव निरोधमाप्नुवन्तीत्यु-
पदिशोस्तेषामनुकरणकृतत्वानिति । तथा स्त्रीणां दुरात्मता दौष्ट्यं
दर्शयन् । यथीकृतपुरुषे दौष्ट्यमेव कुर्वीतीत्युपदिशत्तमेव कृतत्वानि-
त्यर्थः । तथाच कामवशेः स्त्रीवशैश्च न माय्यमिति लोकान् शिष्य
यामामेति भावः । यद्वा इदृशमेवाविहीना कामिनः कामियश्च स्व
क्रीडयापरास्तर्किता इत्याह ॥ कामिनां देहेन्द्रियतर्पणेच्छारूपकता
मस्वभावानां दैन्यं दुर्गतत्वं स्त्रीणांवापि तादृशीनां तदन्वासां दु-
रात्मता दुर्गतनावकनशीकारेण गर्वादिदुष्टस्वभावता दर्शयामिः
त्यर्थः । यद्वा, कामिभिः सुरतवार्थनादिपैर्दीर्घवैषित्येन, स्त्रीभिस्तथा-
ऽसमतिपरामिर्दुरात्मभिर्मथितव्यमिति रसिकान् बोधयामिःत्यर्थः ॥

निवृत्तिपक्षे, सर्वश्रुतिविरोधनिवृत्त्या तथा रेपे तत्त्वतिपाद्यो-
ऽस्य विदित, असद्वैष्करतः सर्वकामपिनिर्मुक्ताः, अत्र पञ्चात्मपरा-
श्च । चकाराभ्यां, सत्यज्ञानानन्तान्दस्वरूपः । अधिकार्य-तःकरण-
वृत्त्याकरो ज्ञात इत्यर्थः । न चाऽस्मिन्, द्वा सुपर्णां सञ्ज्या सञ्जा-
या समाने वृक्षे परिपस्वज्जाते तयोरप्यः पिप्पल स्वाद्वृत्तपनभञ्ज-
न्वोऽभिचाकशीतीतिश्रुतिविरोधः । तत्रकरणपर्यालोचनयास्य म-
न्वस्याभेदपरत्वावगमात् । तथाहि । ब्रह्मैवेदममृत पुरस्तादिति वा-
क्ये ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे निर्दिष्टे, ननु ब्रह्मणो भोक्तव्येदाद् भोक्तृ-
त्वमपि स्यादतो न युक्तं सर्वात्मत्वमित्याशङ्कानिरासाम्याऽप्य मन्व-
पश्यते । यो ह्यौ विम्बमतिविम्बभृती जीविश्वरावस्मिञ्छरीरे व-
र्षेते तयोर्मध्ये यो बुद्धिमतिविम्बभूतस्तदभेदाध्यासात् तद्व्यभि-
चानी कर्मफलमुद्धृक्ते स पञ्चान्व. बुद्धितादात्म्यरहितं मन्वस्वरूप
भूतवैतन्यात्मना योगरहित. प्रकाशते । सौदागी-पञ्चोवाभ्यां चैतन्य
मात्रमुच्यते । तथाच योगानुवादो योगनिषेधशेष इति । न च
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न. अनीशया शोचति मुह्यमान, जृष्ट यदा

पश्यत्य यमीशमस्य माहमानमिति वीतशोक इत्युत्तरश्रुतिविरोधः ।
 अस्यां पूर्वोक्तानशनस्य स्वाभाविकत्वबोधनार्थकत्वात् । तथाहि ।
 जीवेश्वरपुरुषाश्रये शरीरं पुरुषो बुद्ध्युपहितो निमग्नः कर्तृत्वाभि-
 मानी, अत एव, मुह्यमान तत्कारणमोहादुत्तोऽनीशया स्वस्वानन्द-
 रूपेश्वरभावामतीत्या शोचति विषयागभाषायनिमित्तं तु खमनुभ-
 वति । जुष्टं कार्यकारणमयाति, सेवितम् अधिकोक्तिमित्यदात्मतया
 वृहीत यदाऽधिकारी, अन्य विवेकात् शरीरत्रयात् पूषणं भूत त-
 त्साक्षित्वाद्यगतशोभितत्वस्पर्शार्थमीश सन्त पश्यति तदास्यात्मत्वेन
 अवगतस्य महिमानमपरिच्छिन्नं दात्मताम् इति प्रति ना तरीयक-
 तथा वीतशोकः सर्वानर्थचिन्तयुक्तः । यद्वा, जुष्टं शिवकपैरान्वादि-
 मिः महाशक्तिशायमलैः सनकादिभिर्नैरस्तर्षेणात्मत्वेन सेव्यमा-
 नम्, अथ कार्यकरणसंघाताद्विच्छेदप्रतीतिं यदा पश्यतीति । नाऽपि,
 पृथगात्मानं भेरितारं च मत्वा जुष्टं ततस्तेनामृतत्वमेतीति विरोधः ।
 न ह्यात्मानं भेरितारं च पृथङ्मत्वाऽमृतत्वमतीति श्रुत्यर्थः । याम-
 राणामपि तादृशमननसंभवेनाऽमृतत्वमाप्तिमसद्भात् । किन्तु शरीरा-
 द्यभेदेन वृहीतमात्मानं पृथङ्मत्वा पृथक्कृतमात्मानं भेरितारं च
 मत्वा ईश्वरत्वेन च निश्चित्य अमृतत्वमेतीति । तस्मान्नास्ति क-
 यादिदपि श्रुत्या तस्याः श्रुतिविरोधः । तत्र को मोहः कः शोक-
 एकत्वमनुपश्यतः, यमद-यन्नास्ति कस्मान्नु विभेति तदिदमप्येत-
 हि य एव वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति, स इह सर्वं भवति, वद्वरमन्तर-
 कुर्वते अथ तस्य भयं भवति, मृतो स मृत्युमाप्नोति य इह नाने-
 व पश्यति, नालं काचन भिदास्त्वत्र भिदामिव मयमानः हातवा-
 सहस्रपा भिक्षो मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्याद्या श्रुतयो भेदमपा-
 कुर्वन्सस्तस्याभेदश्रुत्यैव मुख्यं रमणमावेदयतीति सत्तेषु । विपक्षे-
 दोष दर्शयन् वेदे इत्याह ॥ कापिना पुरुषाणां श्रुत्यर्थविचारा

ऽधिकृतानां वै समनीशत्वाधिमानेनानर्बजाळयाग्निं दर्शयंस्तथाविधाना स्त्रीणां चैव दुरात्मनां दुष्टात्मरूपता ससारानर्थास्वदृजीवात्मतां दर्शयन् । यथोक्तश्रुत्यर्थविचारविधुरस्य पुरुषादेरर्थनिष्ठव्यभार बोधयन्तीत्यर्थः । तथाच श्रुति —

यदा धर्मरदाकाशं वेद्युषिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमधिजाय द्रुणस्या तो भविष्यतीति ॥ ३५ ॥

इत्येव दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचलतः ॥

या गोपीमनयन् कृष्णो विहायान्या स्त्रिया वने ॥ ३६ ॥

सा च मेने तदारमानं वरिष्ठं सर्पयोषिताम् ॥

हित्वा गोपीं, कामयानां मानसीं अजते म्रिय ॥ ३७ ॥

अथेतर्गोपीरूपं गङ्गीलावर्णनमुपसहरति इत्येव भगवद्गीलापरस्परं नदर्शयत्यन्वेह' । यतो, गोप्यः ॥ गोपकृपेणाधतीनास्य भगवतः सम्बन्धिः यः । वस्तुस्वभावादेव गोपालत्वे नस्मिन् मेमवत्सो, न तु शास्त्रेण भगवदीया जाता । विचरत्यश्च विचेतसो आताः प्रकारव्यवस्थापि समाप्तत्वादित्यल्पाकुलमानसा नमनुरिच्छर्यः ॥

अथ वृषभानुनादिन्या विप्रलम्भाशं वर्णयितुं पीठिका रचयति ॥ कृष्णः सदान् दक्षपस्तस्थामान् द्याविर्भावयितुं यां गोपीमनयन् । अन्या स्त्रियो वने विहाय । अ यामु स्त्रीत्व प्रगल्भता मालाक्य तामा त्यागः । तस्या गोपीत्व मुग्धात्वमालक्ष्य नयनमिति चोत्पत्तितुं स्त्रियो, गोपीमित्युक्तम् ॥

निवृत्तिपक्षे, इत्येवम् अविचेतनं समाहितचित्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मस्वरूपं दर्शयत्यस्तस्या तं करणज्ञानशु विधेरुः । अथाः श्रुतिलक्षणा, स्त्रिया वनं अ तंकरणे या गोपी कृष्ण, सदा

ऽऽन इस्वरूपं परमात्मा अनपत्त मम रूपानवोधिकेयमिच्छवभा
सपत् ॥ ३३ ॥

तस्यास्त्वाने मिमित्तमाह ॥ सा चेति ॥ चकारात् पूर्वं स
र्वासां स्मर्यो जात इदानीं तस्यापिति गम्यते । सर्वाभ्य उक्तुष्ट
मात्मान मन्वमानायाः साधारण रमण स्मयकर नासीदधुना त्व
ऽसाधारण, तस्मात् सापि गर्वं याप्ता । अनेन समुदायद्वेषेण भग
वान् स्वजति, किं तु मत्वेकद्वेषेणेत्यपि ध्वनितम् । साऽपि स
र्वासां वोपिता म ये आत्मान परमोक्तुष्ट मेने । तन्निमित्त तद्येतसि
स्फुरितमाह ॥ कामयानाः ॥ कामयमानाः, कामो यानभागमनसाधन
चागावति वा । गोपी स्वभोग्या अपि हित्वा सर्वोत्तमपि साधार
ण्येन शिव, असी सर्वोत्तमो मामेकां भजते मन्मनोऽतुकुलमाचर-
ति इति विचार्येत्यर्थः ॥

निवृत्तिपक्षे सापि श्रुतिरात्मान सर्वश्रुतीनां मध्ये श्रेष्ठ मेने
यत्, सर्वा अपि गोपीः स्वसम्बन्धिनी, स्वप्रतिपादनकामनावती
हित्वा असौ मत्पनभिन्न, परमात्मा मिय आन दयनो मां भजते
मत्प्रतिपादना याप्तः । महानात्मश्रुतिवो यः परमात्मेत्यधिकारि
चेतसि स्फुरितमिति भावः ॥ ३७ ॥

ततो मत्प्रा वनेद्देशे हसा केशवमग्रवीत् ॥

न पारयेऽहं चलितु नय मा यज्ञ ते मन ॥ ३८ ॥

तत इत्यत्र मनसि स्फूर्त्वनं तर तेनैव सार्द्धं कस्मिंश्चित् म
देधे मियेण सहैव गत्वा अखर्षित्वाक्रान्तस्वान्ता सा, केशव स्व
स्या केशान् चपते ब्रूनाति तत् । तथाच स्वार्थीभक्ता तायास्त
स्या एसावहो दर्पो जात इति भावः । रमणबहुवनभ्रमणादिना
जातश्चयाऽहमत्, पर चलितु न पारये न शक्ता भवामि । ननु

सो मुग्धे ताभ्यो हृत्समेऽतिमनोज्ञस्थान वर्तते तत्पर्यन्त यथाकथ-
 धिबलनीयमितिचेत् तत्राह ॥ नयेति ॥ एव तर्हि पूर्ववन्मामङ्गे
 निषाय त्वमेव नय मापय, अह तु पदमात्रमपि ग-तु न शक्तेत्पर्यं ।
 ननु किं यीष्वाभरणपुष्पतल्पक्षयनार्थं पुष्पोद्यान नयावि, किं
 वा यमुनापुकिन तत्र विहाराद्यर्थमित्येपेक्षायामाह ॥ यत्र ते मनः
 अभेनाऽऽलक्ष्यमजुमोदन च सूचितम् । यद्वा स्वमेभरज्जी मास्य धन
 कान्त निश्चित्य मास्यगर्वा केशव ब्रह्मादिसप्तस्वामिन देहादि
 सम्बन्धावीत मत्यवधीत् ॥

निश्चित्यपक्षे, ततोऽन्तःकरणलक्षणस्य मनस्य वदेयो श्रेष्ठमदेयो
 शोभनमत्यये गत्वा अश्मेव मत्यगभिन्ननक्ष्वावभासिकेति गर्ववती
 ब्रह्माद्यधिष्ठानभूत परमात्मानमवधीत् । अह चलितु स्वार्थाच्छ्रयाव-
 धितु केनापि प्रमाणेन, वादिना वा न शक्या । अतस्त्वत्सम्बन्धाऽधि-
 कारिमनो यथाऽलक्ष्यैकरसे त्वयि वर्तते तत्रेव मां नय त्वमतिपा-
 दकत्वेनैव मां स्थापय । तद्याच यथोक्तश्रुतिवेषत्न ब्रह्मणोऽस्मी-
 ति विवेकिचेतसि स्फुरितमिति भावः ॥ ३८ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवतैव विचारितम् । अनया मां स्वाधीनमवगत्य
 जपालस्यादिमय नर्मवाक्यमुक्तमतो नर्मवाक्यमुक्त्वा तर्धान कार्ण्यम् ।
 तन्नावश्यकम् । एत एतेनैतच्छृङ्गाररसपोषण, महाभेमवस्था अस्या
 महियोगजनितदृष्टाया अचलोकत मत्यश्लेषजनितसतीभाम्यमवलो-
 कयाऽतिविहिंसितस्वात्तानां तासां परमचमत्कारमि धुनिमज्जनक-
 याया असाधारण्या अस्या महिरहावस्थाया दर्शनपूर्वक सर्वा
 निरभिरमगाऽनुकूलस्वैकमत्यस्य मन्वादन च सेत्स्यतीति तदन-
 दधिमेत्वाह ॥

एवमुक्तं प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यतामिति ॥

ततश्चान्तर्दशे कृष्ण सा बधूरन्वतप्यत ॥ ३९ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तः श्रीऋषो मम स्कन्ध आरुह्यतामिति विधावाह । यद्वा, स्कन्धः मकाण्ड काय वेति कोशात् स्कन्धः कायः । स च योग्यत्वादङ्गुल्यः । साऽप्य तत्कृत नर्माऽनुदुःखा तस्का न्यवारोद्भू महता । ततस्तत्पञ्चनयन-तस्मैषाऽन्तर्दश । यतः कृष्णः मदान-दस्वरूपोऽन्तर्दशे, अतः सा तदशीनैकजीवना बधूः परमविधा विश्रुतामहा अ उतप्यत परम पश्चात्तापमगच्छत् । तेन च बधूधा विलसाप ॥

पिठक्षिपक्षे, एवमुक्तं परमात्मा स्कन्ध तत्स्थानीयमेकदेशे विद्येत्थ चैत-वमात्रमास्त्वनां मतिपात्रतामित्येवविधावाह । भाग लक्षणया चैत वमात्रैकत्वं यथोक्तश्रुतेरधिकारिणावगतमित्यर्थः । ततो यथोक्तश्रुत्वा प्रकल्पः सुपेत्थ-यावमत्यां तर कृष्णः अपरिच्छिन्नमदान दस्वरूप परमात्मा अ तर्दशे परिच्छिन्नतामाप्त्याऽविहातर्ता गतः । यदि म यसे सुपेदेति, दहरमेव नून त्व वेत्य, अ विज्ञान विजागतामित्यादिश्रुतेः । सा बधूः तद्वक्षणा श्रुतिर वतप्यत पुन पुनरनधिकारिणा विचारिता, अहो अस्य ब्रह्मणः श्रुति वेद्यता कथमिति ॥ ३९ ॥

तत्कृतविलापवाह ।

हा नाथ रमण मेष्ट कासि कासि महाभुज ॥

दास्यास्ते कृपणाया मे नख दशीय सन्निधिम् ॥४०॥

इति ॥ आर्त्तिसथोपनमिद् नर्वेश योज्यम् । हा नाथ स्वामिन् पालक हा रमण मिमाचित मुखपद्, हा मेष्ट वेमविस्तारक । त थाचवागधरस्य तव महिमुक्तगत्याऽवस्थान नोचितमित्याशयेवाह ॥ कासीति ॥ आच्छिन्न स्म-वाह ॥ महाभुज ॥ दै-येनाह ॥ ते

दास्याः ॥ सख्यादौ अयोम्यायास्तत्रापि कृपणाया एवविन्दुःख
सोऽहमन्नाकायाः परिहर्तुं वाऽनानन्त्या मम, सन्निधिं दर्शय स
न्निहितोऽस्मीति ज्ञापय । यतस्त्व सखा, सुखसख्या अथराधा । त
न्तस्या एवेति भावः । यद्वा, हा हेति पश्चात्तापे । असुक्त जातमित्य
र्थः । यथापि मया असुक्त कृत, तथापि त्वया नाह त्याग्या, कि
न्तु दोष एवोपेक्षणीयो, यतस्त्वमेव मम स्वामीत्याशयेनाह ॥ हे
नाथ ॥ ननु सकृदप्राप्ती सादान्य करिष्यामीतिचेत् तत्राह ॥ हे
रमण । तथाच रमणस्य भोक्तृस्तव भोग्याया मे त्वत्तो हरेऽत्र
स्थान परमसकृदरूप, तस्मात् प्राण कर्तुं योग्योऽस्मीति भाव । ननु
भोग्येष्वपि भोक्ता न परमते, किन्तु खेच्छया । तथाच ममेच्छा
भावात् कथं रमणे मत्प्रतिरित्याशङ्क्याह ॥ हे मेहृ ॥ यद्यप्यत्र,
तथापि मम मीतिविषयस्याभावात्त्वद्विरह परणमेव सम्भाव्यतेऽता
ऽनुग्रहवृत्त्या तथा कुर्वित्यभिप्रायः । अतस्तथाभूतस्त्व कापि गन्तु
मयोग्योऽप्यैव स्याः । अह म्याकुलत्वाज्जानामि ततः वृज्यामि
कासीति ॥ झटिति कथय, नोपद् गच्छति मम माणा इत्याशयेन
पुनराह कानीति ॥ इत्युक्त्वा भूमौ निवर्तिता मूर्च्छाभिमुक्त्वा च
त्यानार्थे संबोधयति ॥ हे महाशुजेति ॥ यतस्तत्राह दामी,
तत्रापि सम्मति कृपणा तस्या मम सन्निधिं दर्शय ॥ हे सखे ॥
सख्युस्तनेदमुचितमिति भाव । यद्वा, हे नाथ, त्वदेकमाणाया
स्त्वदर्शनाया इमे माणा सम्मति ग तुकामा मया रक्षितुमशक्या,
अतस्तानामत्याद्य सरक्षेत्याशयः । तद्रमणे तत्रात्प त द्वु ख मरिष्य
ति । सर्वापेक्षयोत्कृष्टत्वेन समताया मधि मृतायाम यत्र रतिमल
भमानस्य पश्चात्तापेन रोदनाशयम्भावादित्याशयेनाह ॥ हे रम
णेति ॥ न-नस्तु मम दुःख, तव तेन किमितिचेत् तत्राह ॥ मष्टे-
ति ॥ मेहृस्य तव दुःख कोटिगुणित स मन्वेव कलिष्यतीति भावः ।

ननु सर्वथा निर्गन्तु मलत्ता. प्राणा मयापि कथं सरस्या इति चेत् तत्राह ॥ हे महाभुज, कासि कासि । झटित्वागत्य स्वभुजयुतसधीवनौ-
पथेन सुकरन्तद्वक्षणं सम्पादयेति भावः । नन्वेव तर्हि, न पारये
ऽहं चक्षित्वा मित्येव किमर्थमुक्तवत्पसि, ततः सापराधां त्वां न
स्पृशावीति चेत् तत्राह ॥ दास्यास्ते ॥ यद्यपि तदानीं प्राप्तगर्व-
याऽऽलक्षणादिवशात् तथोक्तं, सम्पति तु तन्निष्ठस्या दासीभाष-
माप्तास्मि, तत्रापि कृपणा परमदीना जातास्मि । ततः ज्ञमैवोचि-
ता । इतः परं मरणस्वैवावशेषात्पराऽधनिमित्तस्य दोषस्य निवृत्त-
त्वात् कोप इति भावः । किञ्च वस्तुतो नास्ति ममापराधस्त्वयैव
दास्ययोग्याया मम सख्यं कृतं, तदनुकूपं च मयाऽनुष्ठितमित्या-
मयेनाह ॥ हे सख इति ॥ ननु नास्ति मम कोप इति चेत् तर्हि स-
न्निधिं दर्शय । मसन्तः सन्तः सतीषु आगतोऽसि चेत् तच्चर्हि विरह-
व्याकुलस्वान्तायाः पश्चात्तापदुःखेनाधीकृतनेत्राया मम सन्निधिं
स्पर्शादिना दर्शय, पश्चाद् अवदिता सती दृश्यामीति भावः । एव-
विलपती भगवत्स्पर्शादिकमलम्पवती ततः परं विलापेऽप्यज्ञमा-
मूर्च्छिता सती भ्रुवावपतदित्यपि ज्ञेयम् । मोहितां ददृशुरिति वक्ष्य-
माणानुसारात् ॥

निवृत्तिपक्ष, अथ ब्रह्मणः साक्षात्स्वेच्छत्वाभिमानं विहाय
स्वज-पशुत्वावरणनिवृत्त्या सन्निधिं नार्थयते ॥ हा नाथेति ॥ हेति
स्वज वदति चरदितानाकोपति ॥ हे नाथ, सर्वेश्वर, हे रमण, जग-
त्सृष्टिस्यतिथद्वलक्षणकीडापरायण—तत्पदार्थे, हे मेष्ट वरमेमास्पद-
महाभुजाऽसख्ययाऽभुजाऽऽदिमहेश्वर—त्वम्पदार्थे, असि असीत्येव
ननकृतस्तथोपदेशपराया अधिकारिभिर्मदर्थाग्रहे कृपणाया दीनतां
माप्ताया मम कचिद् कचिद् सखे निरुद्धैरि द्वयैः सह रममाणे ह्य-
द्देऽन्तःकरणे, सन्निधिम् आवरणनाशकदृष्ट्युत्थानेन मत्वातिपायता

मकट्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ वा अपि तन्नाशु समागता इत्याह ।

अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्योऽविदूरतः ॥

दृष्टुं प्रियविश्लेषमोहिता दुःखिता सखीम् ॥ ४१ ॥

भगवतो मार्गं सूगममात्रा गोप्यं, अविदूरतः समीप एव ता दुःखिता प्रियविश्लेषजन्येन तापेन मूर्च्छिता समानदुःखात्मान्त्वात् सखीं तथाभूतां दृष्टुं विगतैर्ष्यास्ता वस्त्रपातादिना सप्येतना कृतवत्य इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

अनृच्छिपक्षे, भगवतो मार्गं विदूरतोऽन्विच्छन्त्यो गोप्यं परमात्मसवन्धि यः श्रुतयो दुःखिता आसन् । अहोऽस्माकं साक्षात्परमात्मप्रतिपादिका नास्तीति । यदा मुख्यामपि सखीं समानविषयत्वात् प्रियेण विदात्यना योऽयं विशेषेण श्लेषो वाच्यवाचकत्वलक्षणसवन्धस्तत्र मोहितामत एव दुःखिता दृष्टुस्तदा च त्किञ्चित् स्नास्य माता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तया कथितनाकर्ण्यं मानप्रार्थि च नाधवात् ॥

अवमान च वीरात्म्याद् विस्मय परम ययु ॥ ४२ ॥

अपि सखि किं वृत्तमिति ताभिः पृष्टवा तथा हे सख्यो मुग्धाऽहं तेन नीतित्यादिनिश्चयपर्यन्तं कथितं वृत्तमाकर्ण्यं तत्र वा घनाल्लक्ष्मीपतेः कान्तिपतेः सुन्दराद्वा मानप्रार्थि चाकर्ण्यं वीरात्म्यात् स्वदीर्घपादवमानत्वागलक्षणं चाकर्ण्यं परम विस्मय ययु । अहो महान्तमियं मानं लम्बवती, स चैवनिधेः मानं दत्त्वा कथयवमानं कृतवानाश्चर्यमिदमित्येव परम विस्मयं मातृवत् ॥

अनृच्छिपक्षे, तथा यथाश्रुत-तत्त्वम्पदार्थयोरभिपक्षत्वं कथितं

याकर्ण्य माधवाद् स्वजन्यमहाविद्यापतेर्मानस्य मामाप्सस्य माहिं
चाकर्ण्य, हरे आत्मा शुद्धचिदानन्दवनो निर्विषयो भस्माः
सा दूरात्मा तज्जायो दौरात्म्य, तस्माद्भागविषयप्रतिपादकत्वाद्ब्र
मान तद्विषयकममानुत्पादकत्वं चाकर्ण्योहो लब्धमावाप्यावा अस्याः
कथममावाप्यमिति परमविस्तय यशुरित्पर्य ॥ ४२ ॥

ततस्तां हस्ते धृतोत्थाप्य तथा सहिता अन्वपणे महत्त्वा इत्याह ।

ततोऽविशन् वन खन्द्रज्योत्स्ना यावाद्दिभाव्यते ॥

तम प्रविष्टमालक्ष्य ततो निवहृतुर्हरे ॥ ४३ ॥

तत इति ॥ ततो विस्मयमाप्त्यनन्तर पदचिद्धानां वने म
वेशमालक्ष्य वनमावसान् तत्र यावत्पर्यन्तं हस्ताणां विरलत्वाच्चन्द्र
ज्योत्स्ना विभाव्यते तावत् । ततो निविष्टश्लेषु घनीभूततमःप्रविष्ट
पदचिद्दशालक्ष्य हरेरन्वेषणाच्छिट्छाः । स्त्रीत्वाद् मयेन तमो वा
विशाभिति भावः । यद्वा हरेः सर्वाधिपत्यस्तथाच तत्र धूर्तान्तरा
स्थितिशङ्कया न प्रविष्टा इति भावः । यद्वा, अस्मात् तमः प्रवि
ष्टास्ततोस्तु स प्रहिंसि.स्रस गमिष्यतिषेत् सर्वथा न भिक्षिष्यतीति,
न तत्र मवेश इत्याशयः । यद्वाऽस्मात् प्रविष्टास्तु तत्रमाद् प्रकारे
पलायनपरावणस्य परममुकुमारवादाद्यन्यमस्य मेष्टस्य श्वेदो
भविष्यतीति विचार्य निवृत्ता इत्यभिप्रायः । अथवा प्रकाशक
राहस्य भगवतोऽज मवेशो तमामवेशो न समवतीति तत्र प्रविष्ट
तम आलक्ष्य तर्कयित्वा निवहृतुरित्याशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, ततो विस्मय माप्यानन्तर यावाद्ब्रजकलक्षणचन्द्र
स्य ज्योत्स्ना तत्र तत्पदार्थे तत्प्रकाशो विभाव्यते तावदतश्चिरसना
र्थमविशन् । अग्रे चैतन्वघने परमात्मनि तम. प्रविष्टमकाशात्
सामर्थाद् आलक्ष्य हरेः सर्वाधिप. श्रुतयो निवहृतु ॥ ४३ ॥

तन्मनस्कास्तदालापास्ताद्विचेष्टास्तदात्मिका ॥

तदगुणानेष मायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरु ॥ ४४ ॥

ननु सर्वथा कृष्णमलम्बनत्यः मातृपरिश्रमाः स्वगुहान्
मति कुतो न गता इति चेत् तत्राह ॥ नात्मागाराणि सस्मरु । आ-
त्मान परिश्रमादित्युक्तं, देहं गुहान्गाराणि गुहोस्तजःपानि वस्तानि
च न स्मृतवन् । स्मरणं विना कथं गमनादिकं तासां भवेद्वि-
ति भावः । ननु कुतो न सस्मरन्ति वाक्येच्छाह ॥ तन्मनस्का इति ॥
तस्मिन् भगवति मना यानां ताः । तथाच स्मरणकरणस्य मन-
सो भगवति मानसत्वात् कथं यस्मरणं भवेद्विति भावः ॥ आ-
लापद्वाराणि स्मरणं शरयति ॥ तदालापास्तत्सवन्वालापो या-
सां ताः । तथाच गृहं न, मति ग तस्यमितिभाषणे कस्या अप्यव-
काशो न जात इति भावः ॥ नापि हस्तादिसङ्गया सूचनावका-
शः कस्या अप्यासीदित्वाशयेनाह ॥ तस्यैव विचेष्टा पूर्वकथा या-
सां ताः । ननु कदापि मनसा गेहाग्निसुखान कुतो न जातमि-
ति चेत् तत्राह ॥ तदात्मिका ॥ स आत्मा यासां ताः । तथाचा-
न्तर्हितात्मनां तानां तदन्मानुसं धानादिकं दुर्लभमिति भावः । किञ्च
गेहादिस्फुतिसपादकं दुरदृष्टमपि मोक्षितं, तस्मात्कतद्गुणकीर्तन-
परत्वादित्वाह ॥ तदिति ॥ गुणात् मोवर्द्धनोद्धरणादिना मोकुल-
रक्षणार्थिन् । यद्वा, यत्, काश्चित् त मनस्काः, अदो गेहं सम-
ति कुत्र वर्तते, कथं मि लेष्यतीत्यादितद्विषयकमनोराज्यपरा ।
काश्चित् तदालापाः । अदो अस्मात् विहाय कथं गत, इतः परं कु-
त्रान्पेण्णीय इत्यादितद्विषयकवार्त्तापपराः । काश्चित् तद्विचे-
ष्टाः पूतनास्तनयानादितद्विचेष्टाकरणपराः । काश्चित् तदात्मिकास्त-
स्मिच्छीनमनस्कत्वात् समाधिस्था इव तदेकस्फूर्त्तयः । काश्चित्

तद्गुणानेष गायन्त्यः सत्यस्तदाऽऽवागाराणि न सस्मदः । यद्वा
कदाचित् तन्मनस्काः कदाचित् तदाकाया इत्येष षोडशम् ॥

निवृत्तिवस्ते, काश्चित् तन्मनस्काः, मत्पनभिरुमन्त्रविषयका
विभाषाः । काश्चित् साक्षादेव तदाकायाः, सत्यत्वादिरूपेण तस्य
मतिपादिकाः । काश्चित् तद्विषेष्टाः, सर्वनादिरूपतथेष्टामतिपादि
काः । काश्चित् तदात्मिकाः, तस्मिन्नात्मा तत्प्राप्तिसाधनज्ञान्त्वा
दिरूपः स आत्मवक्ष्येन वा मतिपाद्यो यासति ताः काराद्युद्स्थानी
याति तानि । काश्चित्तद्गुणान् सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपानेष गा
यत्य आत्मनोऽगाराणि अज्ञानादङ्कारादीनि न सस्मदः । परमा
ऽर्थत्वेन न मतिपाद्यवामाद्युरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

पुनरिदरहण्याकुलचित्ताः परस्पर विचारयामासुः । अहो कुत्र
गत्वा तद्वेषेण विषेयमिति कयाचिदुक्ते, अहो अन्वेषेण विष
यस्य क्लेशमाश्रयहृत् । समीपमागता अस्मानाकल्पय पलायनपरस्य
क्लेशावश्यभावादित्य-वाभिरभिहिते, अहो सत्य तस्य करुणां
विना तत्प्राप्तिर्दुर्वयाऽतस्तत्प्राप्त्युपायो विषेय इत्यपराभिः कथन
पूर्वं विचार्य तत्कीर्तनमेव यत्कवदुपाय भिन्निस तदर्थं पुनः काङ्क्षि-याः
पुन्रिनमागता इत्याह ।

पुन पुन्रिनमागत्य काङ्क्षिन्त्याः कृष्णभावना ॥

समवेता जगु कृष्ण तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४५ ॥

पुनरिति ॥ यत्र मेमपूर्वं सगम आसीत् तदेव काङ्क्षिन्त्याः
पुन्रिन ससुखहेतुभूतमतरन्त्यब्दम् । यत्र यस्तु लुप्तये तत्रैवान्विषयत
इत्याशयेनागत्य गुप्तकृष्णभावनाः । मेष्टमेव भावयति ध्यायन्ति
तथा तस्य श्रीकृष्णस्यागमन काङ्क्षित यासा ताः, समवेताः मिलिताः
ससः कृष्णमेव जगुर्दुर्भं गान यद्गुः । विरञ्जनकदोपनिवृत्त्य

शुद्धार्थदीपिकायासु । २ अध्यायः (३०) १७७

ऽर्थे तस्य करुणोत्पन्नपर्यं चोक्षेर्गान, तदर्थं च समवेतत्वम् । कस्या
आपि भाभ्यात् स्नेहेन कृपया वाऽऽगच्छेदित्पाशयेन वा समवेताः ।
अन्वया काञ्चिदादाय पुनः पलायनं कुर्यादित्पाशयेन वा ॥
निहासिपत्ने, पुनर्मायालक्षणायाः कालिन्त्याः मुक्तिन इति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतस्यारख्यायां शुद्धार्थदीपिकायां
दशमस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ २ ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ॥

एकत्रिंशो शुभाध्याये गोपिकागीतसङ्गके ॥

मार्षियन्त्यो जगु कृष्ण येष्णा गाप्य इतीर्यते ॥ १ ॥

अहो तस्य कलगीतिनाकृष्टा यथा तद्दतिक माहास्तथा सोऽप्यस्मद्गीतिनाकृष्टोऽस्मदतिक माप्स्यतीरपादायेन गानवदृष्टानां भगवत्प्रियाणां गानमुद्राहरति ॥

श्रीगोप्य ऊचुः ॥

जयति नेऽधिक जन्मना ब्रज श्रयत इन्दिरा शश्वद्व हि ॥

दमित दृश्यता विष्णु तावकास्त्वपि धृतासवस्था विधिन्वते १

जयतीति ॥ मङ्गलार्थमादौ जयतीति मयोगः । तथाच मङ्गलाऽर्थकत्वादादौ क्रियापदमयोगो न दोषावहः । अहो ब्रजकृतार्थं तार्थं कृतावतारणं त्यया सर्वोऽपि ब्रज' कृतार्थीकृतस्तवत्या वय किमर्थमुपैक्ष्व ते इत्याशयेनाहुः ॥ तनाजस्य जन्मनाऽऽदिकारणं विदुरस्य जन्मना रोच्छामावधिलक्षितेन जन्मना मादुर्धीयेन ब्रजस्तःस्थानंराज्यपति समस्तभूमिभुवःस्वर्लोकप्रदेशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मशोका तेभ्य ऊर्कुर्येण उर्नते । तमाप्यधिकं वैकुण्ठादपि जयति यथाप त गाप भगवत इ वतते तथाप्यथत्रिय ज मादापैवविधा स्त्रीला नाऽऽ रति । यथाप जन्मस्था । भगुरा, तथापि तपत्यानातदनुपकृत्वात् । दुरकीवसुदेवाभ्यामपि न दयशोदानश्च तु ज मोवल्लभ्यमपि तु निष्णुस्वरूपदर्शनमावय । अद्यत्यस्त्रीलादर्शनं तु सर्वस्याऽपि दुर्कारमतो ब्रज एवोत्कृष्टतम इति भावः । ननु मज्जन्मना ब्रजस्य परमोत्कर्षो भवतीति' कथमवगम इति चेत् तनाहुः ॥ अथ त इति ॥ हि मस्वादिन्दिरा श्रीरज उजे अयते । वैकुण्ठे तु सैव माथा-यात् सर्वैराश्रीयत इत्यर्थः । तत्र हि शश्वद्व सर्वदा तु सै

व मितया भार्याऽतस्तस्या नैश्चिन्त्याश्च सर्वदाऽऽश्रयणमाश्रयणक-
 मत्र तु बहीनां सपत्नीनामस्माकं सत्त्वाद्नसरत्नाभाय सर्वदा सेवन-
 यः । युक्तमैतत् । पतिव्रताशिरोमणिमूलायास्तस्या, भक्तेः प्रभुमहा-
 तिघाम् कृपापयितुम याधीनतया वर्तमानस्य पत्न्युरनुवर्तनमिति
 भावः । यस्मादस्मदर्थमत्र भवतो जन्म, यस्माच्च नास्ति कल्पया-
 म्य तयाऽङ्गीकृतत्वादतो, हे दयित, दस्यतां त्वया मत्पत्नीभूय-
 ताम् । माणमिषस्य मज्जस तत्र माणस्थितिसाधनमिति सतोषना-
 शयः । किञ्च तावका मजस्त्रियस्त्वा दिक्षु विचिन्वते । तथाचात्रा-
 ऽमुग्रहार्थमवतीर्णस्य तत्र ब्रह्मादिभिर वेपणमुचिस, न तु ब्रह्मा-
 सिधिरिति भावः । ननु युष्माकं तादृशी भक्तिर्नास्ति इति कृत्वा-
 ऽह तिरोहित इति चेद् तत्राहु ॥ त्वपि पूता असव. माणाः सर्वेन्द्रि-
 याणि याचिस्तास्तथाचैवविधाः । त्वदीयानाम् अनाथवदिक्षु आस्प-
 तीनामिद् महदसक्तमिति महदैव व्यज्यते ॥ अनभिज्ञापने, हे
 दयित, ते ज मना ब्रजस्य सर्वोऽपि जनोऽपिकं जयति । पदिनमा-
 रभ्याश्च तव जन्म जात तद्दिनमारभ्य ब्रह्माण्डस्थेषु मध्ये कस्याधि-
 दपि ब्रजवासिनां मन्त्रे कस्यापि पराजयो न जात इत्येकवर्षस्य
 परा काष्ठा भवित्ता ॥ इन्द्रिया सपदादिदया श्रीरापि अत्र ब्रजे
 श्चवन्निरन्तर अयते । श्रीरिति स्वनामसार्थकयाय ब्रजमन्त्रकृत्य वर्धते
 हि मसिद्धमिदं शिद्दानीं लोकजये । तथाच, नारायणसंवा युष्मै-
 रिति कथोक्तिर्विदग्रगण्येन गर्गाचार्येण भवज्ज मपजे लिखितत्वा-
 च्चारायणसमत्वं स्वयन्नुभूयते ब्रजे वैकुण्ठतुल्यत्वम् । अथोऽस्माकं
 विरहरदितवैकुण्ठवासिसमानत्वं कुतो नास्ति । तस्मादस्मास्वपि
 तथात्वं सम्पादयितुमवश्यमस्माभिर्भवान् दस्यताम् । नच वैकुण्ठ-
 वासिनां नारायण इव युष्माकं नाह वेष्ट इति चेत् तत्राहु ॥
 दिक्षु तावका इति ॥ सर्वासु दिक्षु यावच्छक्त्यायाप्यस्माभिरन्विष्य

ते, तथापि भवाश्च लभ्यन्ते तत्र नय किं कुर्म इति भावः । तथापि तावकाभ्युदयन्या, अत एव त्वामेव । अनेनासमाहितता निरस्ता । ननु परोक्षार्थं तिरोहितेन मयाऽवगत- नाद्यापि शुभ्यस्त्रैमपरिपाकात्स्था सम्पन्ना । मद्भिरहेऽपि जीवनदर्शनादितिचेद तत्राहुः ॥ त्वयि त्वत्वाभ्युदयाया धृतासवो जीवन्तीत्यर्थः । तद्विरुद्धया तु तावकानां जीवनं दुर्लभमतो झटिति दृश्यताम्यामरणपर्यन्तपरीक्षाया अनुचितत्वादिति भावः ॥ मानिनीपक्षे, तव वजा पास्ता-मस्माकं जन्मना अधिकं जयति श्रीश्च शश्वत्त्रैव श्रयते, तथाप्युक्तास्तावकास्तां विचि वत् इति दृश्यतां ज्ञायताम् । परमोत्कर्षव्यवस्थादिहेतुभूतस्वजनदुःखाऽपरिज्ञानरूपमान्य नोचितमिति भावः । न च साधारणसम्बन्धः, किन्तु प्रेक्षो भवानिति सम्बोधनाशयः । किञ्च, त्वयि धृतासवरूपत्वाभ्याशया धृतजीवनाः । तथाच तद्विरुद्धया धृतास्वस्मात् तत्रापि परमोत्कर्षादिकं न स्थास्यतीति भावः । यद्वा, ननु दयिते मयि विद्युक्ते भवतीनामेतावत्पर्यन्तं कथं वा ना देहे स्थिता इतिचेद तत्राहुः ॥ त्वयीति ॥ कठोरशिरोमणिभूते असकृयातस्वसस्त्रीजनपरमतापरेतुक्कीदापरे स्वीयदुःखजनितसुखाऽम्बुभिर्मग्ने धृताः स्थापिताः प्राणाः पाभिरस्ताः । तथाच यथा स्वर्गदे दृग्गमानेऽप्यन्यदीपयुहस्य धस्तु न ददाते तथा त्वयि स्थितत्वादस्मत्प्राणानामेतावत्पर्यन्तं रक्षां जातेति भावः । यद्वा यद्यपि तव जन्मना वजोऽधिकं जयति श्रीश्च शश्वत्त्रैव श्रयते तथापि एषैवेदं सर्वम् । यतस्त्वयि धृतासवरूपदयितमाणाद्यस्तावकास्तां विचिन्वते । अद्यापि दुःखिता एव सन्ति, तस्मात् सुहृद्वदनुग्राहिकाया समुद्देर्षेयार्थं दृश्यतां ज्ञायताम् । तद्वैयर्थ्यपरिहाराय मयस्त्रीभूयतामिति वा । दयितत्वाद तवेदं हितं यदाम इति सम्बोधनाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, अपिष्ठानभूतचिदात्मनैवेद देहादिसमस्त शोभत इति भ्रुतम् आहू. ॥ जयतीति ॥ हे दयित परमेमास्वद् तव जन्मना माकुर्भावेण ब्रजो देहेन्द्रियसंघातोऽधिक जयति सत्तास्कुर्तिमत्तवाऽवभासते तथेन्द्रियशोभाप्यत्रैव निरतर श्रयते सौम्य र्थादिगुणाकाङ्क्षतया मतीयते । तस्माद् यस्यात्मनस्तव सत्तादिना मिथ्याभूतस्यात्य तमस्तिनस्याऽप्येव मतीतिस्तेन स्वया हस्यताम् । विद्वदनुभवविषयत्व माप्यताम् । के ते विद्वांस इत्यपेक्षायाहू ॥ ये स्वयि पूजासवस्तावकाः । तानि सर्वाणि समस्य युक्त आसीत् मत्परः, माञ्जिता मद्गतवाणा इत्यादिनोक्तलक्षणा भवदीयास्त्वा सर्वाधिष्ठानभूत परमात्मान विचिन्वते अवेपथपरा सति । तथाच पञ्चकोशाविवेचनात्मकावेपथयकार उक्तस्तैश्चिरीयश्रुतौ । तस्माद्वा एतस्मादक्षरसमवाद्योऽन्तरात्मा माणमयः । तस्माद्वा एतस्मात् माणमवाद्योऽन्तरात्मा मनोमयः । तस्माद्वा एतस्मात्मनोमयाद्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयाद्योऽन्तरात्माऽऽन इमपस्तस्य विषयेन शिरो मोदो दक्षिण पक्षः ममोद उत्तरः पक्ष आन द आत्मा ब्रह्मयुञ्ज प्रतिष्ठा । असन्नेष स भवत्यसद् ब्रह्मेति वेदवेद, अस्ति ब्रह्मेति वेदेद सन्तमेन ततो विदुरिति । यद्वा ब्रजः श्रुतिकदम्बस्तव जन्मना मादुर्भावेण मकट वेदार्थभूतेन त्वाऽधिक जयति शोभा च महती माम्भोति । हि यस्मादतो ये त्वयि पूजासवस्ताव विचिन्वते तेषा श्रुतिकदम्बे भवान् हस्यतामित्यर्थः । यद्वा तवाविर्भावेण ब्रजः संपातोऽधिक जयति, श्रीश्च विद्वदेहादी शम्बच्छ्रयते । अतो ये विचिन्वते तेषा हस्यताम् । एषु पद्येषु पादद्वितीयाक्षरद्वैत्ये केचुचित् पादेषु मध्यमसत्ताक्षरद्वैत्यमालङ्कारिकसमयसिद्धनावर्ण्यात् कचिदैवमिति दृश्यम् । एकादशाक्षरे त्रिष्टुप्ताक्षके छ दासि षतु षतुत्तरपटकात्

दोषवरिद्धारायामन्यतामिति भावः ॥

निष्पत्तिपक्षे, तत्र दर्शननैव तत्सारनिष्ठश्चिन्तान्वयेत्याहुः ॥ शर-
दिति ॥ शरःकालीनजलवत्स्वच्छे आशये अ त'करणे ते तत्र हया
दर्शनेन किं किमप्यनिर्वचनीयमज्ञाने शुकस्व तत्राद्विपपस्य दा
सिकास्तचदाकारा अ-तःकरणशक्तीश्च निघ्नतो नाशयतो विदुष
इह यथो नाशो अ मरणशक्त्यासमृत्तियवैशालस्योन भवति । तथाच
श्रुतव, आत्मन्यैवात्मान पश्येत् । तरति शोकमात्मवित्त । मन्त्रविदा-
प्रोति परम् । न स पुनरावर्तत इत्याद्याः । अज्ञानतःकार्ययोर्ज्ञाननि-
वर्त्यत्वमुक्तमित्याशयेनाहुः ॥ असाधुजातमनिर्वचनीयेत्याशिमद्,
यत्र सरमिज सदुपपन्नशक्तये सरसि अभिष्ठाने प्रतीत कमलस्था-
नीयमज्ञान तदुद्देशीश्च तदुभय सुष्णाति नाशयतीति तथा तये
स्वर्यः ॥ २ ॥

किञ्च बहुभ्यो मृत्युभ्यो रक्षित्वा विरहाग्निना मारणाय म-
रुचौ निमित्त न विद्य इत्याशयेनाहुः ।

विषजलाप्यमाद् व्यालराक्षसाद् वर्षमारुताद्द्विधुतानलात् ॥
वृषमयारमजाद्विश्वतो भयाह्वयम ते वय रक्षिता मुहु ॥ ३ ॥

विधेति ॥ विषजल कालियद्वजल तेनाप्ययो गोपानां नाश
स्तस्माद् । व्यालराक्षसाद् व-स्तवात् । गिलतोऽघासुराद् वस्तवाका-
द्विरक्षणेन परम्परया वयमपि रक्षिताः । वर्षसुक्ता मारुताद् वैशु-
तानलादघानिपाताचेन्द्रुताद् गोवर्द्धनधारणेन । साक्षाद् वृषो ह-
यमासुरारिष्टः । मयात्मजाद् ऋषोमासुरात् । तत्ररितमग्ने वक्ष्यमाण
मपि मत्सोःसत्वाद् पूर्वं ज्ञातमिति इष्टव्यम् । तल्लीलाया आत-
चारस्य एव योऽप्यत्वाद् । किं बहुना अ यस्मादपि सर्वतो भवाद्, हे
ज्जवम सर्वोचम वय रक्षिताः । तथाच यथा श्रेष्ठत्वात् पूर्वं रक्षि

तास्तथेदानीमपि दर्शनप्रदानेन स्पष्टक्षणमेवोचितं, न तु स्वभावं स्वाम इति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, तत्र तत्र स्वरक्षणमेव यथा वक्ष्ये रक्षितास्तथेदानीमपि स्वमकटेनेन रक्षणीया इति भावः ॥

मानिनीपक्षे, ननु यदि भवतीनां वक्षी ममाऽभीप्सिता स्यात् तर्हि भवसौ न राक्षता' स्पुरित्वाशङ्क्याह ॥ विपेति ॥ तथाच स्वहस्तन वधार्थमेव रक्षिता इति वर्तमानकालीनया प्रत्यया ज्ञायते इति भावः । तत्र तत्र रक्षणपरामर्शे भ्रष्टत्वेन स्याति त्वयि विश्व स्वानामस्माकं घातो नोचितो, विषवासयागारूपकर्मकर्तृत्वापोम्य-त्वाच्छ्रेष्ठस्य त्वेति संबोधनाशयः ॥

निरुत्तिपक्षे, किञ्चास्माकमपि तत्र तत्रवज्ञानादेव रक्षणं भवति, नापथेत्वाहः ॥ विपेति ॥ ते तत्र ज्ञानादिति शयः । हे श्व-पथ क्षराक्षरानीतपुरुषोत्तम, तत्र ज्ञानादेतुभूतादधिकारिभिस्त्वद्-जुष्टेन सपादितात्पुन पुनर्वय रक्षिता जाताऽपरमात्मज्ञानस्य वि-शेषणानि विपरुषस्य, विभेदस्यश्रुताद्वेदो मामय महिरप्यतीति भ-यहेतुत्वेनाभितरुष जलस्य, इलयारभेदाज्जहस्वास्थश्रुतस्वाप्यसा-त् पलायनकरात् । पुनश्च व्यालाना बहुश्रुतत्वेऽपि विपरीता-र्थकल्पकत्वात् खलाना, राक्षसाद् राक्षसवज्रपङ्कुरात् । व्यालौ दुष्टमे सर्वे सखे वनापदतिहयोरिति मेदिनी । वर्षस्य दु स्रष्टे-र्माकलाद् वातवत्प्राशकरात् । तत्र को भोह क' शोक एकत्व-मनुपशयत इत्यादिश्रुतेः । तथा वैशुताद् विशुद्वद् निष्पभतरणा-दिस्थानीय ज्ञान वैशुतम् । विशुत्तादिति स -याया स्त्रियत्रिषु लु निष्पथ इति मेदिनी । तदेव वैशुत, तत्सम्बन्धहकारादिक वा । तस्याऽनलादनलवदाहकारात् । तथा शृपमयाऽमलाद् भगवद्दारावन लक्षण निष्काम कर्म नित्यादि समाप्त शृपशब्दप्रतिपाद्यम् । तन्मवादात्मनोऽत करणाज्जातात् । अत एव, विश्वतः सर्वतः

अमयात् सर्वप्रकाशनाऽनुच्छेद्यात् । हेतुभावेन सर्वभयोच्छेदकरादि
ति ना । द्वितीयाद् भ । भवतीति श्रुते ॥ ३ ॥

युक्तं च स्वदावरक्षणं, तदर्धमेव नन्दन इत्यविग्रहात्मनाऽऽवि
र्भूतःवादिशाशयेनाहुः ।

न खलु गोपिकानन्दनो भवा
नखिलदेहिनामन्तरात्मदम् ॥
विखनसार्धितो विश्वगुप्तय
सख उदेयिवान् सात्त्वता कुले ॥ ४ ॥

नेति ॥ गोपिक्राया यशोदाया नन्दन सुतो भवान् भवती
ति परिद्धम् । किन्तु सर्वगणिना योऽ त्वात्मा तस्य इव् पाक्षी अ
न्तर्गामी भवान् एवम्भूतोऽपि विखनसा वरुणाऽर्धितो विश्वेस्य
रक्षणाय धार्धितः सन् मातृवता यादवाना कुल उदेयिवान् याहु
र्भूतः । न ज्ञेयजानमीभिः किमि युक्तं— निघ्ननो नेह किं वध इति
तस्मान्निरोहित एव स्थास्यामि, यथा शुष्मक कदापि दर्शन न
भवेत् । त्वाशङ्क्याहुः ॥ सख इति ॥ तथाच भवद्भक्तसखानुरूपेय
मुक्ति करुणोदीपिका, न तु कापावहाऽतो विश्वगोपनाय याहु
र्भूतस्य तत्र तन्मयगताना स्वयं सम्बीभावानेष्टिताना करुणया
व, लनेवान्मयमिति भावः । यद्वा सवान्तरहस्यभिन्नस्य त्वात्मद
त्त करुणागिपुत्रमानेकोपति इष्टिः कर्तुं युक्ता, न तु दर्शितातोपाह
म्भेत्वागिगणनेत्वाशयेनाहुः ॥ नति ॥ अनभिज्ञापने, तथाच
कालान्मन्तानात्मा स्वीयरक्षणदिना लाकोचरसामर्प्यमकटनद्रय
एव तर्कयाम इत्वाशयेनाहुः ॥ नति ॥ खलुशब्दो वितर्कः । सर्वापेक्ष
याऽल्पबलाया गोप्वा सुतो भवान्, किन्तु सर्वदेहिनामन्तरात्म

इति तवर्षतेऽस्माभिः । ननु सप्तमिर्वापिनो मम देहिभूवेन क
 यमुत्पत्तिरित्वाशङ्काद् ॥ विश्वनसेति ॥ सात्त्वता सात्त्वका-
 नां सज्जानानां कुले विद्यमगुप्तये उदेयिवान् । तस्मत् तवाग्रिमारो,
 न तु जे माऽत सर्वपालनायावतीर्षस्य तव सखीनामस्माकमुपेक्षा
 नोपिता । द्रव्योऽप्यस्माक त्वदुत्कर्षहेतुरत कोप विहायाग तस्य
 मिति भावः ॥ नाग्निमीपज्ञे अहो तर्क्यशिशरोमणिरय क इति बहु
 विचार्य्य यथाऽस्माभिर्भगाशिक्षितस्तयेत्याज्ञयनाऽऽहुः ॥ नेति ॥
 भवान् करुणाहीनः प्रयसीदु स्वाभा तदाविद्वस्वाताया श्री
 यशोदाया न दनस्तदीयानां बु खपदःरावान् दजनक सुतो न
 भवति । तर्हि कोऽह निश्चिन इति चेत्त जाहु ॥ सर्वमाश्रिताय तर्पीमी
 स एव परमदु खरता तु स पश्यन्नपि तद् त सुख वमति । सर्वै
 न्त स्यस्य तस्यावहिराविर्भवि तन्मिषमपि वय विन्न इत्वाहु ॥ वि
 खनसेति ॥ स्वच्छेष्टिर्द्विर्भविष्यतीति ब्रह्मणा विद्यमगुप्तये मर्षितः—त्व-
 द्भक्त्या जीवानां मोक्षो भवत्यतस्त्वमवतीर्ष्य गुप्तस्तिष्ठतदेत्थस्वादिना
 मपि त्पीडयन्माय म यमानानामपि मोक्षो दुर्लभो भविष्यति, तत
 एव मे सृष्टेर्द्विर्भविष्यतीति विधिवान्निर्गसिद्धयथ परदारपरद
 व्यचीर्ष्यादिक स्वस्वभावमतिकूल स्वगोपनार्थमर्ज्ञी क्तु सात्त्व
 तां कुले उदेयिवान् । अत एव परदारानामस्माक सख्यमाश्रित
 वानिति सम्बोधनाशय । यथापि स्वगोपनाद्यमेव त्वं नष्टयस्त
 धात्प्यस्मद्दु खकरमौदासीन्य किमिति स्वज्ञापक चिद्ग पुन
 सुहीतवान्त स्वमकटनामपादक तत् मर्षया ताश्रयणीयमि
 ति भावः । यो विद्यमस्य अपञ्चस्य माक्षवर्गेऽप्यष्टति त्वादनेन
 सरक्षणार्थं सात्त्वता दयादिसात्त्विकममरता कुले तेपामपि ततो
 वैमुख्यसम्पादनार्थमुदेयिवान् अस्माकमपि स्वधर्माद्विष्णुनामिच्छ
 र्थं सख्य सुहीतवानिति सम्बोधनाशय । यद्वा प्रथम तर्हिद्वस्य

नञ् सर्वपादैः सम्बन्धे । भवान् गापिकानन्दना न खलु वासिर्द्ध
तद्गणनाद् व्याहृत्वात् । नाप्यस्त्रिंशद्वेदिना हृद्गतभाषणः । अ
स्म मनोमतमेवातिरेकाज्ञानात् । तथा विश्वनसा, न हिस्यात् सर्वा
मृतान्तीत्यादिवेदवाक्यैर्विषयगुणत्वर्थं न माधितो, यथोक्तमार्थना
वाक्यमपि न श्रुतवान्, अस्मद्धिनापरायणत्वात् । नाऽपि सा
वतां कुल उदेधिवान् तत्कुलोचिततत्कपालत्वाद्यदर्शनात् । तथा त
दूर्मासम्पादनाद् वृथैव गापिकानन्दनत्वादिना ख्यातोऽसीति भा
वः । अत एव सखित्वेन ख्यात सखा न भवति वाजुधर्माका
न्तत्वादित्वाद्ययेन सम्बोधयति, हे अग्रज इति ॥

निष्पन्नपक्षे, खलुशब्दो निषेधे । भवान् गोपिकानां श्रुती
नामस्याकमानन्दकरो न भवतीति न, यतोऽस्त्रिंशद्वेदिनामन्तरात्म
हृद् । यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानम तरो यमयति य विज्ञानं न वेदैष
त आत्मान्तर्गम्यऽसृत् इति श्रुते । विशेषेणास्त्रनति वदार्थं वि
चारयतीति विश्वना तद्वान् तेनाधितो विषयीभूतमोक्षरूपो विश्व
स्य सर्वस्य सकार्यकारणसद्गतस्य गुणस्य सखः खैरिद्विषैः सह
वर्तमानः सन् सत्त्ववतां मनआदीनां समुदाये उदेधिवान् । अ
नेन श्रीरेवात्मनाऽनुभविस्य नामरूपे व्याकरणाणि । अपरेयमित
स्त्वन्वा वक्तुं विद्धि मे पराम् * जीवभूता महाबाहो यथेद् धा
र्यते जगदिति श्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥ ४ ॥

तस्मात् स्वज्ञकानामस्याकमेतत्तार्थनाचतुष्टयसम्पाद्येत्वाद् ।

विरचिताभय वृष्णिधुर्व्यं ते

चरणमीयुषा ससतेर्भयात् ॥

करसरोरुह कान्तकामद

शिरसि धेहि न क्षीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

विरचितेति, चतुर्भिः ॥ करसरोरुह नोऽस्माक शिरसि धेहि
 तत्र स्थापनेनास्त'करणस्यस्य तापस्योपशमो भविष्यति सरारुहात्मक
 स्यात्-तत्रातिलत्वादिति सरोरुहपदेन सूचितम् । न केवल ता
 पोपशामक कि तु कामद् सकलमनोरथपूर्तिकरम् । ननु स्वकान्त
 स्येद् कृत्यमिति चेत् तत्राहुः ॥ का'तेति ॥ ननु योगि-येष क
 स्यापि कान्तो न भवति, कुतो भवतीनामित्याशङ्क्याहु ॥ शि
 य करस्य ग्रहो ग्रहण येन तत् । यथा तत्र सुदस्थो भगवान् यथा
 श्रिय इस्ते सुदीतर्वास्तस्माच्छिरसि इस्त धारयतु, नास्ति किञ्चि
 द्वापकमिति भावः । ननु श्रियो विधिपूर्वक हस्तग्रहणम्भवतीना
 शिरोग्रहणे को हेतुरस्तीति चेत्तत्राहु ॥ शरणागीसुपा तत्र शरणा
 गतत्वाभिलाषायां विरचितमभय येन तत् । एवञ्च विवाहितापेक्ष
 यापि शरणगतानामस्माक कामशत्रोः सकाशात् पालनमत्या
 मश्यकम् । शरणगतपालनस्येववरस्य तत्र निजधर्मत्वात् । ननु
 तथापि विधिद्धेऽय प्रकारः सर्वथापि वर्जनीय इतिचेत् तत्राहु ॥
 शृणुधुर्म्भ, यदुक्तुलोद्धवस्य यदुस्त्रीकस्य शृणोर्शशुर्भ्र श्रेष्ठो
 भवान् पतित्वेन हतोऽस्माभिरतो नास्ति दोष । तस्माद् दृष्टादृ
 दु स्तमपाकर्तुं योग्योऽस्तीति भावः । यद्वा यस्माद्विदवस्य सुप्तये भ
 गवत् उदयस्तस्मादावश्यकत्वायथाऽस्मद्वक्षण तथा त्वयावस्य वि
 धेयमित्याहु ॥ विरचितेति ॥ मदीया भवत्य इत्याववाचनार्थं क
 रसरोरुह न शिरसि निधेहि तत्स्थापनेन त्रिवर्गसिद्धिरस्माक
 भविष्यतीत्याशयेनाहु ॥ कामद्म् ॥ यतोऽस्मत्का'तत्वेनावतीर्ण
 स्य भगवतोऽस्मन्मनोरथपूर्तिरावश्यकीत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥
 का तेति ॥ ननु भवतीना सर्ति पतयोऽत कथमह का'ता, कथ
 न यद्दस्तसरोरुह कामदमितिचेत् तत्राहु' ॥ श्रीकरग्रहण ॥ यथा
 श्रीपतित्वेन मसिद्धा अपि न यस्तुत, श्रियः पतय, कि तु सुय

णादिमाधिकरूपावस्थास्तस्याः । अत एव भगवद्भक्तकमल त
 करग्रह, तथाऽस्माकमपि माधिकरूपान्तरमभज्जेस्ते । मुख्यस्तु
 कातो भवानेवात एवास्मान् स्वीकृतवानि-याशयः ॥ किञ्च, स
 ह्यनेनैवाञ्छरणमीशुषा विरचितमभय मोक्षमद् चरण मपञ्चानामि-
 त्यर्थ । सर्वस्य मनोरथानुरूपफलमदानाय हृदिगुण्येष्टत्वेन भ
 वानवतीर्ण इत्याशयेनाहुः ॥ हृदिगुण्येष्ट ॥ अनभिज्ञापते, सुम्भवा
 येनामाकर्ण्य स्वस्मिंस्तत्करणसामर्थ्यमवधारयार्ह मकटिनो भविष्या
 भीति तदभिमायमालक्ष्य सुकर मर्थयति ॥ हे कांत, करसरोरुह
 नः शिरसि धेहि । किमर्थमिति चत् तत्राहुः ॥ कामस्य ॥ शरप
 शरपरस्य कावस्य स्रग्दन्कर तदुदीपक च । अनेन रतिपार्थिनमपि
 व्यञ्जयति । अ यथा सर्वाप्यस्माकम् अलक्षिया का ताननुमोदना
 द् इथानविषयतीत्याशयेनाहुः ॥ श्रीकरः सर्वशोभाभूतिकर ग्रहो
 येन यत्कर्तुं शिरोग्रहण सर्वालङ्कारशोभाकरमिति यावत् । न वा
 र्थमार्गाद् यज्ञस्य तत्सन्ने कथ तेन सुख भविष्यतीति चेत्तत्राहुः ॥
 सम्बद्धतेर्गार्गाद्यज्ञस्य तदुल्लङ्घनस्य च तस्मादपि तत्र शरण्य मता
 ना विरचितमभयम् । इन्द्रादेरपि पराजय कर्तुं समर्थस्य तन त्वदी
 यानां च नास्ति स मार्गादपि मयम् । मयलेन त्वया मवर्तितस्व
 स-मार्गत्वात् । तदुक्तं, सर्वं बलवता पथ्य सर्वं बलवता शुचि ॥
 सर्वं बलवता धर्म्यं सर्वं बलवता स्वकामिति । मागय वचुदेवस्ये
 स्वपुरोधेन हृदिगुण्येष्टेति सम्बोधनम् । तथाच पालनशक्तिवत
 स्तनास्पत्यालनमेवोचितमिति तदाशयः ॥ मानिनीपक्षे, नोऽस्माक
 म-ये तव सतः सम्पत्प्रलयनादितोऽपि दूरतरिरोपानाद्यज्ञस्य
 तस्माञ्छरण माह्वाना शिरसि करसरोरुह निधेहि । यत पूर्व वि
 रचितमभय येन । अ मानरे सज्जनशोद्धवत्वादभयमदत्त्वमुच्चित्तमेव
 तव हस्तस्येति द्योतय त्व सम्बोधयति ॥ हे हृदिगुण्येष्टेति ।

गुणार्थदीपिकायाम् । ३ अध्यायः । (११) । १०१

पुनश्च हे तत्कान्त ॥ ताया कामद् । तथाच का तभावमङ्गीकृत्य
येन हस्तकमलन काम दत्तवोस्तस्याधुना शिरसि स्थापने को वि-
कम्ब इति भाव । पुनश्च, श्रीकरग्रहम् ॥ शोभाकरग्रहणयोग्यम् ।
तथाच तदभावे तासा शिर एव पातष्यतीति भावः ॥

निहाचगले, अत स्वस्थान्यवकाशार्थं त्व कुर्विति मार्थयति ।
विरचितेति ॥ हे शृण्णिगुण्ये, गुणा नि श्रेयमार्थं गृहीतकृष्णाद्य-
वतार, तव शरणनीयुषा भगवन्निन्नादिपञ्चलक्षणवर्ता श्री
करग्रह मोक्षश्रीमन्वादकपाग्रह नोऽस्माक श्रुतीना शिरसि म
स्तके उपनिपन्न ग क तद्रूपो रतो, ब्रह्मान दात्मकरस राति द-
दातीति करपरस्त्व निषेद्दि । श्रीकरोति मन्वोधन वा । तथात्वे सति
मत्तामिस्तेषा मुकरोत्वाद् ॥ हे कान्त ॥ अस्मत्प्रतिपाश, काम सति
स्रष्टवतीति त मर्षवागनोच्छेदकरम् । पुनश्च, अरुहम् अरुणि वेद
रूपशब्दप्रमाणाद् वाङ्मयानि मतानि ह तीति तथा तम् । अत एव
सस्रनेर्भयादिराचनारथम् । एवम्भूतग्रहस्य त्वत्कृपा विनेदवास्तम्भ
वाचरथ त्वां पाश्याम इति भाव ॥ ५ ॥

अपरा म र्थयति ।

ब्रजजनार्तिहन् वीरयाशिना

निजजनस्मयभ्रसनस्मिन ॥

भज सख भवदिकङ्करी स्म नो

जलरुहानन चारु दरीय ॥ ६ ॥

ब्रजजनार्तिहन् ब्रजजनपीडानाशाय कृतावतार । तथाच
स्वावतारसामा यमयोजनवयस्योपयाप्यस्मन्प्रतिनाशन तयोधिन
म् । न चातोऽधिका काचिदार्तिरस्त्यस्माकपिति भावः । किञ्च, हे

योषिर्वा वीर दानशूर ब्रह्मादिभिरप्यशान्यपूरणाया अस्मदिच्छा
 या पूरक । ननु सख्यमेव तथापि भवतीना मानरूप दोषमवलो
 क्य तन्निरासाय तिरौहितोऽस्मीतिचेत् तत्राहुः ॥ निजेति ॥ नि
 जजनानामस्मदादिस्रसेवकाना स्मयस्य गर्वस्य भवतान स्मित प
 स्य । तथाच स्मितमात्रस्यैषोत्कटमार्थनोत्पादनेन तत्राशक्तस्य सम्भ
 वात् किमर्थं तिरौधानाय प्रवृत्तोऽसीति भावः ॥ स्मितेन हास
 सङ्कोचेनैव गर्वभवसो भवतीति वा । अत्राऽस्मान् भज सेवय ।
 ननु पालनमार्थनाधिकारवतीना, भजेति मार्थनादद्यापि स्मया न
 निवृत्त इति गम्यत इतिचेत् तत्राहुः ॥ भवत्किङ्करीरिति ॥ अ
 स्मःकृतसेवनसदृशभवत्पञ्चकसेवेनैवास्मत्पालन नान्यथा । तथाच
 प्रथकम् । ये यथा मा भयन्ते ते तौस्तथैव भजाम्यहमितिभवत्यति
 ज्ञासपचात् तदनुमारेण सृष्टिसखिधानस्य यथोक्तमार्थनायामनौ
 चित्त्यशङ्कानो कार्येति योतनाय सभोषयति ॥ हे सख्य इति ॥
 अस्मत्किङ्कर्यं प्रसिद्धम् । यद्वा यथेच्छास्ति तथा कुतः, समति तु
 कमलात्मक स्वमुख चारुमनोहरमस्माक दर्शयेति सर्वैव मार्थनम् ॥
 अनभिज्ञापसे, हे वीर प्रदेयस्व दाने समर्थ नोऽस्मान् भजाऽस्म
 श्चिदत् सर्वदा तिष्ठ । यथन तु चारु जलरुहानन योषितामवलाना
 नो दर्शय । यतो, इ भजजनार्तिहन् ॥ अ यथास्म मरणावश्यम्भा
 वादाचित्नाशनव्रतभङ्ग, स्वादिति भावः । गर्व वसनायात्तर्धान ना
 चिन, तस्य सुकरोपायसाभ्यत्वादित्याशयेनाहुः ॥ निजेति ॥ ननु
 पूर्व कृतो गर्व कृतवत्य इत्याशङ्क्य किं करीषामप्यस्माक त्वयै
 व सख्यपदे स्थापित्वादित्याशयेनाहुः ॥ सखे, भवत्किङ्करीरिति ॥
 यद्वा अस्मत्पाम एव यदि तत्राग्रहस्ताई समत्पस्म मरणकाले चारु
 स्वपुण्यपद सदर्थय, दृष्ट्वा माणत्याग करिष्याम इत्यर्थे ॥ वा
 निनीपसे, भजजनार्तिहर्तापि योषिता वीरस्तद्वये समर्थ. । अत एव

निजजनने वा स्वयस्तेन, निजजनस्वयन्वसन स्मित यस्य । अतो यथोक्तमदृष्टि दृष्ट्वा यद्यपि सम्पत्ति मरणाद्युक्तान्स्मात् तदा स्वजीवनपेक्षित भवेत्तर्हि शाश्वतात् न भवत्किङ्करीरस्मात् भवत्सेवनायाश्रय । शब्द मति शब्द कुर्वादिःपुक्तवाशया मन्वापि भवानस्मद्दुःखाय तिरोहितस्तथा सरुयोऽपि यय तव द्रु स्त्राय धूर्तेशिरोमन्नेस्तत्रात्रे तिरोभानसामभ्याभावान्मरिष्याव इति सूचयन्त्य सम्बोधयन्ति ॥ हे सख इति ॥ किञ्च द्रष्टि जलरुहानन चारु दर्शय अ यथा यथात्ताव करिष्यसीति भावः । यद्वा, जिपास-व निपासीयादिःपुक्तवात् सर्वा दण्डयितु किमर्थं यदृष्टोऽस्मत् एता भवत्किङ्करी- मज यथदृ सेवय, नोऽस्माक तु चारु जलरुहाननमात्र दर्शय । अपकर्तुरपि सरुसुर्मुखदर्शनेच्छा न निवर्तते । इदं मार्थयाम । किं कुर्म इति, सख इति सम्बोधनाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, स्वानुग्रहादुपनिषत्पु लब्धाग्रहस्य ब्रह्मी वेदस्तःसम्बन्धिन आस्तिकशिरोमणिभूतस्य जनस्वार्थि अ ममरत्न-लक्षणसस्रतिद्व ज हरतीति तथा । यतो योयिता क्षुतिलक्षणस्त्रीवा-मस्माकमस्मदीयाना च रक्षणे परमसमर्थ ॥ रक्षणमकारमाहुः ॥ निजजनाना स्वभक्ताना स्वयस्याऽहङ्कारादिविरोधस्य स्वसनाय स्मित म द्वासी यस्य । हासोजनो मादकरी च मायेति हासशब्दाभिधेयायाः सर्वानर्थवीजभूताया मायाया मन्दत्वं स्वभक्तैष्व-वर्तन तस्मात्, सखे सर्वदास्मात्सपूक्त, भवत्किङ्करीभेद-प्रतिपादन-कवत्सेवापरायणा, अस्मत्प्रतिपात्रतामाश्रयानयाच विवेचय त कल्पे-ऽस्मत्प्रतिपात्रता माप्य, तस्य जलरुहस्य चतुर्दशभुवनात्मकपुष्कर-स्य कमलस्य ज्ञानन सत्तास्फूर्तिमद् स्वरूप दर्शय । कीं हेवाऽ वा-त् क माण्याद् यदेव आकाश आनन्दो न स्वादित्वात्प्रश्रुत्वा स र्वेसत्तास्फूर्तिद परम त्व प्रतिपादित इति प्रकाशयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अ वा' मार्षयन्ति ॥

मरणदाहना पापकर्षण

तृणचरानुग श्रीनिकेतनम् ॥

फणिकणार्पित ते पदाऽम्बुज

कृणु कुक्षुषु न ऊर्ध्वि हल्लयम् ॥ ७ ॥

मरणति ॥ पदाऽम्बुज न. कुक्षुषु कृणु कुरु महुरचन ससु
 वाणभिमयेण । ते तन्दीपानां न इति वा । तनु विरहानल्लया
 कातसेषु स्तनेष्वितिपुङ्गुमारचरणस्थापनमार्षेण नोचितविति चेद्
 तत्राहु' ॥ फणिन. काळियस्य शेषस्य फणासु अर्पितम् । तथाच
 चरमकोमलमपि विलक्षणशक्तिमन्नाम् केनापि पीडयितुं शक्य
 विति भाव । तनु तथापि स्तने चरणस्पर्शो नोचित इतिचेत्तत्रा
 हु' ॥ श्रीनिकेतनम् । लक्ष्म्यावासस्थानम् । तथाच श्रीर्षेण स
 र्वेदा निष्ठानि तस्य स्तनेषु स्पर्शाऽऽवाप्ता क न देह इति भाव ।
 तनु कामाकान्तास्व लक्ष्म्या विह्वलाना युष्माकमनुरीषो नोचित
 इतिचेत् तत्राहु' ॥ तृणचरानुगम् ॥ यथा भगवता पारवमाना
 अपि नावस्तृण परित्यज्याऽऽसत नाशन्ति, किं तु तृणमेव तासा
 ममृत तथापि कृपास्तृणा त्वया नोपक्ष्यन्तेऽपि तु तदनुराध एव
 क्रियत, तद्दृग्गर्दीया अपि त्वय गन्धि कामासक्तास्तथापि शो
 पक्ष्वा इति भाव । तनु तथापि युष्माकम जितेन्द्रियतादिसम्पदाक
 पाप वर्ततेऽतस्तत्पत्र कथ मत्पान् स्पर्शाधिकारस्तस्मात्ताश्चवर्तक
 कर्मानुष्ठानानन्तर तथा करिष्यामीतचेत् तत्राहु' ॥ मरणदेहिना
 पापकर्षण प्रकर्षेण धर्मत्वानुपूर्वक ये नता देहाभिमाननिवर्तक
 तत्रवृद्धानर्हिताश्च तथा पापानवर्तकयो स्वधर्मतत्त्वज्ञानयोरमावात्

स्वप्नदाऽम्बुजमेव स्मृतं इष्टं पृष्टं वा तन्निवर्तकं न स्वप्नदास्यथ भूता
नामस्माकं तेनैवापायनिवृत्तिसमवासानुष्ठानात्तरमपेक्षितमिति भावः
तत्र तद्वर्षित्वाद्ब्रह्मण्यं कामं कृन्विष्यन्नाशयति तथाच न पापनिवृत्ति
रस्माकमभिलषिता, किं तु कामस्य निवृत्तिरित्येव भावः । यद्वा भवत्य-
कामोपाधिकवीतिमत्त्वं न दर्शयमानस्याधिकारिण्येव इति चेत् तत्रा-
हुरेव श्लेषे चार्हेतत्पतिव-धकं काममेव कृन्विष्यति कथमित्यपेक्षायामाह ॥ न
कृन्विष्ये स्वप्नदाऽम्बुजं कुरु । ननु न जानुः, कामं कामानामुपभोगेन
शान्ति ॥ इति वा कृन्विष्यत्येव भूय एवाभिव्यक्तं इत्युक्तत्वा-
त् तदस्यापेनेन न तन्निवृत्तिर्भविष्यति, किन्तु मन्त्रुनाभिद्वन्द्विरे-
ति शङ्कापि परस्थापनार्थेन वा निराकृता । इत्यस्यापनस्य तद्वि-
द्विदेहेतुः वात् । ननु तस्यापनस्याऽभिद्वन्द्विदेहेतुः साभावेऽपि कथं
तन्निवृत्तिदेहेतुः पित्याशङ्क्याह ॥ कर्णीति ॥ तथाच काश्चिद्व्यक्त्या-
र्पणेन यमुनाहृदस्य निर्विषयत्वं तस्या मयादितम् । तद् दृष्ट्वा देह-
लक्षणकर्णतः कुचलक्षणकर्णार्पणेन यमुनाहृदस्थानीयहृदयस्य
कामकपयिषस्य निवर्तनेन निर्विषयत्वमपादनमर्थः विषयानुवीमह-
इति भावः । न केवलं दोषनिवर्तकमात्रं किं तु गुणाधारकमपीति
द्योतनायोक्त- श्रीनिकेतनम् ॥ तथाच तस्याद्वैतज्ञानेऽर्थादिलक्ष-
णश्रियः स्पर्शगोचरेणाधारकमिति भावः । ननु परमोऽहृदस्य मत्पदा-
ऽम्बुजस्य स्पर्शोऽपि दुर्लभ इत्याशङ्क्य निरामायोक्त- लक्षणराजनु-
गम् ॥ तथाचास्मदधिकाराभावेऽपि तत्र करणत्वात्स्य मौल्यमयमिति
भावः । ननु तथापि पापनिवृत्तिं तत्रा कथं तत्सम्भव इत्याशङ्क्य
निवृत्तयर्थमुक्त- मणनेति ॥ अतन्निवृत्तौ च अत्र हृत्तापद्यात्तत्करोष
श्लेषोपपत्तिव्यवहित्वादि अहमहमधीत्य त्वो द्वैतेन चरणमहमे-
व दार्शयते ॥ मणनेति ॥ ते पदाऽम्बुजमस्य क तमेतु कृन्विष्ये नि-
वेदि । ननु पापमवाप्तेव कर्तुं शक्नोमीति चेत् तत्राह ॥ मणनात्

नलकूबरादीनां स्थावरत्वादिपदपापस्ये कर्षणमतस्तेन तत्र का पा
 पमाप्तिस्तथावनेति भावः । यद्वा, ननु किमिति करपञ्चस्थापनं न
 मार्थ्वत इत्याशङ्क्य स्थापरापनिवृत्त्यर्थमादौ पदाऽम्बुजस्थापनमे
 व मार्थ्वत इत्याशयेनाहुः ॥ प्रणतेति ॥ प्रणतानामस्पर्शादीनामप्य
 रापनाशकमित्यर्थः । ननु नैव मार्थ्वनीय, कण्डिनेषु तेषु स्थापनेन
 सुदुल्लस्य वरणस्य पीडोदयादिःत्याशङ्क्याहुः ॥ तृणाचरात्तुगम् ॥
 तृणजर्कराद्यस्य तकटोरवस्तुषु स्थापनादेवकृतेनाधिकं दूःश्रमिति
 भावः । अनेन यथा तृणचरानुग्रहप्रशास्त्रं तदनुगमनजन्यपादपीडा
 स्वया न गम्यते तथास्पर्शदनुग्रहप्रशादपि सा न गणनीयेत्यपि भू
 त्तितयः । ननु नानारज्जालङ्कारालङ्कनेषु सुष्मारकृषेषु पारार्पणं न
 शोभत इतिचेत् तत्राहुः ॥ श्रीनिकेतनम् ॥ नल्लवन्द्यादिशोभास्य
 इत्याक्षरौऽप्यधिकालङ्कृतिकरमिति भावः । ननु सुष्मलदवस्थता
 पञ्चपदारं कथं सोऽसु शक्य इतिचेत् तत्राहुः ॥ फणीति ॥ भव
 तु किं तत्र इति चेत्तत्राहुः ॥ हृच्छयं कामं कृन्धि, पश्चात्तथा
 कामोपशयः स्थापयथा कुऽप्येति भावः ॥ मानिनीपक्षे, ननु सुष्म
 दर्शनमात्रस्य कामोदीपनत्वान्मानवतीनां सुष्माकमालिङ्गनादेर्दुर्घट
 त्वात् कामवाचाभयाश्चाहमाविर्भावामीतिचेत् तत्राहुः ॥ प्रणतेति ॥
 अशौ सत्यमिदं, तथाप्यागं तस्यमागत्य च न, कुत्रेषु यथाकथञ्चि
 त् पदाऽम्बुजं कृणु । एतावन्वाचमस्माभिरनुज्ञायत इति भावः ।
 न-वेतावता मम प्रयोजनं कथं भवतीतिचेत् तत्राहुः ॥ कृषीति ॥
 अस्माकं लोकोचरसो-दर्थ्यत्वादेतावतैव तत्र स्थितिर्भविष्यतीति एव
 ज्ञायः । ननु सर्वोच्यमाना सुष्माकं पदेन स्पर्शे कृते पापं भविष्य
 तीति नाह तथा कतु शक्नोमीति चेत्तत्राहुः ॥ प्रणतेति ॥ ननु प
 रमकोमलस्य पदाऽम्बुजस्यातिकटोरनुष्मत्कृचस्पर्शेन पीडा भविष्य
 ति, तथाच तथा व्यासहृदयस्य मम रसाविर्भावो दर्शयस्ततः करा

ऽम्बुजापेणमनुज्ञायतामितिचेत्त्राहुः ॥ तृयेति ॥ अहो न-पक्षाय
 लापपरायण भूर्तशिशोमणे तृणशकराद्यपेक्षयाऽप्यस्मत्कुचाः किं
 कडोरा इति भावः । ननु भवतु, यदाकषश्चित्स्वापयिष्यामि, तथा
 षि तेन कुवाना शोभा नङ्कयतीतिचेत्त्राहुः ॥ श्रीति ॥ शोभा
 निष्टचिभय न काय, तत्र चरणस्य शोभास्पदत्वं त्वस्माभिर्हीयत इति
 भावः । ननु मदीयेन तिरोधानरूपापराधेन भवतीतीनामत् करणे म
 द्वाक्रोधो वर्तते । तथाच क्रोधानलज्वालयो तदाहावश्यम्भानाद्य क
 थ रसानुभव इतिचेत्त्राहुः ॥ फणीति ॥ अहो किमिच्छेयमनु-
 भूताद्भुतसामर्थ्यानामग्रतो बहुविधच्युतुग्य प्रकाशयते त्वया, न हि
 कालियविषयाऽदग्धस्यायेन केनचिदाह सम्भवतीति भावः । तस्मा
 द्भय विहायान्तम्यामिति भावः ॥

निष्टचिपक्षे, नचत्त करणशुद्धिं पितृ कथं भविष्यतीति
 चेत् साऽपि स्वदर्थनिस्त्याग्येनाहुः ॥ जगतेति ॥ तत्र पदाऽम्बु-
 जोपासनन हि तस्य शुद्धिर्भवत्यतस्तत्र कुचेणु कर्मोपासनप्रतिपा
 दनभाषेणु कुह भगवत्पदाऽम्बुजारायणमेव कर्मोपासनाकाण्डयोरर्थ
 इत्यधिकारिचेतसि प्रकाशयेशर्थः । यतस्तत्र पदाऽम्बुज फणिन
 जेषस्य फणास्वपितम् । तथाच नारायणपरा वेदा नारायणपरा
 मन्त्राः * नारायणपरा योगा नारायणपरा क्रिया इत्युक्तत्वाच्चेय
 शाधिनो नारायणस्य भगवतस्तत्र पदाऽम्बुजमेव नमेव काण्डद्वयार्थ
 इति भावः । यतश्च श्रीनिकेतन भोगमोक्षश्रीपदम् । यतश्च साध
 कानुग्रहार्थं रामकृष्णाद्यात्मनाऽवतीर्णस्य तत्र तृणचराऽनुगमम् ।
 गो. पूगाद्यनुगमनपरम् । तृणचरैस्त्वक्तमर्षभोगैस्तपस्त्रिभिरनुगम्यत
 आरुध्यत इति तदिति वा । यतश्च प्रकर्षेण नतिमात्रमपि कृतवता
 देहिना समस्ततापोच्छेदकम् । तदुक्तम् । एकोऽपि कृष्णस्य कृत-
 मणामो दशाश्वमेधाऽवभृथेन तृष्य. * दशाश्वमेधी धुनरेति ज म

कृष्णवर्णामी न पुनर्ववायेति।एवम्भूतेन काण्डद्वयव्यतिपादितेन स
म्पगुणासितेन निजजनस्य वृच्छय काम कृषि विगाशनेत्यर्थ ॥३॥

अपरा एतानता वृ खनिष्ठचित्तवशमन्त्य मार्थनाना कि वा-
रिद्यमिति विधि त्य परमोःकृष्ट पन्तु मार्थय-त ।

मधुरया गिरा बलगुराक्षयया

बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ॥

त्रिधिकरारिना शीर मुह्यती-

रधरसीधूनाऽऽप्याययस्व न ॥ ८ ॥

स्थुरयेति ॥ मा हि धार्थव्यपाभित्य येऽपि स्युः पापयोनि
यः * श्लिषो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि याति परा गतिम् । कौ
श्लेष गतिजानीहि न मे भक्तः मणवयति । सर्वधर्मान् परित्यज्य
मामेक शरण गतः । अहं तथा सर्वपापेभ्यो माक्षयिष्यामि मा शू
च इत्यादिक्रयया मधुरया अर्थतोऽत्यन्तमिष्टया उरगुनि मनोज्ञानि
वाक्यानि यस्या तथा क्षम्यतोऽप्यत्यर्थ मधुरया । अत एव, बुध
मनोज्ञया बुधानां त्रिकुषा हृत्प्रया त्रिधिकरीः किङ्करीरस्वान् । तथाच
नास्माकमविचारतो मष्टाचिरिति भाव । सपति तिरोधानलक्षणया
कीलया मुह्यतीर्मुर्खा मरणपूर्वावस्था लयमाना इमा इष्टित्यागत्य
द्रष्टव्याः । हे पुष्करेक्षण पुष्करे हृत्पकमल इक्षण यस्य सः ।
तथान्ता-न्तर्धामिणा त्वया सर्वं ज्ञायत एव, नास्ति विज्ञापनकृत्यमिति
भाव । विशालनेत्रेण त्वयेदमागत्य मत्पक्षेणोपलब्धत्वमिति या । इह्या
च स्वाधराऽमृतेन नोऽस्मानाप्याययस्व मक्षीरय । यतो हे शीर, नि
जजनार्तिगिराकरणमेव शीर्यकृत्यमिति भाव । या स्वभासत एवा
जाकरीः सपति विरहदुःखं मुह्यतीरहम नःगत्याप्याययस्व । कथ

मिति चेदादौ गिरा । ननु वाणीवाजेन कथं मोहनितृत्तरिति चे
 त्त्वाद्गु. ॥ मधुरयेति ॥ मायाभवस्य मोहस्य मन्त्रिदानम्बुद्वयस्य
 तस्य मुस्ताभिः स्तन्या माधुर्येभ्योऽप्युक्त्या तावन्निर्वाहत्वरस्य भविष्य
 तीति भावः । तत्रापि मत्पयिर्वाहिनार्थकत्वाद्गुणानि वाक्यमाने चर्त्या
 स्ता । तत्रापि बुधमगोक्षया ज्ञानरूपया । यथा तन्निर्वाहो मन्त्रिभ्य-
 क्त्वात्त्वात् पायिर्कुर्वि पाशयेनाहुः ॥ पुष्करेक्षण । तथाच लो
 कात्तरसौर्दर्शनायलक्ष्मणविग्रहं दर्शयित्वा तदर्शनाभिलाषं निव-
 र्त्तय तथाऽधराऽऽस्यपात्रेच्छामपि तत्तदानेन पूरयेत्पाशयेनाहुः ॥
 अत्रेति ॥ सर्वमपि कर्तुं मदाहुः च समर्थोऽनाति शोतपन्त्य स
 म्बोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥ अत्रभिज्ञापयेत्, न केवलं बहिर्द्वि लेप
 मात्रेणास्य तावस्य शांतिं कृत्वा शक्यता किं तस्मिन्पाशवाद्गुण्यम-
 पेक्षितमित्याहुः ॥ मधुरयति ॥ नोऽस्मान्नाप्याययस्वाऽऽह्वय
 यतो मुक्तातीर्य. त्या दद्यात्पाशा कथमिति चेत् तत्राहुः ॥ गिरा
 तत्रापि, न मन्त्रिणात् प्रत्यमिति वज्रनःकठोरया, किं तु मधुरया ।
 नापि, स्वागतमितिवत् महारण्यरूपयेत्याहुः ॥ परमुवाक्यया ॥ य
 यपि सुम्भोनामस्माकं नास्ति त्रिभेकस्तथापि त्वया बुधजनमनो-
 द्वेष सा प्रयोक्तव्येत्पाशयेनाहुः ॥ बुधेति ॥ तथाचैवविधया गिरा
 नय वक्तव्या इत्येका मूळानिर्वाहपुपायः । द्वितीयमाहुः ॥ हे
 पुष्करेक्षण । तथाच कमलवद्विशालनेत्राभ्यां नय सम्पन्नु इष्टव्या
 इति भावः । तृतीयमाहुः ॥ अत्रेति ॥ तथाभूतम् । अपूर्तरूपमोष
 यं शूनानामप्युत्तीवनकरं पापयित्तव्यमिति भावः । तत्रापि निल-
 म्बो नोचिन् इ य हु ॥ इमा स्तन्यामात्रमपि विलम्बामहा । ननु
 मम का भवत्यो यद्यमेवविधयपारम्भो मया कृतव्य इत्याशङ्क्या
 हुः ॥ विधिकरीरिति ॥ तथाप्यनन्त्यमिदमौषधं दातुं न शक्नामी-
 तिवेत् तत्राहुः ॥ वीर ॥ परमादारत्वाद्दानशूर सर्वस्वमपि दातुं

समर्थात्तद्वा यथोक्तोपायेन गतसूच्छां भवन्त्यो यथोक्तोपायकर्त्तुं सु
 र्भेदाय यत्र किं प्रदास्यथेति चेत्तत्राहुः ॥ विधिकरीरिति ॥ ज-
 ञ्ज मान्तरेषु तत्र किङ्कर्त्तुं भाविष्यामी, न वाऽन्यत् किञ्चित्
 सुभ्य दातुं यत्र योग्यास्तस्मादेतत्त्वतिनिधिभूतस्येतरवस्तुनोऽभावा
 च्छरीरमेवार्थविषयाम इति भावः । तावतापि नास्ति क्षणपरिहारो
 यत्रपि तथापि दानशूरेण त्वया न किमपि वित्यार्थं, प्रत्युपकारान
 पेक्षदानस्यैव सात्त्विकत्वाभिधानात् ॥ मानिनीपक्षे, ननु नैतावता
 मम इच्छयस्य शान्तिर्भविष्यति, तदुपशापकमस्त्येक सुष्पत्सन्धिषी
 वस्तु तथापि भयात् तत्प्रार्थयामीति सदैवप्रार्थनामालक्ष्याद् ॥
 मधुरवेति ॥ कठोरा यत्र मृद्दी वा प्राणस्त्वमसि राधिके * अस्ति
 ना-या चकोरस्य चन्द्रलेखा यिना गतिरित्वादि रूपया मधुरया न
 लघुवाक्यया प्रतारणरूपया अत एवाऽनुभवमनोज्ञया गिरा पूर्वं तत्र
 यवनकर्त्तुं यत्र जाता, अत एव समति प्रतारणफलभोगसमये सु
 ह्यन्त्य वरणोपा-त्वदशा प्राप्ता यद्यप्येव तथापि सञ्जनैरपकर्त्ताप्युप
 कल्पय इति न्यायमनुसृत्यास्माभिरनुज्ञायतेऽस्माकमधराऽस्मृतेन
 स्वात्मानमाप्यायस्वागत्याहादय भयान्तिरोहितो वा तिष्ठेति भा
 वः । *फलक्षणपनुर्द्धयेक्षणलक्षणाऽक्षयनाणपीरो नीरशिरोमणिस्र
 किमर्थं विभेषीति संबोधनद्रुवाशयः ॥

निद्राक्षिपक्षे, तस्मात्तावकानुग्रहार्थं लीलाविग्रहवादाय, न
 हि ज्ञानेन सहस्र पवित्रमिह विग्रते * उदाराः नर्वं एवैते ज्ञानी
 त्वात्वेन मे मतत । ज्ञेयज्ञ चापि पा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत, अना
 दिमत्पर ब्रह्म न सत्तन्नासद्भुवने, यदा भूतपृथग्भावमेकस्त्वम
 नुपश्यति, तत एव च विस्तार ब्रह्म सपद्यते तदेत्पादिरूपया मधु
 रया यथाभूतार्थमतिपादकत्वाद्द्रुवावयवया । अत एव बुधजनमनो
 ज्ञया तवोष्ठपुटनि घृताऽस्मत् रूपया नाऽस्मान् आप्याययस्व । य

तस्तच्चद्रासुहृदावितमिन्वाभूताऽतिरुर्कशतर्काऽतिपुष्टवादान्धकारेण,
सुहृदीर्मिथोपेक्षया, यतो विविहरीभवत्पद्माक्षरुपविधिमतिसादिका
स्त्व किङ्करीभूता । अतस्तवाभूतया गिराऽवदयमस्माद् पालय ।
अनेन सर्वतत्त्वापनरूप स्वपालनहेतुरुक्त । साधुपरिज्ञानरूप यो
ऽस्य सखोपपत्ति ॥ पुष्करेक्षण ॥ सौन्दर्यादिगुणालङ्कारविग्रहे
ण स्वस्मिन्नासक्तिसपादनेनास्माद् परिपालयेति भाव । अस्मत्पा
लनाय बुष्कृतिनोऽपि नाशयत्याशयेनाहु ॥ वीरेति ॥ ८ ॥

तत्र कथाऽमृत तत्तज्जीवन

कविभिरीडित कस्मथापहम् ॥

श्रवणमङ्गल श्रीमदातत

भुवि गृणन्ति य भूरिदा जना ॥ ९ ॥

ननु युष्माक मेमातिरेकपरीक्षार्थमर्हितोऽह, तत्रथ समति
ज्ञातवानह नाशयि भक्तयो मत्मेमातिरेकभूमिमाहृदा, मदिरेहेऽपि
जीवनधारणादित्याशङ्क्य, नास्माकमपराधस्त्व कथा त्वत्सरणगुणा
ऽस्माक्षीपयति, यय कि कुर्मइत्याशयेनाहुस्त्वति ॥ तत्र कथाऽमृत
म्, अत एव तत्रानामस्म क जीवनम् । तत्र ममाणमाहु ॥ कवि
भि म्हा-तर्काभिः सर्वज्ञैर्नारद-दि।भरी।इत स्तुतम् । एतेन म
भिद्धाऽमृताहु-रुष्ट-व सूचितम् । ताद्भावपयाभिः स्तुयते, न तु
कविभिः । किञ्च कस्मथापहम् । न हि यमिच्छतत् कस्मय निवर्त
यति, कि तु निष्ठाकस्मयमाप्यभिद् तु तत्राशार्थ साधनान्तर नापेक्ष
त इति भावा । किञ्च, श्रवणमङ्गलम् ॥ न हि तच्छ्रवणम, जेण
मङ्गलगद्मिद् श्रवणमाणण मङ्गलरूपम् । किञ्च, श्रीमद् ॥ यमिद्
तु तद् न श्रीमदम्, इव मोक्षश्रीपत्न्यै त समस्तश्रीमदम् । यद्वा
श्रीमत्सु शान्त, तन्तु मादकम् । तत्राप्यातत चतुर्विंशभुवनेषु क्वा

तै मभिद्भन्तु तन्निवम । अतो ये भ्रात्रे च्युगन्ति तेऽस्माक बहुमदाः
 परमोपकारकास्तस्मादेव वेषपद्गुणयुक्तन भवत्सप्येन जीवन्तेहेतुः वा
 इतिरोहितत्वाच्च किञ्चिन्धिकेन च तत्र कथाऽस्युतेन तस्मात्पर्य
 जीवामोऽतो न नव परीक्षामोऽप्या , किं त्वनुकम्पया इति भा
 वा ॥ अनभिज्ञापक्षे अहो महनि सकटे निमग्नाना मरणमप्यस्मा
 क न भवति, किं कुर्म इत्याशेषेन्याहु ॥ तत्र कथालक्षणममृत वा
 त्तानां मरणमोऽप्यानामप्यस्माक जीवन्साधन जातम् । ननु कुण
 स्तस्यभवत् इतिचेत् तत्राहु ॥ कथिभि पूतगाथायादिकाना मव
 चरिताना गीतविशेषरचनाया कुशाभ्येरीदिते स्तुतम् । उक्तमश्लोक
 मलादिचरितरत्न कल्पमभिर्नैरुप । अत्रणमात्रेण मङ्गलकर च
 यत् श्रीमत् शोभायुक्तम् । न चैरविध आश्रित स्थानमास्त
 यत् तच्चास्वीत्याहु ॥ आगत क्यात, यतो ये भूरिदा महा वो दा
 तारस्त उक्तमश्लोकाश्च न भ्रात्र नर्पस्यामापि भूपौ तत्र तत्र स्थिता
 च्युगन्ति । तस्मात् आकर्ष्य स्वविग्रहमत्वाय भोजयितु स्वकथाऽमृतन
 जीवयति, यदि मर्षया तरानागवर्नानिश्चय स्मात्तर्हि किञ्चिदस्म
 न्मरणोपाय रथापित्वा निश्चिन तथा व'तायस्वेति भाव' । यद्वा, ननु
 मरुथया क्षणमात्रजीवन पार्यनामितिचेत् तत्राहुस्तत्र कथैव मृ
 तिर्हृदयनविधया मरणसाधन यतस्तप्ते तैलादी जीवन जलमिव ।
 अन कारभिरननुभूत धैर्यकल्पनाकुशाभ्येव कल्पपावहतेनेदित स्तु
 तम् । दु स्वभागेन कल्पय नर्पकमिति वा । तथा अत्रणमङ्गल
 मापातरन्मयमनो वपर्थमेव श्रीमदेन सौन्दर्यास्त्रिर्गर्भेण सर्वत्र मस्त
 तम् । तस्माद्दस्म'श्च ये च्युगन्ति ते भ्रात्रदा महाघातुका । दा
 दवखण्डन इत्य स्मरणान् । तस्म'दल्ल तत्र कथयोत भाव ॥ मा
 निनीपक्षे नन्वेकमुणवप्येन यन्कथाऽमृत कथिभिरीदित तस्मि
 न्नोव मीय भवतीं तानुरज्यन्त इत्याद्युक्ताहु, ॥ तत्र कथोति ॥

कविभिरतिशयोक्तिपरैस्तप्तजीवनत्वादिरूपेणोद्दिश्य पितृवकथाऽस्य
भूरिदा उदात्ता अस्मत्पुत्रया जना श्रीवदेन तत् प्र्याप्तं सृजन्ति ।
अतो नास्माभिस्स्वल्पमनुरञ्जयत इति भावः ॥

मिष्टान्निपक्षे, किञ्च, तत्र चरित्रकथाऽस्युपानेनानेकेषु मुद्गा
रो भविष्यतीत्याहुः ॥ तत्र कथाऽस्युत्, यत्, तस्मान्नामिच्छिनापनप्तान-
नां जीवनं तापनिवर्तकम् । यद्वा, पीता गाव इतिवचस्त्वानां ज्ञानिना
जीवनरूपम् । तत्र आलोचन इति स्मरणात् । यतः कविभिर्मन्त्र
विद्भिः मन्त्रकादिभिरादिष्यत् । किञ्च, न तत्र कथाऽस्युत्तपिनाऽऽ-
च्छ्रुत्वाद्वायणादिकर्मापेक्षेत्याहुः ॥ कल्पधापहम् ॥ कथास्तरायभू-
तनिरयमद्वयावकर्मनिवर्तकम् । तत्रापि अयथाप्रकृतम् ॥ कृच्छ्रा-
दि घोररूपत्वाच्छ्रवणऽप्यमङ्गलम्, तयोदारचरिताऽस्युत् तु अयथा-
मानेनाध्यानन्दमदम् । नचापातरम्यमपि तु श्रीमद् वास्तवमव-
स्तोद्धारशोभालोकृतम् । अत एवातत सर्गिषु प्र्याप्तं, न स्वेकदेशि
तस्मान्ने भुवि अधिकारभूमौ सृजन्ति ते भूरिदा महान्तो दातारः
सर्वथहानुष्टानसर्वस्वदाक्षिणादिफलवस्त । यद्वा ये जन्मान्तरेषु भू-
रिदास्त एवास्मिन्न मनि सृजन्ति । यद्वा मुमुक्षूनामनुग्रहार्थं ये
सृजन्ति ते भूरिदा जना, अयथादानसर्वं दानं नास्तीत्युक्तं तद्
अयथादानत्वेनानल्पदा । यद्वा, ये सृजन्ति ते, भूरिदाश्च ते अजगत्
विष्णुस्वरूपाश्च । हे भूरिदेति वा । तस्माच्छ्रीलाविग्रहमादायास्मद्
द्वारो लोकौद्धारश्चावयव सम्पाद्य इति भावः ॥ ९ ॥

ननु यावद्गमणं जातं तावत्तैव सप्तोषो विधाय, इत पर च म
रुक्थाऽस्युत्तपानेन जीवतीभिर्मिच्छ्यानमेव सपाद्यमिति चेत् तत्राहुः

प्रहसितं प्रियं प्रेमवीक्षणं

विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ॥

रहासि सविदो या हृदिस्पृश

कृद्दक नो मन क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

महसितति ॥ हे विष, हे कुडक, यद्यपि परमात्मा त्वं क्व
 छलीलवाऽस्मत्प्रियविग्रहं मकदिनर्षोस्तथापि त्वद्विषयकरमणेच्छा
 ऽस्माकं न निवर्तते । तादृशादोषरशादेव मनः स्थिरं न भवति । तत्र
 भगवत्सत्त्व महसित मेमपूर्वकवीक्षण विहरणं क्रीडनं च प्रतिक्रम
 य ध्यानेऽपि मङ्गल, तथा रहसि या. सविद्' क्रीडातकेता हृदि
 स्पृश आत करणे मविष्ठास्तेऽस्माकं मनः क्षोभयन्ति क्षणमात्र
 तदनुसंधानपरायणमपि मनः ह्य मयति भगवत्-महसितादिकं नोप
 सन्भवति इति तच्चतुदये क्लृप्तं भवति । महसितादयो यद्यपि गुणास्त
 याव्यस्या विरहदशाया दोषा जाता, आतो नय किं कुर्म इति । बहु
 वचनेन यद्दीनामनुभव प्रमाणयति । विशब्देन मस्तिद्धि शोभयति ॥
 आभिज्ञापक्षे, तत्र कथाया क्रियमाणाया तत्र नान्तरीयकतया
 स्मृतानि महसितादीनि मारकाणि यद्गुणि स्मृतिपत्रमासह तीत्या
 हुः ॥ महसित मकपेणोचैर्हसितम् । अस्मान् हृष्टैवात्य-तयसम्पत्ता
 विष्करणरूपं तव महसितं सवति स्मृतं तदस्म-मनः क्षोभकरं भव
 त् । चतो हे विष विषेण समक्षे कृतं यद्दानम्यावह महसितं तस्य
 विरहदशायां वर्यावदनेव भवतीति भावः । तथा महासान्तर
 यत् मेमपूर्वक वीक्षणं विशिष्टं शोभनमीक्षणं कटाक्षद्वारा च केवल
 या तत् । तथा विहरणं सखिभिः सर्वविधिद्वारं, विशयेण येषु
 नादादीनां हरणमाकारणमिति वा । प्रतिक्रमयम् अ-वानमङ्गल
 ध्याने स्मरणे मङ्गलस्वरूपं न भवति, किन्तु दर्शनं एव । तथा र
 हस्येका ते वा सविदस्ता अपि यतो हृदिस्पृश. फलपूर्वकसाधि
 न्य' सत्यो हृदयविच्छेकस' । तदेतत्परममुक्तकरमपि सर्वं त्वानया

कपटवद्वयवा परवद् स्याद्व सम्पन्नमित्वाशयेन सशोभयति ॥ हे कुडकेति ॥ हि निश्चित शोभयति । अत्र सशय विहाय स्वकुडक तानिरामायास्मान्न शोभ निवर्तयेति भावः ॥ मानिनीपक्षे, अहोऽस्माभिरदीर्घदशित्वाद्बुद्धवैव यदनुष्ठित तस्य फलमिदानीं सुवस्त्रितमित्वाशयेनाह ॥ महसिनेति ॥ त्वया सह यदस्माकं महसित यच्च विषयस्य तव ममपूर्वक वीक्षणम् । हे भिवेति वा । विषय मत्वेति भावः । विहरणम् एतत्त्रय ते यानि अहो एतासां कदा महसितादिकं द्रक्ष्यामीति चि तने मङ्गलम् । यावत्चादृशं तव चि तन स्थितं तावदेव त्वत्कर्तृकार्थनादिरूपमस्माकममङ्गलं स्थितम् । स मति तव चिन्तनसिद्धावसरेऽस्माकं परममङ्गलं जातमिति भावः । तथा रहसि यास्त्रव हृदिस्पृश सचिदस्ताश्च नो मन शोभयन्ति । अहो नाय महसितादिपात्रभूतं स्थितोऽतो वृथैवानभिज्ञस्याकृतज्ञ शिरोमणिभूतस्यात्र महसितादिकमनुष्ठितं कु टलभङ्गनिजुम्भैश्चरणा पातपोरवास्थितस्तस्मा दोषैरेण विगरीतमनुष्ठितमत् किं कुर्म इत्येव स्मृतानि महसितादीनि नो मन पुन पुनस्पाकुटयति । हि निश्चितम् । यथा कश्चिद्ब्रह्मक सेषको भूत्वा देन्यसेवनादिना मनो रञ्जयित्वा स्वभिमन् विश्वासमुत्पाद्य मादकवस्तु श्दाय सर्वस्वमा दाय पण्यते तथा त्वमपि कृतवानसि । अहो कष्टं किं कुर्म इति कार्थविशेषेण सशोभयति ॥ हे कुडकेति ॥

निरक्षिपक्षे, एव रूपोऽपि त्व जीवरूपेण स्वस्यैव वञ्चको जातस्तस्य वञ्चहेतुभूतानि चेष्टितानि नो नु स्वकरणीयाशयेना ह ॥ मेति ॥ नु ज्ञे सुखताम्रमस्तथा, हे भिय अनित्यास्त्येषु नित्यत्वसत्यत्वम । तद्विषयाणां भेदपूर्वकमीक्षणं तथाऽधुर्थां नु चित्तभ्रमाद्विहरणं तदेतत्त्रय ध्यानेऽपि न मङ्गलम् । तथा रहसि विषयवभोगवद्वेतास्तत्रापि हृदयमविष्टाः । सम्पद्युत्पादिताभिनिवे

या एतानि कुहकत्व मासस्य तत्र चेष्टितानि नो मन श्लोचयन्ति
अहो किमिति नित्यमुक्तपरमात्मना स्वपन्वचेष्टिगान्पाश्रितानीति
श्लोभ जनयन्ति हि निश्चितम् ॥ १० ॥

चलसि यद् अजाचारयन् पशू-
ल्लिनसुन्दर नाथ ते पदम् ॥
विल्लतृणाङ्कुरै सीदतीति न
कलिलता मन कान्त गच्छति ॥ ११ ॥

अहो राज्ञो परमकोमलपदपद्मकृतपञ्चायनस्वारयत्स्वामिना का
वा पीडा जाता स्वादिशनुत्त-पाय तु शूर्छापरस्वामयानुपात्तपस्य
न्मनो यतो दिनेऽपि पदा त्व अजाचलसि तदाऽपि शूर्छाविश्यामेव
गच्छतीताशयेनाहु ॥ चलसीति ॥ यद्यदा अजात् पशून् चारयन्
चलसि तदा हे नाथ नलिनान् स्थलकमलादपि सुन्दर कोमल ते
पद भिल्लैःपशूकवन्मया परुणिशे तणकुशकाशादिनी,द्वयाग्रतृणैर्
ङ्कुरैश्च तयो भूमि निर्भिद्य नि स्तैः सीदति । क्लृप्नोदति नो मनः
कलिलतामस्यास्य गच्छति याप्नोति । तत्र अजादिति पातरारभ्य
खेद् । चलसीति चलनात् खेद् । त्व चलसीत्युक्त्या तत्र पद
त्वस्मान् विहाय न गच्छति, त्वमेव बन्धात् तत्रालपपीति सूचियम् ।
तत्रापि पशून् चारयन् पशवश्च पर्वतारण्यकच्छरुपाया भूमौ च
रन्ति, तदनुगमन च नग्नपदभवा मुन्वाद्यनुग्रहार्थं प.त्वया चर्मणा
ऽपरिधेयतामुक्त्या । पातुकाग्रहण त् । नलिनकृतःपञ्च कोमले स्थाने
अस्पाक वा अङ्गे स्थानु योग्यम् । नाथेति श्लोभनात् उहा एवात्रार्थे
नियोज्याः स्मृति तथापि स्वय चलसीत्यत्य ताक्षर्याम त-व नितम् ।
का तेति श्लोभ पाददत्तदस्मद्दु स्थावरमिति सूचियम् ॥ अन्व, भेङ्गापत्ते,
किञ्च, स्वस्मिन्स्त्वन्माद्स्वान-तास्वस्वाम्यु कपटाचरण नन्वाद्यवधित्वा

हु . ॥ चलतीति ॥ यद्वा, न केवलमनुनिवासमदु खाय स्वात्मान
 दु खपस्यापि तु सर्वदैव तत्रैव रीतिरित्याहु ॥ चलतीति ॥ क
 शिञ्जा स्वाङ्कुशयाम् । यद्वा कश्चि कलद् लानि गृह्णातीति कश्चि
 तस्य भाव कश्चिञ्जला कश्चिकर्तृता, ता गच्छति मामीति । वाङ्मलद्
 करोतीति यावत् । तथाहि अहो वने अथवा कृष्णस्य परम कोमल
 पद् सीदान्, अर मन नेव, तथा चेत् मत्पद् तत्र न गच्छेत् । तस्मात्
 किमर्षी वृषा । अत्र प्रति । अयि निर्गुहोपाश्लिका मदीय पादपुगल
 स्थलपत्रादपि कोमलार किं न पश्यत । अरे मुग्धमन वाङ्मकामव
 मुक्तोमले पाव पद् स्थापयत्यनो न सीदति । तथापि विचारमि
 धुरा पशा किं तथाभूते स्थले चर त्यनस्तात् चारथेच्छदनुगच्छ
 ति तद्वा तदीय पत् शिल्पादिभि कथ न सीदति । अरे मेमा ध
 विशालनवाग्नी तदुपरि पद् एकमथ स्थापयति । अयि केमलेशेनापि
 विधुरा त्वदनुभ्रमणकाले तदुपर्यथैव पद् पतयेत्, तेन च पी
 षा नक्तयेत् । अहो भो अज्ञानध्वेन, मत्पुक्त तया, न्नास्त्यता
 वस्मदधीनो येन नय त चारवामोऽन एवविषदु, ख तहन्त्वो नी
 चेत् । अप्यदयोः विधाया गृह्णन्वात् । भो वृ सि गो जीवन्तु भ
 यत्पयोऽह तु युष्मत्कान्तपददु ख इत्तु नाळवतो युष्मदेतेभ्य म, याः
 सार्द्धमनुनैव यातीति ॥ मानिनीपक्षे, अहो तथैव नय त्वामुपाल
 क्तु मन्वता । स्वाङ्गेषु दपालेशरदित्यान्वय त्पसत्पभावादि
 त्वाशयेनषु ॥ चलतीति ॥ हे नाव शोभनवस्तुपालनोपभापनस्व
 मान । यदा पत्तु चारयन् चलास तदा । शिल्पादिभि परमकोमल
 पद् सीदति, नो मन कश्चिञ्जा दयया आर्द्धिभावा गच्छति परम
 कठोरान्तर करणस्य तत्र तु तत्र कठणालेभोऽपि नोत्पन्ने । अत्र
 कान्त कस्य स्वकीयस्य परकीयस्य च सुखस्या त नाशक ।
 तथाचैवान्तरुदि विचिचस्तु विधातृश्रेष्ठो कोऽपि नासीन्नास्ति न

भरिष्यति चेति भावः ॥

निष्ठायापक्षे, पुनः श्लोभकरा तस्मैष्टामावेदयति ॥ यत् यदा
 मज्जदेहम यात् पशूनि द्विपक्षान् चारयन् विपक्षक्षयपु
 मार्गेषु आमपन् स्वयमपि चलन्ति, अहं श्रोता स्पष्टेत्याद्यभिमान
 यान् भासत तत् तदा पश्यते गन्धो इति पदं सन्निधानं दधनस्य
 रूपं नोत्थनं चतुर्दशभुवननात्मकपदं सुन्दरं यत् यदाधिष्ठितं सन्तु
 -दरतया प्रतीयते तत् तथाभूतपदं यथोक्त्या शिल्लतृणाङ्कुरस्थानी
 यत् यत्नकाभिदैविकाभिर्धौतकमर्दुलैः सीदतीति छत्ना मो
 मनं कालिलता व्याकुलतां गच्छति । यतो हे नाथ इत्यन्वयस्य तत्रैव
 विषयं भारतं स्वभासात् दुःखापभोगो नोचित इति भावः । किञ्च,
 हे का त, कस्य सर्वस्यापि सुखस्यान्तं' वरिष्ठगाम्निर'तर्भावो यस्मिन्
 सः । तथाच यथा वरा दृष्कास्त्रिचर्मण कुर्वन् स्वद'तनि स्त
 कभिरवास्त्रिनवापि मयते तथा स्वरूपभूतं सुखं विषयमनाथ
 मत्वा तदर्थं वृथा खेदं माप्नुवत त्वानालाभ्यास्माकं खेदो भ
 वतीति भावः ॥ ११ ॥

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलै

र्वनरुहानन विभ्रवावृतम् ॥

धनरजस्रल दशयन्मुहु-

र्मनासे न स्मरन्निरयच्छसि ॥ १२ ॥

भगवतस्त्वस्वदभ्यागवशात् करुणा नोत्पद्यते इत्याशयेनाहुः ॥
 दिनेति ॥ दिनस्य परिक्षये स वाकाले । परिक्षयपदेन दिने मद्
 यो भवति । दिनपरिक्षये आगत्य आयासीति भावः । प्रविष्टा
 न्यकारकं छेद'यागतः कमलरूपमाननं नीलवर्णं कुतलेराहतं स

म्यगदृश्यमान, तत्रापि, धन गोधनवित्तवोरितिकोशाद्वीरजोव्याप्तम् । इतस्तत् मेक्षणैः पुन पुनर्दर्शयन्नपि नो मनसि स्मर काममेव यच्छसि, न त्वङ्गमङ्गम् । तत्रापि कामबानैर्दर्शयन् वीरत्वमेव प्रकटयतीति सर्वोपनाशय ॥ अत्रभिज्ञापत्ते, त्व तु सर्वोपनाशयेऽप्यस्मद्दुःखायैव यतस इत्याशयेनाहु ॥ दिनस्य विरहनिमित्तत्वात् परमघ्नो, परिशये सम्पत्नाथे मायकाले । अनेनेदीपनकाल उक्तः । अमरकुम्भमालाहृतजलजवनीलकुम्भमालाहृत मुखम् इत्यालम्बनस्य सौन्दर्यप्रतिशयो व्यज्यते । तत्रापि धनरजस्वलमिति गोपोचितवेधे षोदीपनम् । तादृश मुख सर्वतो व्यावर्तनेन पुन, पुनर्दर्शयन् । तेन स्वापेक्षा सूचयन् ना मनसि स्मर स्मरणभावेणापि श्लोभकर बलाद्यच्छसि अर्पयन्ति । हे वीर अत्रैव त्व वीरो, न तु काम युद्धेऽत एव सर्वदा स्मरमेव यच्छमि, न त्वङ्गमङ्गमिति तव सर्व सकषट्ठमेव चेष्टितमस्माक तु तत्सकल मेममयमिति भावः ॥ मानिनीपत्ते, यथा दया विहाय स्वाङ्गेषु त्वया चेष्टित तथाऽस्मास्वपीत्याहु ॥ दिनेति ॥ तथाभूत मुख मुहुर्दर्शयन्नो मनसि स्मर यच्छमि । तथावास्मान् कामयुद्धाय बलात्कारणोद्योष्य सम्प्रति तद्दुद्धावसरे पलाय्य गतोऽमीति दृष्ट तव वीरत्वमित्याशयेन त बोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥

निवृत्तिपत्ते, तथा दिनस्य तत्स्थानीयस्य विवेकस्य परिशये धनसहस्य वयोक्तव्यस्यानन सच्चाभङ्गुत्तिमदचैत य नीलकुम्भमालाहृतदिनत्वविराहृत मिञ्जत् । तथा धनरजस्वल विद्याद्यर्थे निक्षेपोत्पादकेन रजोगुणेनावृत पुन पुनस्तत्तज्जन्मसु दर्शयन्नोऽस्माक मनसि स्मरमसि यच्छमि । स्मित्याश्चर्ये । यतस्त्व वीर' अदिवेकादितमस्तशत्रुपराज्ये समर्थ इत्याशयेन तबोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥ ३२ ॥

ननु यद्यहं करुणारहितस्तर्जुलं मया बुध्याकमिति तत्कोपमा
शङ्क्या, हे भगवन् यय त्वयि दोषमारोपयाम्, किन्तु स्वम दधाम्
वर्णयाम् । इत्येतेन सगमवतिव-वकदोषनिरासायेत्यं पार्थ
स्वाशयेनाहुः ।

प्रणनकामद् पञ्चजाखिलं

धरणिमण्डलं ध्येयमार्पाद् ॥

चरणपङ्कजं शतम च ते

रमणं न स्तनध्वर्येयाधिहृन् ॥ १३ ॥

प्रणोति ॥ ते तत्र चरणकमलं न. स्तनध्वर्येयम् । यद्यपि त्व
धीय चरणभरोजम-नर्हृदयेऽस्माभिः स्थापयिषितं, तथापि तत् तत्र
स्थापयितुमशक्यमप्यत्र त्वमेव स्थापय । चरणस्याधि पद्भिर्यै
श्वर्यसपञ्चरास-स्थापनेऽस्माकं सर्वमयोजनं सेऽत्यन्तीत्याशयेन
तत्रवतिवाद्कानि विशेषणानि । तत्र मरुतेण नतानामन-पञ्चर
णानां कामपदमभिलषितममस्मैऽवर्णयद् पदपञ्च तत् स्तनध्वर्येही
तुमशक्यमत्र प्रणनेत्युक्तम् । पद्यमेतं ब्रह्मणा पञ्चजया लक्ष्म्या च
अखिलमिति धर्माधारतोक्ता । तथा धरण्या मण्डलमलङ्काररूपमनेन
यशाऽधिकरणता निरूपिता । तथा आपदि ध्येयं श्रीमदानेना
पाञ्चरर्षकमिति श्रियोऽधिकरणता कथिता । शतम कल्याणतम
मिति वैराग्यज्ञानाश्रयता दर्शिता । तत्रश्च हृदयस्य कामार्थं ना
शक्यति वनयन्त्व. सम्प्रोषयति ॥ इ आधिहृत्तिति ॥ तच्चि-
हृत्तिरायं नेतारता, किं तु रमणे कृत इत्याशयेनाहुः ॥ हे रमणे
ति ॥ एवञ्चान्येषां तत्रकलपदनस्यस्माकं यथोक्तफलमात्रमदम
स्तिवात् भावः । यद्वा, चरणपङ्कजमस्माकं स्तनेषु अपर्यं । पृतायते
यास्माकं मनोरथपूर्तिर्भविष्यति । तस्य सर्वफलमदन्वादिद्याशयेन

आहुः ॥ पणतेति ॥ एव ब्रह्म रक्षन्वादिभिरपि तदेवाचिन्तम् । किञ्च
 धरणिमण्डनमनोऽस्मत्स्ननमण्डन कथं न भविष्यतीति भावः । कि
 ञ्च ध्यानमात्रेणापाप्मवर्तिक, सर्वेभ्यः त्वापह्नेषोऽपि न लिप्यन्ति
 भावः । किञ्च, शतम मोक्षपर्यं तशातितमम्वादकम् । ततश्च तत्सर्व-
 र्शोनास्माक मोक्षोऽपि नास्ति इति भावः । नचास्त भगवतोऽस्मा
 क् चानन कश्चिदोप इत्याशयेनाहुः ॥ हे रामणेति ॥ किञ्च तम
 स्ताधिनाशाय कृतावतारस्य तवावश्य स्वीयानामस्माकमाधिनाश-
 कर्तव्य इत्याशयेनाहुः ॥ हे आधिहृदिति ॥

अनभिज्ञापत्ते, अतः समति कपट विहायैव कुर्विति मार्थ
 नामायेद्वयति ॥ मेति ॥ मणनाना नाग-तत्त्वत्पान्तीना काममद
 सर्वार्थमदम् । अत एव चत्साहरणा ते पयजेनाश्चितम् । धरणि
 ध्वजादिचिह्नैर्मण्डयतीति तथा । अनेन कृपास्तु त्व सौन्दर्यतिशय
 क्व च दर्शितम् । तथाऽऽपदि ध्येय मद् इच्छनवालवर्षाद्यापिचि
 तैकत्वेनानुभूतम् । एव सुखसाधनत्वमभियाय सुखरूपत्वमाहुः ॥
 शतमिति ॥ एतावताप्यस्मादिनाशे तव किं लिप्यत इत्याशयेन
 आहुः ॥ हे आधिहृद ॥ तत्र तत्पर्यणयोग्यश्च त्वमित्याशयेनाहुः ॥
 हे रामणेति ॥ यद्वा तेन तवापि सुखमेव भविष्यत्यतो न यद्यम् ।
 आयासकरे कर्मणि त्वा मेरयाम , त्व तु स्वार्थिभिरुद्धमप्यस्मत्परोज्जन
 न सम्पादयस्वत्यन्तमाश्चर्यमिति । वनमन्थः सम्बोधयन्ति ॥ हे
 रामणेति ॥ माभिनीपत्ते, ननु सुखदर्शना मम मनसि कामोद्दीपने
 तच्छा-त्तुपाय को वा भवतीभिर्भियार्ग्याङ्गीकृत इतिचेत् तत्राहुः ॥
 अरण्यज्ज्ज स्वीव नस्तनेष्वर्थय । तेन च स्वकीयार्थि नाशयेत्याश
 येनाहुः ॥ हे आधिहृद ॥ यत् एतावतीव रतिमुत्तमवाप्स्यमीत्याश
 येनाहुः ॥ हे रामणेति ॥ नचैतावताऽस्माक मानहानिस्तव पादपद्म
 स्व सर्वकामपदत्वात् सर्वैराहतत्वाच्चेत्याशयेनाहुः ॥ मणतेत्यादि ।

निवृत्तिपक्षे, तस्मात्स्वात्मत्वेनाभिमतस्य जीवात्मनो यथोक्त-
सुखविजवाहोपशामार्थं स्वचरणसरोजं नस्तनेषु कर्मोपासनापरभा-
वेषु श्रुयं । ते तादृशयेद्भागा भगवच्चरणारविन्दार्चनवानपर-
शुःप्रधिकारिचेतस्याविर्भावय । ततश्च तदर्थनवानपरस्य तस्य स-
र्वं तेत्सपतीत्याशयेनाहुः ॥ मणतेति ॥ अत एव ब्रह्मादिभिरर्थि-
तम् । भक्तपारवश्यमाहुः ॥ धरणीति ॥ स्वीकृतसामकृपाद्यपत्ता-
रस्य तत्र आपदि गजे द्वादिभिर्येषु क्षतमत्र आराधितं ज्ञानोदप-
द्वारा मोक्षसुखं मद् जीवरूपेण ससरणमीश्वररूपेण नित्यमुक्ततया
ऽवस्थानमाराधकभावक्षेपेतत्सर्वं तव स्त्रीलामात्रं, न तु वस्तुत-
इत्याशयेनाहुः ॥ हे रमणेति ॥ १३ ॥

इदं तु स्वदोषनिवृत्त्यर्थमस्माभिः मार्धितं, त्वं वसन्तक्षेत्रादि-
सुखमस्मदीयं मार्धनीयं शृण्वन्त्याशयेनाहुः ॥

सुरतवर्द्धनं शोकनाशनं

स्वरितवेषुना सुदुःखुम्भितम् ॥

इतररागविस्मरणं नृणां

वितरं वीरं नस्तेऽधराऽमृतम् ॥ १४ ॥

सुरतेति ॥ हे वीर, स्वस्याधराभूतं वितरं देहि । मन्वनेन किं
अधिष्पतीतिचेत्तत्राहुः ॥ सुरतेति ॥ यथा वसन्तभोजनानुभूत्या क्षु-
भत्कारेण रमनोद्बोधपते तथाऽपरिच्छिन्नकायेन त्वया सम्भोगयोग्य-
तात्तिष्ठत्वं परिच्छिन्नस्यास्पृक्तामस्य वर्द्धनम् । तत्रापि न लौकिक-
साम्प्रतिपत्त्याशयेनाहुः ॥ शोकस्य नाशनं मोक्षमदमपि । लौकि-
कं नैव, तस्य प्रत्युत शोकोत्पादकत्वात् । किञ्च स्वरितेन नादि-
तेन वेषुना सुदुःखुम्भितं परमभक्तेन वेषुना लोकोत्तरमाहात्म्यं

वक्ष्येन गीत, ब्रह्मलोकपर्यन्तं ख्यातकीर्तीति यावत् । अत एव
 नृणामपि इतरेषु सार्वभौमादिमुत्तरेषु रागमिच्छा विस्मारयति वि-
 स्तापयति तथा तत् । किमुत वक्तव्यमस्माकमतो तदेवास्माकमपेक्षि-
 तत्वादवश्यं देहीत्यर्थः । यद्यपीदमनल्पं वस्तु तथापि दानशूरा-
 णां किमप्यदेयं न भवतीत्याशयेन सयोषयति ॥ वीरेति ॥ यद्वा
 नृणां स्वरितवेषुनां सुम्बितं सत् तच्छिद्रद्वाराऽऽनन्दरूपेण नि-
 लं स्वस्य कर्णद्वारा हृदये भविष्यति इतररागविस्मारणे स्वरित-
 वेषु रूपेण परिणतेना-त-करणेन सुम्बितं सति वाऽस्माकं तु सा-
 क्षात्प्रदग्नेऽधिकारात् साक्षादेन हि । यतः साक्षादेव पीतं सत्
 अस्माकं सुरतमर्दं शोकनाशनं च भविष्यतीत्यर्थः ॥ अनभिज्ञापक्षे,
 हे वीर, यदि एव स्मरत्पुद्गलात्तरस्तर्हि स्तनेषु चरणाम्बुजमर्षय । य-
 दि च सुरतसमरमतिभटमियजनविजयसमर्षस्तर्द्धराऽमृतं देहीति
 भावः । ननु दक्षमेव पूर्व, किमिति पुनस्तदेव प्रार्थयित्वा शक्नो-
 त्— सुरतस्य मेममस्य भोगेच्छां वर्द्धयतीति तत् अनेन तस्य
 मन्वादिषु मादकता, तत्र तस्य भावश्च दर्शितः । अत एव
 स्वद्विरहादिजनितशोकस्य नाशनं, तथापि स्वरितवेषुनां सुम्ब-
 तं सुम्बितं नादाऽमृतवासितमिति भावः । ननु लोकयशोनाश-
 निव-धनशोकोत्पादकत्वात् कथं सर्वथा शोकनाशनमित्युक्त-
 मित्याशङ्क्योक्तम्— इतरेषु लोकद्वयभोग्येषु रागं विस्मारयतीति ।
 एवञ्च निमित्तापामे नैविकस्याप्यपाय इति भावः । तत्रापि
 नृणाम् । अनधिकारिणामपि यथा राहो सुरादिरामविस्मारकम्
 अमृतं जातं तद्वत् । किमुत नारीणां तनाप्यस्माकमिति भावः ।
 यद्वा नृणां म-ये तत्र यदेवविधमथराऽमृतं तन्नो देहीत्यर्थः ॥
 मामिनीपक्षे, ननु नैतावता मया तं करणनिष्ठदाहस्य निवृत्तिर्भविष्य-
 तीत्यतोऽप्यपि किञ्चित् तदुपशामकं कर्म ज्ञायतामिति प्रार्थयन्त-

मिवालक्ष्य विरहव्याकुलत्वादीपत्तिरोहितस्वभावाः सर्वमप्यनुज्ञानन्ति ॥ सुरतेति ॥ नोऽस्माकमधराऽस्य ते सुभ्य स्वस्मै वितर देहि तेन तव मनोरथपूर्तिर्भविष्यति । यत्र सुरतवर्द्धनं शोकस्याऽस्य दमाग्निहेतुकस्य नाशनम् । अनुभूतपूर्वत्वात् सशयो न कर्तव्य इत्याशयेनाहुः ॥ स्वरितो वेणुर्व्यस्य तेन त्वया पूर्वं सुष्ठुचुम्बितम् । किञ्चेदममृत वागगोचरमात्रानुभूतमाहात्म्यमिन्नाहुः ॥ इतरेषा सर्वेषामपि नृणां योषिदधराऽमृतमितरागविस्मारकत्वेन मतिद्धन् । असुराणां मोहिं यधराऽमृतपानाऽऽशया क्षीरोदमधनोऽथाऽमृतविषयक रागस्य त्वक्तत्वादिति भावः । तथापि यथोक्ताऽमृतास्वादनसमये मायो नायकस्य पराजयो भवत्यतस्त्वया तदा नो वीरता विधेया, नो चेदुपहास्यो भविष्यसीति द्वितैवित्वात् मधममेव त्वा सूचयाम इत्याशयेन सम्बोधयति ॥ हे वीरेति ॥

निष्ठाचिपत्ते, तत्रश्च भवदर्शनं पानाभ्यां येषामन्तःकरणशुद्धिर्मेकान्य च ग्राह्यं तेषां विधेकवैराग्यादिसाधनसपञ्चानामधिका रिणां नृणां धारयत्यज्ञानादिकं सर्वमिति धरः सर्वाधिष्ठानमृतपरमात्मा तस्य सम्बोधनं, हे धर । ते नः, यथोक्तस्य तव प्रतिपादिकानामस्माकमुपनिषदात्म्यम् । अस्माच्छ्रवणजन्यं ज्ञानाऽमृतं वितर करुणया देहि । यतस्त्वमेव वीरः, न हि ज्ञानेन सहस्रं पविष्यति विषयते * इत्युक्तत्वात् सर्वोत्तमज्ञानाऽमृतदात्त्वात्तद्दानशूरस्त्वन्तःकरणदृश्यादृशः सन्, तज्ज्ञानादिसमस्तशुद्धयसकरत्वाद्युद्देशश्चक्षेद, ददामि शुद्धियोगं त पेन मामुपयति ते, तेषां येषानुक्रमार्थमित्यादि भवनपन्त्यः, हे वीरेति ॥ न च स्वस्य त्वद्विभक्तज्ञानवतस्त्वत्पत्तिनिवृत्तिं शक्नुः । मियो हि ज्ञानिनोऽसर्वमित्याशयेनाहुः ॥ सुरतस्य परस्परपीतेर्वर्द्धनम् । न वैतदमृतं विना जीवस्य शोकनिवृत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाहुः ॥ शोकस्य तद्वप

लक्षितवन्वस्य नाशनम् । तरति शोकमात्मपित्तं, मन्त्रविदामोति
 वर, तमेव विदित्वानिष्टस्युमेति ना य प या विद्यते इति श्रुतेः ।
 नचैतद्स्मद्विचारम तरा लभन्मिन्वाशयेनाहुः ॥ स्वरितो ध्वनि
 म्पञ्चिणो वेणुस्थानीय उपनिषत्कदम्बो येन तेन वेदात्ताभ्यासवता
 पुरुषेण हृष्टु जुम्बित सम्पत्तास्वादितम् । वेदात्तविज्ञानसुनि-
 श्चिताया इत्यादिश्रुते । अनात्मवर्थायैषु राग एवानर्थकरः । स
 च मिथ्याज्ञानविलुम्बितस्तत्त्वज्ञानाऽस्युतेन मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या
 निवर्त्तते इत्याहु रितरजानात्मवर्थायैषु यो रागस्तस्य नाशकम् । य
 लब्ध्वा चापर लाभमित्युक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अटति यद्भवानह्नि कानन
 बुटिर्युगामते त्वामपश्यताम् ॥
 कुटिलकुन्तल श्रीमुख च ते
 जड उदीक्षता पक्ष्मकृद् दशाम् ॥ १५ ॥

अहो अपराऽमृतायोन्वकाशेऽपि 'रहिरहोऽस्माकमस्तम्',
 किमु वक्तव्यमस्या राजादिन्वाशयेनाहुः ॥ अटतीति ॥ यवान्
 स्वतन्त्रो वारपितृमहाकपो यदा दिने दिने काननं हृदावन मति
 अटति गच्छति तदा बुटि क्षणस्य कश्चिदशोऽपि त्वामपश्यतां
 ब्रजस्थाना सर्वमाणिना युगवत् परीयते, किमु वक्तव्यमस्याकम् ।
 पुनश्च कपिभिर्दिनस्य परिश्रमे ब्रज मत्वागतस्य तत्र कुटिलकु तला
 नन श्रीमुखबुधैरीक्षमाणाना माणिना दशा पक्ष्मकृद् ब्रह्मः जडो
 मन्दः । भवच्छ्रीमुखपेक्षयाति बुद्भुलविषयदर्शनाथ देवाना पक्ष्
 न कृतवान् । अहाकि कश्चिपयदर्शनवराणामस्मदादीना तु तत् क
 तवान् । कालं च महान्तं कृतवानतस्तस्य जडत्व स्पष्टमेवेति भाव

तथाच निमेषप्रतिबन्धोऽपि यत्रासहादुःखमदस्तत्रैवविषयसमये बहु
 कालत्वद्विरहकथसहायस्तस्मात् क्रपा कुर्वित्याशयः ॥ अनभिज्ञा
 पक्षे, किञ्च मत्स्यज्ञानमपि तददर्शने तु न, दर्शने च सुखमनुभूय
 सर्वसङ्गपरित्यागेन यतथ इव त्वाप्तुमताः, एव त्वेवविषया अस्व
 स्मान् परित्यज्य यत इत्यहो कष्टमिति सकलशयाहुः ॥ अटतीति ॥
 त्नामपश्यता कुटिरपि शुभापते, एव तु सूर्योदयादारभ्य तदस्तप
 र्ध्वं तन्नवदति । तत्रापि तत्र गमनं यदा सार्यैक भवेत्तर्हि स्वाद्यथा
 कथञ्चित्स तोषः । परं तु दिनमात्रं पृथा काननमेवाटति, अस्माकं तु
 तदत्यन्तमसहायमिति भावः । दर्शनसमये निमेषमात्रमप्यन्तरमसह
 मिति दर्शनसुखमुक्तम् । उदीक्षता म ये य पक्षमच्छेदक स ए
 वाऽजड' मतिष पकमिवर्तकत्वात् कुञ्जल इति वा । तथाच तत्प्रति
 बंधकस्याङ्गस्यापि छेदनीयत्वात् तत्सुखस्योत्कर्ष इति भावः । य
 द्वा अस्माकमय सुखजनक इति भ्रमाद्भयं दुःखसमुद्रे पतितः, विचारे
 कृते तु खननकालमेव सिद्ध्यति । सर्वदा तथैव तत्र प्रवृत्तिदर्शना
 दित्याशयेनाहुः ॥ अटतीति ॥ तथाच यथोजनं विना चिरकाल
 वने भ्रमणं दर्शनकाले कुटिलकुतलेषु सुखस्याच्छादनं चेत्पेतःसर्वं
 केवलमस्मद्दुःखापेयर्थः । किञ्च तथैव कोऽपराधो, देवमप्यस्मद्
 दुःखाय बह्वपरिकरमित्याहुः ॥ पक्षमकृदिति ॥ तस्माद् बहु ज्ञा
 तमित परं करुणा विधेयेति भावः ॥ मानिनीपक्षे, ननु सम्पत्तीषद्
 गर्वशेषित्य जातं वर्तते, प्रकटिते तु मयि पुनर्गर्वगिरिभृङ्गाकृष्टा भ
 विष्यथ इति चेदस्मदर्थं नागम्यता, यासां तु त्वदर्शनादर्शनयोः
 सुखदुःखनागरमपेक्षस्तदर्थमेवागम्यतामित्याशयेनाहुः ॥ अटतीति ॥
 निहन्तिपक्षे, यथोक्तज्ञानाऽप्यन्तरहितानां ज्ञानमात्रमपि कालो
 दुःखकालत्वान्महादितिषाहुः ॥ अटतीति ॥ त्नामपश्यतामहि अविद्या
 कक्षणं दिने सद्यस्तिरक्षणं यत् काननं तुल्यत्वात् यदटति तत्र भ-

'रधि कालो युगवद् भवति । सुखं निःसरणे वनत्र इति कौशात्
 प्रयो चर्गादित्तम्पत्तेर्निःसरणं यस्मात् तथाभूतं चेतनं, कुटिलः
 जन्तुलो जनो विषयाभिमुखो वेगो यस्य तादृशमुदीक्षतां मध्ये
 ।स्तुभ्य त्वत्पापपर्यं दृशा चक्षुराशाना पक्ष्मकृभिरोधकः । स एव
 मज्जश्चेतनस्यत्स्वरूप इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पतिसुतान्बन्धयन्नात्स्थान्धरा
 मतिविलङ्घ्यतेऽन्त्यभ्युत्ताऽऽगताः ॥
 गतिविवस्तावोद्गीतमोहिताः ।
 कितव योवित कस्त्यजज्ञिषि ॥ १६ ॥

किञ्च, सर्वथा अत्याख्या अस्मान् किमर्थं त्यक्तवानसीति न
 विभ्र इत्याशयेनाहुः ॥ पतीति ॥ हे अभ्युत्त भगवतोऽभ्युत्तस्वरूप
 यत् कदापि तेन विषोगो न भविष्यतीति विचार्य पतय' सुताः
 अन्वयो वसः भ्रातरं बान्धवा' सबन्धिन एते सर्वथाऽप्यलङ्घ्यास्ता
 म्पतिलङ्घ्यं नवान्धितं समीप आगता । यत्स्य गतिविलं कर्मोपा
 सनज्ञानफलज्ञाना तदपदानाय साक्षाद्द्रष्टा । सर्वो अपि गतयो भगवत्
 एव भवन्तीति । तय वा गतिविद् । पत्यादिभजने भगवज्जने च
 गतितातम्पविद् इति वा । किञ्च, त्वयात्पाकृष्ण इत्याहुः ॥ त
 बोद्गीतेनोद्यैर्मितिन मोहिताः पत्यादिवैमुखवापादकेन दिताऽप्यनेन
 स्वयैव स्वस्विसामक्तविना, सपादिताः कस्त्यजेत् । यस्यै स्व
 स्मिन्नासक्ता स्वयमाहुय फलमदत्त्वा त्यक्तवान् स भगवान् क इति
 न विभ्र इत्यर्थः । ननु स्वपत्यादिस्त्रिषाचैवेत' परं गन्तव्यमिति
 चेत् तथाहुः ॥ कितवानां त्वत्स्वरूपानभिज्ञत्वात् स्वपरवश्वका
 र्वा सबन्धिन'म श्रिय । अतस्तदाभिमुख्य कदापि मास्तु, त्वदेक

शरणा वय त्वयैव रक्षणीया इति भावः । अनभिज्ञापक्षे, अस्ती
 तव, अथ तु अत्यन्तमनुचिन्तितं कृतमित्याहुः ॥ पत्वादीनातिक्रम्य
 तत्र समीपमागता, यतस्तपोरुद्धेनोच्चैर्भीतिन मोहिताः । यतस्तव
 गतिविद् । अस्मन्मोहकान् गीतगतिविशेषाञ्जानतः । उद्गीतेन
 मोहिता अमरुपमागमिष्य तीत्यस्माक गतिविद् इति वा । यद्वा
 तत्र गतिं स्वभाव जागन्मयो विद्वत्वा अपि वय मोहनमन्त्रात्मकेन
 उद्गीतेन मोहिता एव स्वयमेवाहता योषितो निशि अरण्ये त्वात्
 कृतं कस्त्यजत् । कापि स्त्रियो न त्याज्यास्तत्रापि निर्जनवन, तत्रा
 पि निशि, तत्रापि परार्थमाहतास्तद्दत्तैवेति तयैव शठस्यैवविध चे
 ह्येन सम्भवति, ना यस्येति कितवेति सवोधनाशय । यद्वा, हे कितव
 एवविध कितयोऽपि कश्चिन्नास्ति । स हि कैतवाद्भुञ्ज वस्तु स्वी
 करोति, न तु तिरस्करोतीति भावः । तथाच नास्त्यस्मत्त्वाने किम
 पि कारणम् । मच्युतिलक्षणं तु तव त्वयि नास्त्यनेत्यच्युतेति स
 बोधनाशय ॥ मानिनीपक्षे, तिष्ठत्वस्मदर्धं गमनागमनविचारः
 एतास्तु पत्वादीनातिलक्ष्यं तत्र समीपमुपागता किमर्थं त्यक्तवा
 नसीत्याहुः ॥ पतीति ॥ च्युतिरहितं मत्वा समागतास्तत्र तु स्वय-
 मेव पलायित इत्याश्चर्यामति अच्युतेति सवोधनाशयः । शठ म
 ति शठ कुर्पादिति न्यायमजानन् ह्यैव कितवः सपञ्चाऽसि । स-
 रला मति कृतव्याचरणादित्वाशयेनाहुः ॥ हे कितवेति ॥

निष्ठापक्षे, एवविधाधिकारिणमपक्षमेव पत्वादिस्थानीयान
 र्थान् वादिना वाऽतिविलङ्घ्य, हे अच्युत, स्वरूपभावबोधिका वा
 स्तपोद्गीतेन—समन्वयात्, स निजिज्ञासितव्य, सोऽप्येष्टव्य इत्यादि
 रूपेण, मावै=विशेषज्ञानाय तत्पदत्वेनोद्घातः, कितवेन कैतव्येन
 म्याजेन योषितः स्वाभीष्टपतिपरायणा योषित इव परमज्ञानि
 तात्पर्येण सगता अस्मान् को वा विद्वाश्चिधि कर्मादिरूपेण परि

गुदार्षदीपिकायाम् । १ अध्यायः । (११) । २२२

यतायामविशयां निशि त्यजेत् शिषेत्, प्रक्षान्तिः शिक्तपरत्वमनि
पादनेनाभ्यर्गे क्षपयेत् पातयेत् सजेत् स विद्वानित्यर्थः ॥ १५ ॥

रहसि सविद हृच्छ यादय

ग्रहसितानन प्रेमवीक्षणम् ॥

बृहदुर श्रियो वीक्ष्य धाम ते

सुहुरतिस्पृहा मुञ्चते मन ॥ १७ ॥

ननु किमर्थं परमेश्वरबुद्धिमाच्छाद्य रमणबुद्धिं कृतवत्सो य
वेदान्तीं बु'क्षसागरे निमग्नः । अस्त्यप्यपता सा बुद्धिरित्याशङ्क्य
तत्र स्वस्वमेव तादृशबुद्धिमुत्पादितवान्, सा चदानिमस्माभिर्निर्व
र्तयितुमशक्येत्याशयेनाह ॥

रहसीति । रहसि सविद सङ्केता यस्मात् । अल्लुगार्थः । ह-
च्छयस्य कामस्योदयो येन । ग्रहसितमानन यस्य, प्रेमपूर्वक वीक्षण
यस्य तथाभूत ता श्रियाः स्थान तत्र बृहद्वक्ष स्पष्ट च पुनः पुन
वीक्ष्यास्थितानामस्माकम् । अतिस्पृहा जाता तथा चास्म ममस्त
त्यास्त्यभवान्-मुञ्चते पुन पुनर्वाञ्छा याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा भाव
किं न स्पृहस्तथाचास्त्य मनो वीक्ष्य तथा मुञ्चतीत्यर्थः । अ
तिस्पृहमिति कश्चित् पाठः । यद्वा स्पृहात्वचौ कारणत्रय- रहसि
सविद्रूपमेक, कामोदयकर प्रेमपूर्वकवीक्षणविशिष्ट ग्रहसिताननमि-
ति द्वितीय, श्रियो धाम विशालपुरश्च तृतीयम् । तथाच त्वदीय
मोहिनीधिग्रहमालोक्य दम्बकामो महारुद्रोऽपि यत्र मोहितस्तत्र त-
तोऽपि कोऽटमुणितमौन्दर्ष्यादिविशिष्ट त्वयि सति बराकीणाम-
स्माक क्यामोदे किं चिज्जामति भावः ॥ अतभिहा'पक्षे, त्वदर्शन
न-यत्तद्वसङ्गस्पृहा त्वद्विपुक्तानामस्माक रोगरूपा सपञ्चाडता

स्वाङ्गमङ्गेन तथिक्रित्वा त्वयाऽवश्य विधेयेत्पाहुर्द्राध्याम् । पूर्व-
मस्माकं कामो न स्थित । तव महसितयुक्तस्य मुखस्य दर्शनेन
वदय माम्, मेमपूर्वक वीक्षणेन स्थिरतां मत , ततो रहसि स-
विदा सम्भोगश्चातुर्यसूचनेनातिसौन्दर्यविशिष्टस्य विशालस्योर-
सो दर्शनाज्जातेन स्वयोग्यताज्ञानेन चोत्कळा तच्छान्तिस्पृहो-
त्पन्ना। तद्विषयाळाभातशुक्रमन केवल मुहर्मुहुर्मुह्यते, सुस्पुरपि ना
यात्यत उमपञ्जहानां जीवनमरणाभ्यन्तररहितानाम् अस्माकं धिम्
जीवनमित्यर्थः ॥ माभिनीपक्षे, यद्यपि भवान् सम्पत्ति परोक्ष
स्तिष्ठति तथापि त्वदीयमनसोऽवस्था वयं सम्पन्नवगच्छाम इत्या
द्यथेनाहुः ॥ अस्मत्कृत त्वचोपार्थं सङ्केत तथा कामोदये हेतुभूत
मेमवीक्षण, महसितयुक्तमस्मदीयं मुख, श्रियाः स्थानगुरःस्थल च
वीक्ष्य तत्वाग्निस्पृहया तव मनो मुह्यति तथाभ्यस्मद्दुःखार्थं तादृश
दुःखमपि सहते, न त्यागच्छस्यत, किं वक्तव्यमाश्चर्यं तव हृदयस्य
माहारम्पमिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, यद्यप्येव तथापि कामिनोऽस्मद्भिमाय ना-
द्यापन्तीत्पाहुः ॥ ममदाकृता रहसि सविद, तथा तदीय यथोक्तमा
जम यथोक्तगुरश्च वीक्ष्य कामरूपेण स्थितस्य तव जातया स्पृहया
अस्माकं मनो मुह्यते तात्पर्यव्यञ्जासं यजत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सङ्ख्यनिवृत्तेरनायामसाध्यताभावेदपत्ति ॥

ब्रजवनीकता व्यक्तिरङ्ग ते

वृजिनहन्म्यल विश्वमङ्गलम् ॥

स्यज मनाक् च नस्वस्वस्पृहात्मना

स्वजनहृद्गुजा यमिषूदनम् ॥ १८ ॥

वजेति ॥ हे करुणानिधे तवामिष्यक्ति सर्वेषां मञ्जीकसां
 वनौकसा च विशेषेणाऽप्यर्थं वृजिनहन्त्री तु खनिरसनी । अतो
 दुःखमदानाया तर्धानमनुचिन्तयति भावः । यद्वा वृजिनस्य पा
 पस्य नाशिका । तथाच स्वाङ्गसङ्गतिवचक पापमधिनाशयितु
 समर्थस्याऽतर्धाने मयोजन न पश्याम इति भावः । किञ्च, विश्वस्य
 सर्वस्यास्य मङ्गलरूपा । तथाच विशेषसम्बन्धवतीनायस्माकं स
 नति विपरीता सम्पन्नेऽवहोऽस्मद्भाग्यमहिमेति भावः । अतः
 स्वाभिष्यक्तत्पुण्यैव चेष्टा न्याग्येऽवाशयेनाह ॥ नोऽस्माकं मना
 गीपदावासरहितत्वात् किञ्चित् त्यजा अस्मभ्य हि अनादरेणापि
 त्वया कृतेऽस्मत्कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुं त्यजेत्पुण्यम् । वत्सल्य
 स्यैव स्पृहायुक्त आत्मा अतः करुणया सायात् । तथाचोक्तदृष्ट
 हायुक्तान् करुणानामादरानादरविचारः कृतस्त्य इति भावः ।
 किं त्वाभ्यमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ स्वजनानां मोषीनां हृदयरो
 माणा यदेव नितरां मूदन नाशन भवति तदेव तद्भिन्नस्य देहि,
 तन्नाम न वक्तव्यमिति भावः ॥ मनागिति पाचकरीत्या । वस्तु
 तस्तु हृदुनामिति बहुवचनेन, निपूदनमित्यत्र निशब्देन च चि
 रकालं निरतरं च लोकोत्तराङ्गसङ्गमुखं मार्थनीयत्वेनाभिनेत
 ध्वनितम् ॥

अनभिज्ञापसौ, स्वरोमोपशामकौषधवदानोऽन्माह्म उत्पादयितु
 पाचकरीतिमनुसरं त्यं स्तुवति ॥ तव व्यक्तिसर्वं मं हाजनस्य तु
 खस्य पापस्य च हन्त्री । अनेन सर्वदुर्गाणि यूपमज्जलतरिष्ययेति
 गर्गाचार्येणोक्तत्वात् पूतनात्सिंहारेण नलकुवरायुद्धारेण च त
 वस्यानुसूतत्वात् । किञ्च, नैतावदपि तु सर्वस्यापि मङ्गलरूपा ।
 तव जन्ममभूति काप्यमङ्गलस्यादर्शनात् । एव स्तुत्या स्वाभि
 मुखं विषमालङ्काराह ॥ मनागीपत्, न तु बहु, तवावश्यं त्यक्तव्यमेव

देहि त्यज्ना किं तदित्यपेक्षावन्तमिवालय्य विश्वुपादमसारं पापमा
 भित्याहुः ॥ स्वजनेति ॥ तथाच केपाश्चिद् दुःखस्य नाशकः, केपा
 श्चि मङ्गलरूपफलविशेषस्य प्रदाता, अस्माकं तु रोगस्य विषर्तको
 भवान् तत्र कार्पण्यं तत्रोचितमिति भावः ॥ मानिमीपक्षे, ज मयभू
 ति पादशस्तव स्वभावः स्थितः सम्भवपि तथाभूत एवास्माकं
 मपेक्षित इत्याशायेनाहुः ॥ ज्ञेति ॥ तथाच यथास्माकमपि दुःखं
 न मये मङ्गलं च स्वात् तथात्नयानुष्ठयमिति भावः । तर्हि कथं
 मेव भवेदितिचेत् तत्राहुः ॥ त्यजेति ॥ हे स्वजन, नोऽस्माकं यत्
 हृदयकान्तीना निषूदनमीपदौदासीन्व तत् त्यज यतस्त्वत्कर्तृका
 या स्पृहा तस्यामात्या मनो यासा त्वन्कृतमानासक्तचेतसा तथा
 च मयति स्वीकृतमीपदौदासीन्व विहायाऽऽगत्य पूर्ववत् मार्थना
 दिकं कुर्वित्पाशय ॥

निष्ठचिपक्षे, तस्माद् यथाऽस्मत्तरक्षणं जीवानां समुच्छार
 श्च भवेत् तथा स्वयां कृपा विधेयेति मार्थयन्ते ॥ ज्ञेति ॥ ज्ञ-
 स्य वेदस्य मसारारण्यपतिताना जीवानां चात्, वृजिनहन्त्री सर्वा
 जनर्धनिष्ठचिकरी । तथा निष्पत्याल मङ्गलरूपा परमानंदाविर्भाव
 करी हे परमात्मैस्तव व्यक्तिः साक्षात्कारः । तस्मात् स्वजना
 ना स्वभक्तानामज्ञानाहङ्कारादिलक्षणरोगाणां यन्निषूदनं तदस्म
 त्तथा विविहानलक्षणं किञ्चित् स्वजनेभ्यो देहि । यतस्त्वाद्दिपया
 पाऽस्मज्जिज्ञासा तत्कर्तव्यतायामात्माभिमायो यासात् । तथाचौ
 पनिपदेन स्वविज्ञानेन स्वजनानुद्धेति भावः ॥ १८ ॥

एव बहूक्तेः परविरहव्याकुलस्वात्ता गतपैर्या रुदं त्य आहुः ।

यत्ते सुजातचरणाऽम्बुरुहं स्तनेषु

मीता शनैः प्रियं वधीर्माहं कर्कशेषु ॥

गुहार्थदीपिकायाम् । ३ अध्यायः । (३१) । २२३

तेनाटवीटमसि तद्व्यथते न किञ्चित्
कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषा न ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे रासपञ्चाध्याया-
मेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ (३) ॥

यदिति ॥ यत्नं सुजातं चरणकमलं स्तनेषु भीताः सत्य-
शनैः दधीमहि भयेन शनैर्धारणं हेतु - कर्कशेषु । न चेत् तर्हि किमर्थं
धारयथेति चेत्तत्राहुः ॥ हे जगप, स्वयुसार्यं चाप्यर्थेन धारयाम-
तत्रापि सुजाताम्बुरुद्ररूपत्वान् सुगन्धिं शीतलं हृदयस्थवापापशा-
यकम् । मियपदमितस्तद्धारणामिति सूचनार्थमुक्तम् - सुजातेति ॥ त-
त्तु तादृशक्रीमलेनास्मान् पारत्यज्यास्मदुद्वेपेण समति राशौ अटवी
शर्करादिभ्रमणपरिषमटसि भ्रमसि । किं स्थित् तत्पादस्थं तत्रत्य
शर्करादिभिर्न व्यथत । यद्यपि तेन तादृशभये भ्रमणेन तद् व्यथ-
ते, न वेति सदेहो भवति, तथा नास्माकं सदेहोऽस्मदीयवशात्
पञ्चाधितेन त्वया तद्व्यथयाममणयित्वा भ्रमणाश्रितत्वाद् व्यथत
एवेति निश्चयात् । तथाच स्वमुग्धहेतुत्वात्तत्पीडापि यद्यस्माकं
मत्तज्ञा, तदा परमदुःखकारणभूता वनभ्रमणजनितव्यथा त्वस-
ङ्गतमाऽतोऽस्माकं बुद्धिस्तामनुसंवाप भ्रमति पूर्णत इत्यर्थः । यतो
भवदायुषां भवदेकवाणानामस्माकं तादृशभवत्पादपीडानुसंधा-
नेन मरणमेवोपस्थितमहो कशमिात भावः ॥ अनभिज्ञापक्ष, अहो
यद् प्रार्थ्यते तमपाऽवगम, तथापि मदीयं पादसरोजं युष्मत्स्त-
नेषु स्थापितं व्यथामवाम्भोति, तेषां कठोरत्वादतो भवतीनां प-
राक्ष वन एव भ्रमापीत्याशङ्क्य सरोदनमतिचित्रमाहुः ॥ यदिति ॥
तथाचातिमुकुमारत्वात् पीडाशङ्क्याऽस्माभिः कठारेण स्तनेषु

शनैः शनैः स्थाप्यते, तेन त्वमष्टवीमटसीत्यतिचित्ररूपोऽन्वायस्तस्यै
 च शोभत इति भावः । स्तनस्पर्शजनितकु स्यात्सहन, कूर्पादि
 स्पर्शे न्ययथासहन च क्लिप्तन्ययनामिति तु यय न विश्व इत्यप्यनेन
 भवनितम् । तत्र मनसोऽवस्था को वेद् कीदृशो वर्ततेऽस्माकं तु
 द्विस्तु सशयचक्राच्छदा स्वैर्य न लभते, किं कुर्म इत्याहु ॥ तद्
 व्यथते परमसुकुमारस्वादाहो श्वस्य व्यथते, भ्रमणे मल्लत्वादिति
 द्वयोः पक्षयोरैकस्वागिधोरणादस्मद्धीर्भ्रमति । तथाहि । अहो तस्य
 पद् तु व्यथते, तथाप्यसावस्मास्त्रिन स्वान्नेष्वपि निर्दय । किवाऽस्म
 द्दु स्वार्थे स्वाङ्गं तु स्वमुत्वाय सहते, किं वाऽस्मद्दु स्वज य
 सुखेन तु स्वमपि सुखमेव मम्यते, किं वा वैचवशाद्विरहं मास
 मेमभराक्का-तस्यान्तरावाद्गन्माददशां यविष्टस्तर्पीका नानुस धन इ
 त्वादियधमपज्ञानुकूलतर्कं नू मति यावति । किं सप्तमैना दोष
 गुणा भवतीति न्यायायथा हृदयमतिकोमलमप्यस्मत्कठोरकुच
 मङ्गेनातिकठोरमभूत् तथा स्वरपदाऽम्भुजमप्यतो न व्यथते ।
 किं वा सुकुमारसङ्गेन कूर्पादयः कोमलता गताः, किं वा भूमिरेव
 कारणेनाभुर्परसास्वादानाय वा तद्व्यः स्वजिह्वां स्थापयति, किं
 वा कयाचिदिदृजालविषया भूमिं स्पृशतीत्यादिद्वितीयपक्षे त-
 क्तं मति यावति । ननु मिथ्येव, यानधारणादिति चेत्तद्वाहुः ॥
 भक्त्येव समर्थितमाशुर्पोसायत सुखिनि स्वपि स्थितत्वात् नव्य
 तीति भावः ॥ माग्निनीपक्षे, अतिकोमलचित्तस्य परमसुकुमा
 रावयनस्य स्वमाचविषयमालक्ष्य वयमतिव्याकुलाः सपसाः,
 किं कुर्म इत्याशयेनाहुः ॥ यदिति ॥ कुचानां कठोरत्वात्करण
 स्यात्सुकुमारत्वाद्धारणे मीथसे इति कृत्वा तद्धारणम् । य
 तो हि मिय । तथाच तत्र सयोगोऽप्यस्माकं दुःखद्वेदुरेव, यतः
 कुचानां कठोरत्वे तत्र यादपि वाप्युक्तं तु स्व, मतादिना तत्कोमल

त्वमार्थनाया तत्र तु खानुसन्धानेन तु खमिति भावः । तादृशोनापि
 स्वमतधीमटसि । तच्चु निश्चयेन व्यथत एव, तत्र तु तस्मिन्नपि दया
 नोत्वथतेऽतस्तत्रस्वभावविषये यमास्त्वस्मास्मद्धीर्भ्रमतिमरणमूर्च्छा गन्तु
 महत्ता, त्व त्वस्मद्विरहीहोऽवशिष्टास्मदासुभिरपि चिर सुखेन न
 विहरसीत्वाशयेनाहु ॥ भवत्वर्षिताऽऽपुत्रामिति ॥

निश्चितपक्षे, जीवरूपेण सत्तरण तु नास्मभ्य रोचतेऽतः
 पुनरपि वदाम इत्याशयेनाहु ॥ यदिति ॥ तत्र परब्रह्मणो यत्
 साधकानुग्रहार्थं प्रकटितं सगुण स्वरूपं मुजाते चरणाऽऽप्सुर्हे य
 स्य तदपि कठिनानुष्ठानप्रतिपादकेषु स्तनस्थानीयेषु कर्मोपासना
 प्रतिपादकयोगेषु, अहो निर्गुणस्य निरवयवस्य कथमर्थनादिक
 प्रतिपादयाम इति भीता सत्यं शनैः साधकचित्तशुद्ध्यादिक्रमेण
 तस्य ज्ञानोदयार्थं दधीमहि । तेमैव जीवत्वं मास्तेन रूपेण सत्सारा
 दधीमटसि तत्र किञ्चिन्न व्यथते ? किन्तु व्यथत एव । तत्रत्यै
 कूर्पादिस्थानीयैराभ्यात्मिकादिदु खै । यद्वा किं व्यथते न वेति
 अस्माकं भीक्ष्मति । अनेन सत्सारस्वानिर्वचनीयत्वं सूचितम् । यतो
 भवद्बोधनार्थमेवास्माकं मादुर्भावोऽत एव वदाम इत्याहु ॥
 भवदिति ॥ १५ ॥

इति श्रीधनपतिचूरिचिनिर्मिताया सूत्रार्थदीपिकाया
 एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥ (३) ॥

अथ द्वारिचिदोऽध्यायः ॥

द्वारिचिदो गोपिकाऽऽलापविक्रिसहस्रदयोऽव्युतः ॥
तासांमाविर्हितस्ताश्च पूजित मत्पूजयन् ॥ १ ॥
इत्थं विरहव्याकुलचेतसां श्रेष्ठवचनमुपसहरति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति गोप्य प्रणयन्दस्य प्रलयन्त्यश्च चित्रधा ॥
रुदु सुस्वर राजान् कृष्णदर्शनलालसा ॥ १ ॥

इतीति ॥ इत्येव पूर्वकर्मकारणं सर्वा एव गोप्यः मकर्पेण
चर्चैः परममेच्छां गायन्त्यः, तथा चित्रधा अनेकमकारेण वल्ल
पन्त्यः विरहव्यः कुलत्वादनर्थकान्यपि वचासि मज्जुज त्व । एव
कृतेऽपि यदा श्रेष्ठदर्शनं न जातं तदा सुस्वरं करुणोत्पादकदीर्घं
स्वरेण रोदनं कृतवन्त्यः । एतत् सर्वं न स्वदेहरक्षाण्यर्थं, किं तु
कृष्णदर्शने लालसा उत्कटोत्कण्ठा यामां ता । यथा दूषिता
तु ज्ञानिहन्वर्थं राज्ञां रोदनेन तास्मिन्नेदयन्ति तद्वदिति सम्बोधना
शयः ॥

निवृत्तिपक्षे, गोप्यं श्रुतयो मुख्याधिकारिणं मति मकर्पेण
मुख्यतात्पर्येण परमात्मानमेव गायन्त्यः कर्म मति वल्लप त्व, अ
नर्थकवचनत्वेन मतिपन्थमाना परमजह मति रुदुः हा महाम्
स्रोऽपि सर्वथास्मद्विगम्य इति रोदनमेव कुर्वन्ताः । अधिकार्यमाण
वपदेशवाक्यानां रोदनरूपत्वाभिधानात् । यत् कृष्णस्य सदा
नन्दकपस्य परमात्मनो दर्शनं जीवानां मोक्षार्थं भवतिवति लालसा
यामां ताः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र परमवचनप्यन्तर्धानतया स्थातुं नाशकत्वं, किं त्विति

मयलेन तत्प्रेम्णा समाकृष्टवेता आविर्भूत इत्याह ॥

तासामाविरभूच्छीरे स्मयमानमुखाम्बुज ॥

पीताम्बरधरा स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥

तासांमिति ॥ मया ततामह सर्वं जगद्व्यक्तसृष्टिनेत्युक्तस्य रूपेण तावत्काल स्थित पुनस्तदभीष्टो वासुदेवात्मना आविर्भूत । एव तु अनिष्टरूपनुकूल शौर्यं मकटनीय, सर्वदु खनिराभाव यद्बु-
 धशोऽवतीर्णत्वात् । स्वापराधशुद्ध्या म्लायमानमानसास्नास्तोषयितु
 स्मयमान स्मितयुक्त मुखपद्म यस्य सा । तथाच भवतीना विरह
 वैक्लव्यदर्शनार्थमह तिरोहिता, न तु किञ्चिदेष मत्सि निधा
 पातो ययोक्तवैक्लव्यमनल्लापपातिपसक्तोऽइमिति सूचयन्निवेत्यर्थः
 तप्तोषोत्पादक तत्स्वरूप चाह ॥ पीताम्बरधर, लक्ष्म्या सह रम
 णयोभ्येन वैक्लव्यस्वरूपेण । अत एव स्रग्वी ब्रह्मणा लक्ष्म्या वा
 समर्पितया मालया अलङ्कृत' । तथापि केवलकरुणयैवाऽऽविर्भू
 तो, न तु कामकृताऽऽकर्षणेनेति बोधनायाह ॥ माताद् यो
 म मथमन्मथस्तस्य चैवम्भूतस्य नास्ति कामवशयतासम्भावने
 ति भाव' ॥ अनभिज्ञापक्षे, तु स्थित शुक, सत्रियजातित्वाच्चाह
 मेमभराका-तासु शौर्यं मकटितवानिति चोत्पत्तिरु शौरिरित्युक्त
 वान् । अत एव तु स्थितास्त्वपि तासु स्मयमानमुखाम्बुजस्तत्रापि यः
 कामाधिष्ठातृदेवस्तस्यापि म'मथ' स्वस्मि मन'सक्तिकर । त-
 द्दशासु हासानौचित्यमभिमेत्य हाससक्तोचार्थं सुखाग्रे हस्तेन पी
 ताम्बरधर स्रग्वी वनमालया शोभमान साक्षान्मन्मथम मथ इति ॥
 तासां तादृशस्यापि विरहदु'ल्लस्य विस्मरणार्थं तादृश इति भा-
 वः ॥ माग्नीयपक्षे, शौरिरपि तत्प्रेमपराधीनत्वादाविरभूत । स्मय
 मानमुखाम्बुजः । अहो हासार्थं मयेदमनुष्ठितमतः कामो न

विषेय इति सूचनार्थं तथाभूतः । अन्तस्तुप्यद्बहिर्विरहात् सतप्त एवे
ति भावः । अत एवापराधक्षमापनार्थं स्कन्धा-या पुरोळम्बिनीकृत्य
षड्दहस्ताभ्यां पीताऽम्बरधरः । सुष्मत्परिचापितामेव माळा धारयन् ।
सुष्मान् स्मरन्नेव काचिदेकांते विकल्पित्त एवाह स्थितो, न तु
कयाचिद्दममाण इत्यम्लानपुष्पा माळामवलोक्य मतीयतामिति सू
चयन्निवेति भावः । ननु तथापि ताता कोपनिवृत्ति- कथं जातेत्या
शङ्काह ॥ तातादिति ॥ २ ॥

तत किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह ।

त विलोक्यागत प्रेष्ट प्रीत्युत्फुल्लदशोऽबला ॥

उत्तस्थूर्युगपत् सर्वास्तन्व प्राणामिवागतम् ॥ ३ ॥

तथाभूतमागत विलोक्य तातां विह्वलतादशायामाविर्भूतत्वाद्
तन्वरीरसुगन्धामाणादिना ससक्ताः सस्य, अहो आगतोऽयं प्रेष्ट
इत्यमन-यन्तेति सूचयितुमागतमित्युक्तम् । पीत्या विकसितनेत्र्य
याः प्रीतिमावस्थात् कोपनिवृत्त्या तादृशा जाता इति भावः । त
माप्यऽबलास्तन्वतीकारबलरहिता यदा विरहेण कृपता गताः ।
बलरहिता अपि । वतः, प्रेष्टम् ॥ तदर्चनमात्रेणागतबला इति
भावः । सर्वा अपि सुगपदेवोत्तस्थुः । आगत प्राण माप्य तन्वः
करचरणादयः शरीरावयवा यथा । यद्वा, त्यक्ता-वनेकानि योगि
शरीराणि प्राण माप्य यथा सुगपद्वृत्तिवृत्ति तद्भव । एक एव कृष्ण
स्तासां प्राण इति बोधनाय, प्राणमित्येकवचनम् ॥ ३ ॥

तत्र सुगपद्वृत्तितानां सर्वासां मध्ये सुकृपानां पृथक्चेष्टिता
'वाहुः ।

काचित् कराऽम्बुज शीरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुपा ॥

सूदार्यदीपिकायां । ४ अध्यायः । (३२) । २२९

काचिद्विधार तद्वाहुमसे चन्दनभूषितम् ॥ ४ ॥

काचिदिति ॥ चन्द्रावली इयामा शैव्या पद्मा राधा ललिता
विशाखा भद्रःपद्मी मुख्यमरुप । तथाद्याश्चतस्रः सरलस्वभावत्वा
दक्षिणाः । उच्यतेऽतस्तत्र रामस्वभावत्वाम्बानिम्य । अत एव
मुनिनाऽपि सरलानां मध्य एकैकस्याश्लेषितमर्जेनोक्तम् । वामानां
मध्ये त्नेकैकस्या एकैकवृत्तेनोक्तम् । तन्नाडी का-तपराधीनाया
दक्षिणाया वृत्तमाह ॥ काचिच्चैरिर्दक्षिण करकमलम् अञ्जलिना
सहस्रस्तद्वयेव जग्राह । तथापि मुदा परमहर्षेण भ्रमणमात्रभ्रम न
त्वा स्वर्गोत्कल्पेनात् करावलम्बनम्याजेन मेम्णा तद्गृहीतवतीत्यर्थः ।
इयं तु राधामतिस्वादिनी चन्द्रावलीसङ्गा । तथाचोक्तं विल्वमञ्जल,
राधामोहनमन्दिरानुपगतश्चन्द्रावलीमुचिषान् राधे क्षेममिहेति तस्य
वचनं श्रुत्वाऽऽह चन्द्रावली क्व क्व सक्षेममये विमुग्धहृदये क्व-
क्व हृद्यस्वपा राधा केति विलाजितो नतमुखः स्मेरो हरिः पादु व इति
अथ द्वितीयायां स्वाधीनका ताया दक्षिणायाश्लेषितमाह ॥ का-
चिच्च दनलिप्त विरहतापोपशामक तस्य मेष्टस्य बाहु एक वे मुदा
दधार । इयं राधासुहृद्गृता इयामलारूपा सखी ॥ ४ ॥

काचिदञ्जलिना गृह्णात् तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ॥

एका तदङ्घ्रिकमल सतता स्तनयोरधान् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयायाः का-तापीनाया दक्षिणाया वृत्तमाह ॥ का-
चिच्चैरेस्ताम्बूलचर्वित परमादरादञ्जलिना गृहीतवती, न त्वेकेन
हस्तेन, यतस्तन्वी कौमल्याङ्गी तथा तद्गृहणयोग्या इयं चन्द्रावली
सुहृद्भूता शैव्याभिधा सखी । अथैवविधाया एव चतुर्थ्या वृत्तमाह ॥
एका तस्य वामभुजेन इयामलारूपा सखीमवलम्ब्य तिष्ठत मेष्टस्य

दक्षिणमद्भिसरारुह स्वयमुपविष्टा सती स्तनयोरधारयत् सतप्ता
इयमपि चन्द्रावलीसुहृद्भूता यथाख्या सखी ॥ ५ ॥

अथ रामासु मधमाया आनवामाया, मणराया, स्वाधीन
कान्ताया वृत्तमाह ।

एका भृकुटिमात्रभ्य प्रेमसरम्भनिह्वला ॥

मतीवैक्षत् कटाक्षैः सदष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥

एका भृकुटिमात्रभ्य भूपौ कुटन्नीकृत प्रेमसरम्भेण ननय
कोपानयेन विह्वला सती सदष्टाचराष्टा भूःवा, कटा. कटाक्षास्तैर्ष
आक्षेपाः परिभावास्तैस्ताडयन्वैक्षत । हृष्टेऽपि गर्वमानाभ्या
विन्वोकः स्वादनादर इत्युक्तलक्षणो विन्वोकारूपोऽयमनुभाषः ।
सर्वाः परित्यज्य वा नीता यथात् त्यक्ता च । सेय श्रीराधाख्या
मुख्या सखी गोपालतापि वा या धर्वाति नाम्ना ख्याता ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयाया मणराया स्वाधीनका-ताया वामाया वृत्तमाह ।

अपराऽनिमिषदृष्टभ्या जुषाणा तन्मुखाऽम्बुजम् ॥

आपीतमपि नातृप्यत् सन्तस्नश्चरण यथा ॥ ७ ॥

अपरा अनिमिषदृष्टभ्याम् अनिमिषिताभ्यां दृग्भ्याम् अलि
स्थानापन्नाभ्यां तत्रापि क्षरणशङ्कया अनिमिषिताभ्या तस्य गेष्ट
स्य मुखोऽम्बुज तत्रत्यलान्ण्यामृतम् आसन्नतात् पीतमपि जु
षाणा अत्रैवागमन करिष्यतीति मानवसान स्वस्थान एव स्थि
त्या सेवमाना नातृप्यत् वःकण्ठातिशयादलपुद्धि न कृतवती । त
न्नातृरूपदृष्टा-तमाह ॥ यथा ॥ ७ ॥

अथ तृतीयाया मृगा, स्वाधीनका-ताया वामायाश्चरितमाह ।

सुदार्थदीपिकायाम् । ४ अध्यायम् । (३२) । २१*

त काचिलेन्नरन्ध्रेण हृदिहृत्य निमील्य च ॥

पुलकाङ्गुपगूह्यास्त योगीवानन्दसंस्तुताः ॥ ८ ॥

त मेषु नेत्ररन्ध्रेण हृदिहृत्य हृत्पत्रं नीत्वा प्रवेशनीयस्वरूपस्यै
कत्वाङ्गुपगूह्यास्तु । तन्नि सन्नामयाक्षेत्रं निमील्य च त
म तरेवाल्लिङ्गं तज्ज यान् दमग्ना पुलकाङ्गी रोमाञ्जिततनुरास्ते ।
अथैवागत्यालिङ्गं निधास्यातीति यान् नैरम्भुता सती स्वस्थान
एव स्थिता । यथाऽऽभिभूतान् दे निमग्नो यागी समाधायास्ते
तद्दित्यर्थः । इयमपि राधामुहूर्द्धभूता विशाखाऽभिधा सखी । एव
सत्याऽऽध्यामहिता, अपमी तु मरत्या भद्रारूपा विष्णुपुराणेऽभ
ता । काचिदायानमालोक्य गाविन्दमनिर्हायिता * कृष्ण कृष्णेति
कृष्णेति वाह मा यदुभेभ्यदिति । च द्वावन्मादिनामानि ह स्का द्
महादमहितादारकामाहात्स्यादानुक्तानि ॥ ८ ॥

अथा यासां हृत्प्रवाह ।

सर्वास्ता केशवालाकपरमोत्सवनिर्हृता ॥

जहृर्विरहज ताप प्राञ्ज प्राप्य यथा जना ॥ ९ ॥

सर्वास्ता गोप्य केशवस्य ब्रह्माद्यनुकम्पकस्य तेजोनिधेरव
लोकनाद् य परमोत्सवस्तेन निर्मिता आनिदिता, विरहज य
ताप जहुः । यथा माह परमेस्वर प्राप्य तदीया जना । यद्वा मा
ह ब्रह्मज्ञ प्राप्य मोक्षविरहज ताप सुपुत्रवस्तुवर्जिता । यद्वा माह
सौशुभ पुरुष प्राप्य विद्वन्तैज तत्रस्था जीवा ॥ ९ ॥

एवम्भूताभिस्त्राभिर्भनयानपि विशेषेण सुदुभ इत्यह ।

ताभिर्विधूतशोकमिमगत्रानच्युतो हृत ॥

व्यरोचताधिक तात पुरुष शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥

ताभिरिति ॥ भगवान् बहुविधैश्वर्यसंपन्नोऽपि अस्तुतः स्व स्वकृपादानं दद्यादादयश्च्युतोऽपि विधूतशोकाभिस्ताभिरपि कृतज्ञाति विशेषणारोचनं पुरुष स्वयमेव परमात्मा सत्त्वादिभिः शक्तिभि र्मेधा । यदा उपामको ज्ञानबलरीयोदिभिर्मेधाअथवा पुरुष मह्ना ताभिमानी सर्वेन्द्रियशक्तिभिर्मेधा तथा स्वस्वरूपानतिरिक्ताभिः स्वशक्तिरूपाभिः । याभिर्गोपाङ्गनाभिर्भगवत्, श्रीदानुकरणं सद् चामिति भावः । पुत्रवदनुकम्प्यत्वात् तथाश्चेत् ममेद् रहस्यं प्रकाशि तमिति ज्ञानसंबोधनाशयः । प्रमदाशतकोटिभिराकुलित इत्यागमो क्तैरगमख्याता गोप्यस्तासां मध्ये, षोडशैव सदस्ताणि गोप्यस्तात्र समागताः * चन्द्ररूपी मनः कृष्णः कलाकृपास्तु ता मताः * एकीकशस्ता' सभिक्षा, सदस्रेण पृथक् पृथगिति स्क दोक्ता षोड शतसदस्ताणि मुख्यास्तासांमपि म ये सदस्तसकृपाका मुख्यास्ता वा च्युक्ता अहो मुख्यतरास्तायाणि श्रीराधाच-द्रान्त्वपौ मुख्ये । तथापि श्रीराधा परममुख्यतमेति विवेकः ॥

तासांमिखत आरभ्य निवृत्तिपक्षे, तासां श्रुतीनां सव धी शौरि शूर, सतारविजय कर्तुं मन्तोऽधिकारिदेहस्तात्र स्थितं बहु देशशब्दाविधेयमन्त्रं करणं, तत्रैवोपलब्धिगोम्यत्वाद्वागुदेव औपनि षद् परमात्मा । तत्रैव सर्वसाधनसंपन्नाधिकार्यन्त, करणलक्षणे षनं प्रारविग्भूतं । अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रकम्पितं । आत्म न्येवात्मानं पश्येदत्यादिश्रुते । तथापि सगुणं स्वयमानसु खां म्भुजःशान्तिरूपणानिश्च भवान् । म एव साक्षान्मन्मथश्चासी म मयश्च सर्वशक्तिमाश्रिरूपः । यतिसंबोधनवित्तं पतमिति श्रुते । त तथाभूतमानसमधिकारनेतसि आधिर्भूतमवलोकयायळा साक्षात् त्मकाशनवल्गुहिता श्रुतय स्वानुकूलाऽधिकारिणि मीःवीःफुल्ला विकासं यासां हर् ज्ञानं यामात् । आधिकारिणे प्रकाशितत्ववार्थ

ज्ञानाः सर्वाः काण्डजयात्मिकाः पुण्यपदुत्तम्युः । यथाभूतस्वार्था
 भिमुखा जाता इत्यर्थः । काचिदित्यादी जातावेकवचनम् । काश्चिद्
 भगवदवयवभूततत्तदेवयजनमतिपादिका इति कर्मकाण्डश्रुतीनां
 तात्पर्यं सूचितवान् । काश्चित्तदुपभुक्तौवेत्तादिग्रहणपरास्तद्दुष्टि
 भवानमतिपादिकाश्चेत्युपासनाकाण्डश्रुतीनां तात्पर्यं ध्वनितवान् ।
 काश्चि मुक्त्या, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्यो स मृत्युवामोति य
 इह नानेव पश्यतीत्याद्या भेददर्शनपरिहृद्धाः । काश्चित्त्वमस्यह
 मन्नास्मीत्याद्या पदार्थद्वयाऽभेदपरा, काश्चिदात्मानमेव लोक
 मुपासीतेत्याद्या निर्गुणोपासनपरा इति ज्ञानकाण्डश्रुतीनां तात्पर्यं
 सूचितवान् । सर्वा अपि ताः केशवस्य परमात्मनो षोडशिका-
 रिण आलोकः साक्षात्कारस्तन परमोत्तमस्तेन निर्दिता अहो अय
 स्वात्मभूतपरमात्मान न जानातीति तदीयविरहाज्जातो पस्वापस्तज्ज
 हुः । ततश्च विद्युतः शोको वाधि यसन्नाभिरिति वा, ताभिः
 श्रुतिभिर्हितः सगुणो निर्गुणश्चाधिक व्यरोचत सच्चिदानन्दस्व
 पतया प्रतिपाद्य सन् सम्पगशोभतेत्यर्थः ॥ २० ॥

ताः समादाय कालिन्द्या निर्विश्य पुलिन विभु ।

विकतरकुन्दमन्वारसुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥

शरच्चन्द्राशुतन्द्रोहभ्वस्तदोषातमः शिषम् ॥

कृष्णाया हस्तरलाञ्छितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥

तद्दर्शनह्लादविधूतहृद्भुजा

मनोरथान्त क्षुतयो यथा ययु ॥

इवैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्गितै-

रषीकल्पशासनमात्मबन्धवे ॥ १३ ॥

तत्र काश्चिद् विद्यालये काश्चिद् श्रुतश्रुतीक्षितैः क निम्ने
 ऽनुनयम-याश्च करस्पर्शेन साधय इति विष्णुपुराणोक्तहेतुभिर्वि
 श्रुतशोकास्ता सम्पद् इत्यथारणविद्यालयादिस्त्रीचीनमकारेणा
 त्वाय सह सुदीत्या रासक्रीडायोग्य कालि-या पुञ्जिन निविश्य
 ताभिर्स्पर्शोत्तेजस्तुभरन्वनीयम् । कलिं कलहं यति स्पर्शयतीति
 कलिं दस्तस्या क या कालिन्दी । तथाच तत्पुञ्जिने गोपीनां पर
 स्पर मया च कलहो न भविष्यतीति तत्र नयनस्याशयः । विष्णु
 स्पर्शपरुतात् सर्वासैकमत्यसपत्क । तत्र नयने समर्थ इति वा ।
 पुञ्जिनस्य रासयोग्यतायाविष्करोति ॥ विकसत्कु दम-दरैः सुर
 भिर्यां तासुस्नस्मात् पद्मदा यत्र ॥

पुनश्च शरत्कालीनच द्रुकिरणानां समूर्ध्वेस्त क्षोपाया रा
 श्वास्तमो यत्र तेन दिवसस्तुर्यकालत्वाद्यन्तशोभनम् । पुनश्च
 कृष्णमहेश्वरानामधेयाया भगवत्सख्या यमुनाया भगवद्गणार्थं
 पुञ्जिनभूमिं मसृजत् स्थिताया इत्यथैस्तरङ्गैराचिता आस्तृता
 कोमलवाल्लका यत्र । तरङ्गैः पुञ्जिनभूमे समतानम्पादनाद्येषां
 इत्यननैरुपगमम् । तथाच जलसुगन्धपुष्पवापुनावैः परिता वेष्टित
 सुपकाशन्त शीतल मय चेति बोधितम् ॥ अथ गोपीनां कृत्यमाह ।

तस्य क्रीडैःस्तुक्तस्य विमोर्दक्षिण यो ह्लादस्तेन नाशिताः
 सर्वाथवा यानां ता वना-न्धस्यान्त पूर्णकामवा यस्तु । यथा क्षुत्तयः
 परमात्यनि ममन्वय नास्य कृतकृत्या भवन्ति तद्वत् । ततः सुस्थिर
 चित्ता मत्स्य कुचकुटुमेन स्वेदाद्देनाङ्कितैः स्वीयैरुत्तरीयैरासम
 कृतवत्य । यत आत्मबन्धेन, अभिज्ञापक्षे, अतर्थाभिषे, तदुत्तरपक्ष
 यो स्वमेष्टाय । तथाच ईदशात्तरीयैस्तदासनाभिर्माणमुचितमेवेति
 भावः । एतेनाहो पूर्वमुपदेश कस्तु महतोऽस्माभिर्निवारित आसीत्
 कदाचिद् इत्थादथ तिरोहित स्यादतोऽधुना मयम क्यासासनो

पञ्चपुरोद्वैत-मुखारविन्द्राहुपदेश एव ब्राह्म इत्याशयेनैव कर्तुं प
शुचा इति ध्वनिनम् ॥

निवृत्तिपक्षे, ता श्रुती. स्वमतिपादकत्वेन सवादाय कास्त्रि-या
मायायास्तीरं शुद्धान्तं करणं निविश्य, विभुर्धरोचतं विकासं मा
तः । कुन्दमं दारादिस्थानीयैर्मनियमादिभिः. सुरविषोऽनिल
निरुद्धः; माणवायुस्तेन निरुद्धं पदपदं पद्मवर्गोपत्रं. पुनश्च धारत्का
स्यस्थानीयेन निष्कामभगवदाराधनलक्षणेन कर्मणोदितो यो वि
वेकाखण्डश्च द्रुतस्य विषादलक्षणानामशूनीं स दौर्धेन समूहेन ध्व
स्तं रागद्वेषादिदोषलक्षणमासमन्तात् तमो यस्मिन् । अत एव शिव
कवचाण्डपुत्रं पुनश्च कृष्णाया आविद्याया हस्तेर्हस्तलक्षणेस्तरङ्गेरा
त्मानात्माङ्गानभेदैरचिता अतस्पृहा कोमला बालुकास्थानीया ह
न्तयो यस्मिँस्तस्य प्रत्यगभिस्यस्य परमात्मनो दर्शनेन य आह्लाद
स्तेन विधृतास्तद्वादिकल्पिता विपरीताभिमायकृपा हृदयरोगा या
सा ता श्रुतयो मनोरथस्याखण्डैकरसकृपपरमात्मप्रतिपादनाभिला
षस्यान्त समाप्तिं ययुः । कुञ्जकुङ्कुमेन कर्मोपासनाकाण्डबोधिनकर्मो
पासनायनुष्ठानानादिसपरमात्मानुरागेणाङ्किते । श्चीवैरुत्तरीयै
स्वजन्यमत्त्ववैरात्मबन्धवे औपनिषदाय परब्रह्मणे आसन्नमभिस्य
क्तिस्थानं कृतवसः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

रात्रौपविष्टो भगवान् स ईश्वरो

योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासना ॥

अकासं गोपीपरिचदगतोऽर्चित-

स्त्रैलोक्यपल्लवम्येकपदं षपुर्वधत् ॥ १४ ॥

। भगवानपि ईश्वर' स्व-तयाऽपि तत्र ताभिरुत्तरीयैर्निर्मित

आमने उपविष्टः, किञ्च, योगीश्वरैर्महादिभिरन्तर्हृदि एकाग्रं
मनसि कल्पितासन्न यस्य तथाभूतोऽपि, यद्यप्येव तथापि गोपी
परिपन्नतः तत्सभावातिस्ताभिस्ताम्बूलनर्मस्मितादिना अधितः सन्
अपिऽ शुशुभे । यतस्त्रैलोक्यस्य चतुर्दशभुवनस्य या सौन्दर्यं
लक्ष्मी तस्या एव मुख्य पद्मायतनं पुनर्विग्रह इत्यतः मकलयत् सन्
पद्मा गोपीपरिपन्नतादिकूपेण योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासन्नः ।
अत्रोत्तरीपैरासन्नस्य निर्माणेऽपि तदन्तस्तादृशपञ्चान्तरस्य स
एवात्, तत्क्षण एव भगवत्कृपया दिव्योत्तरीवोद्भवसम्भवात् न
तासां रसाभासकरी नम्रता शक्या ॥

निवृत्तिपक्षे, तत्र योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासन्नो भगवानीश्वरः
स परमात्मा गोपीना गोपस्य स्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेन सर्वपाक
कस्य देवस्यावबोधनपराणां श्रुतीनां समन्वयस्तत्पतिपाद्यतया
अधितः निवृत्तिरूपवशोभाषा एवमविद्वानभूतं वस्तुर्भवत् ॥४॥

एव ययोक्तासन्नोपदर्शुपविष्ट भगवन्त किञ्चित् पदच्छुदित्याह ।

सभाजयिरवा तमनङ्गदीपन

सहासलीलेक्षणविभ्रमधुना ॥

सस्पर्शनेनाङ्गकृताद्भिहस्तयो

सस्तुल्य ईशत्कुपिता यभाधिरे ॥ १५ ॥

सभाजयिरवा इति ॥ त सम्भाव्य ईशत्कुपितास्ता यभाधिरे ।
यनं कायं नानाविलासैर्दीपयतीति अनङ्गदीपनम् । केन सम्भा
न्येत्यपेक्षायामाह ॥ हासलीलापूर्वकं यदीक्षणं तेन विभ्रमो वि
कासो यस्याः, तथा भुवा । पुनश्चाङ्गीकृतयोः स्वस्वाङ्गे सदीपयो
रद्भिहस्तयोः सस्पर्शनेन । ततश्च सस्तुरय भवानेवास्माकं गतिः

परमानन्दवद् इत्येवमादिवचनैः स्तुत्या बभाषिरे ॥

मानिनीपक्षे, स्वहासलीनिक्षण विभ्रमभ्रुवा अनङ्गस्य दीपन
मस्य त, तेनैव स्वाङ्गे कृतयोरद्घिहस्तयो सस्पर्शेन सस्तुत्याहो
तथ करचरणकमलयोरपूर्वं शैत्य यत्सस्पर्शादिस्पर्शापोऽपि निव
ष्टते । तस्मात् सम्मति तावानभिज्ञश्च इवत् सर्वदा सकृदेवासीति
व्याजेन स्तुत्या तदर्शनादिना कोपस्य कुण्डितत्वादीपस्फुषिता
बभाषिरे ॥

निवृत्तिपक्षे, अनङ्गस्य सवासनस्य सकारणस्य कामादेर्दीप
नम् । तेषामेवानुकम्पार्यमहमज्ञानज तमः ॐ नाशयाम्पा-मवाशस्यो
ज्ञानद्वयेन भास्वतेति । स्वहासलीलापूर्वकेषुल्लणोपासकयातजग
दुत्पादकेन तत्सहितेन विभ्रमवत्त्वा भ्रुवा तत्सम्यग्हेतुभूतया उप-
लक्षितम् । अद्घिहस्तयोरित्युपलक्षणम् । स्वस्मिन् मतिपात्राना
मत्सुखाभावपवानां सस्पर्शेन दूरत सहस्रशीर्षा इत्यादिना मति
पादनेन सस्तुःप । अहो अस्माकमप्यगम्य इत्येवमीपस्फुषिता ब-
भाषिरे । तथाचैवविधानां श्रुतीनां कथमगम्य परमात्मेत्यधिका-
रिचेतसि शङ्का समुत्थितेति भावः ॥ १५ ॥

अहो विज्ञातमस्माभिर्भवत उपदेशकरणे महस्तुःकण्डा वर्तते
इतः सम्प्र वसःप्रवनानुसारेण यथेष्टमुपदिश्य तेन च प्रसन्नो भ-
वेति श्रोतवन्त्यस्तस्याकृतज्ञतां तन्मुखेनैवोद्घाटयितुकामा गूढा-
ऽभिप्राया लोकवृत्तान्तमिव पृच्छन्ति ॥

गोप्य ऊचुः ॥

भजनोऽनुभजन्त्येके एक एतद्विपर्ययम् ॥

मोभयोश्च भजन्त्येक एतलो ब्रूहि साधु भो ॥ १६ ॥

भजत इति ॥ भजतः पाणिनाः, अनु पश्चाद् केचित् भजना-

ऽनुसारेण भजन्ति । एके त्वेदद्विपर्यय यथा भवति तथा । अ
 भजतोऽपि तद्व्यजनानपेक्षा भजन्ति । एके तु उभयाद् भजतो
 ऽभजतश्च न भजन्ति । एतत्पक्षत्रयमपि सोदाहरण साधु सम्पन्न
 मो हृदि । साधवामतयैदुत्तर वक्तव्यमिति श्रोतयिद्गु, यो इति
 सम्बोधनम् ॥ १६ ॥

तासामभिवायमवगत्य क्रमेणोत्तरमाह ।

श्रीभगवानुवाच ॥

मिथो भजन्ति ये सख्यं स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ॥

न तत्र सौहृदं धर्मं स्वार्थार्थं तच्छिन्नान्यथा ॥ १७ ॥

मिथ इति ॥ ये मिथोऽ याऽ य परस्परवकाराकाङ्क्षा भज
 न्ति ते स्वार्थं एवैकान्तत उद्यमो येषां तथाभूता । न त कश्चिद् य
 भजति किन्तु स्वात्मानमेव दृष्टकल धित्वात् यमिद्गु वेदम् ।
 यद्दश्यैतदुदाहरणभूता, अतो नाधिकमत्र वक्तव्यमिति श्रोतनाय
 दिशब्दः । तत्र सत्कीर्तिकर सौहृदम्, निर्भयानेन हितैव ना
 स्ति । नापि धर्मो दृष्टोदिशात् । यद्वा, नात्रैरविधे भजने सौहृद
 धर्मः, किन्तु मित्रतालक्षणो धर्मः । हि यतस्तद्व्यजन स्वार्थं पशुनां
 परस्परकष्टुवनसदृश नान्यथा । स्वार्थभावे निवर्तते । हे सख्य
 इति सम्बोधनम् सुख्यात् मम च नैवविध मित्रत्वमपि तु निरुपाधिकं
 सख्यमिति श्रोतयति ॥ १७ ॥

द्वितीयवचनस्योत्तरमाह ।

भजन्त्यभजतो ये वै करुणा पितरी यथा ॥

धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च नुमभ्यमा ॥ १८ ॥

भजन्तीति ॥ ये अभजतोऽपि भजन्ति ते द्विधा-सम्बन्धरहि

गुडार्थदीपिकायां । ४ अध्यायः । (३२) । २३९

तास्तद्-तस्य । तथाथा . करुणा दयालवो यथा, द्वितीया पितरी
यथा । अत्र यथमपस्त निरपवादा धर्मो, निरुपाधिकत्वात्तत्पर ।
द्वितीयपक्षे निरपवाद् सौहृदम् । यद्वा पक्षद्वये निरपवादो धर्मः, सौ
हृद च । यद्वा अत्र सौहृदरूपा धर्मा निरपवाद् । सुमन्वया इति
सवाचपत् करुणायाः सवन्वस्य च विषयमूना मन्वस्य इति ज्ञेयमिति ।
श्लेषेण शोभनो मन्वममन्वो यासा ता । सुमन्वमन्वमन्वोदाहरण
मूना मन्वस्य इति वा ज्ञापयान् ॥ १८ ॥

द्वितीयमन्वमन्वोत्तरमाह ।

मज्जतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यमज्जत कुत ॥

आत्मारामाश्चाप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुह ॥ १९ ॥

मज्जत इति ॥ ते चतुर्विधा केचिदात्मानामा अन्तर्मुखा ,
केचिद्दहिर्मुखा अपि पूर्णत्वादाप्तकामा उपकारापक्षारहिता । के
चिद्दकृतज्ञा उपकारानुपकारज्ञानविधुरा अत्य तमूढा । केचिद्
उपकर्ता गुरु स्मृत इत्युक्ता गुनादय उपकारिणस्यान् दृष्ट्य तीति
ते । तथाच तदुपकार न जानाति मत्पुत्रावकार मकुर्वीत ते अ
तिकठिना इत्यर्थ ॥

निवृत्तिपक्षे समानार्थकम् ॥ १९ ॥

एतेषु मध्ये भवान् क इत्यभिज्ञानापेक्षायाम्, अहो एतमुत्सीह
चरन्कोटिमविष्ट इत्य सगुष्टा अक्षिपकोचै परस्पर गूढस्मृत
मुष्मीर्मीभिमीक्ष्वलक्ष्याइ ।

नाहन्तु सख्यो मज्जतोऽपि जन्तुन्

भजाम्यमीषामनुवृत्तये ॥

यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे
 तन्निन्तयान्यस्मिभूतो न वेद ॥ २० ॥
 एव मदर्धोविज्ञानलोकवद्-
 स्वाना हि वो मरुपनुवृत्तयेऽब्रवा ॥
 मया परोक्ष भजता तिरोहित
 मासूयितु माह्वेध तस्मिन् प्रियाः ॥ २१ ॥
 न पारयेऽहं निरव्यसयुजा
 स्वसाधुक्रुत्य विबुधायुषावि च ॥
 यामाभजन् बुर्जरगेहशृङ्खला
 विशुद्ध्य तद् प्रतिपातु साधुना ॥ २२ ॥

वेति ॥ हे सख्य, अहं तु भजनोऽपि न भजामि । तुशब्देन
 पक्षा तरव्याशक्तिः । तच्चाभजन नाकृतज्ञत्यादिनिव धन, किन्तु
 तदनुशक्तिधारेच्छानिव धनमित्याशयेनाह ॥ अभीषा भजता ज तुनात्
 अनुवृत्तये निरन्तरं यानमवृत्त्यर्थं तास्य भजामि । ज-तुमात्र प्रति
 यदैव तदा सखीसुध्याक प्रति किं वक्तव्यमिति संबोधनाशयः ।
 तथाच कारुणिक परमसुहृद, न स्वकृतज्ञ इति भावः । एतद्
 महद्वाचनमाह ॥ यथेति ॥ यथा अधनो दरिद्रो दैववशात्लब्धधनो
 जात पुनश्च तस्मिंल्लब्धे धने विनष्टे सति तस्य धनस्यैव च तथा
 निभूत पूर्ण, अ एतं ह्युत्पिपासादिकमपि न वेद ॥

एव वो युष्माक मरुपनुवृत्तये परोक्षमदर्शन यथा लोकादित्त्वाने
 दुर्धला इति तदाभावः । मया तिरोहित तिरोधाय स्थितम् । यतो मदर्धो
 विज्ञानलोकवेदस्वाना मदर्धमेव त्यक्तो जाको युक्तायुक्तामतीतनात्,
 वेदश्च वर्ध्याधर्मीनादरात्, स्पृहातयश्च स्नेहस्यागात् याभिस्तासाम् ।

न तु भवतीश्ववन्नासु बल मकडयित्तु मया तिरोहितमिति सूत्रात्
 ससोपनम् ॥ हे अजला । मयस्य , तथा भजता सुष्मत्प्रेमाङ्गुलेन, अत एव
 तद् तस्मात् । मये मासूयित्तु वोपरोपेण द्रष्टुं युव मा अर्हसि, न यो
 ग्याः स्थ । यथाह सुष्माक विवस्तथैव सूयमपि मिया । अत्रार्थे
 सशयो न कर्तव्य इत्याशयेन ससोपनम् ॥ हे मिया इति ॥ मानिनी
 पक्षे, यद्यप्येव तथापि तादृश मिय मां मिया सुयमसूयित्तु माईथे
 ति मा, मियस्य मियासु तथा मट्छेरनुचित्तत्वादिति भावः ॥

आस्तामिद परमार्थं तु श्रणुतेत्याह ।

मेति ॥ काममयत्वेन मीयमानाऽपि वस्तुतो निर्मन्त्रिय
 मयत्वेन निरवद्या निर्दोषा ससुगं महिषयकचित्तैकाग्रता अह
 सद्भ्रमो वा वासां तासां व स्वीयनमीचीनमत्सुपकारकृत्य विदु
 पाशुपा देवाशुपा ब्रह्माशुपा वा विदुधानां ज्ञानिना मतेनाशुपा-
 ऽपि न पारये, मत्सुत हेतुलोकवेदन्यादा विदुष्य नि शेष छित्वा
 मां मामभजनं शरीराश्रयं कृतवत्य । तथाचाभिज्ञापक्षे, भजनस्य
 जीवधर्मत्वात्तादृशभजनस्य मापि दुर्लभत्वात् पारये । अनभिज्ञा
 पक्षे मम चित्तस्य पितृभ्रातृव भ्रादिष्वपि स्निग्धत्वात् न पारये ॥
 मानिनीपक्षे, मम चित्त ब्रह्मीषु प्रेमयुक्त, न त्वन यतां गतमतो न
 पारये । तत्तस्मात्सुष्माकमेव साधुता माशुत्वेन मतियासु मत्सुपकृत
 भवतु । तथाच सुष्म लोकीत्येनैव ममाऽऽसुष्म, न तु मत्कृतेन म
 त्सुपकारेणेति भावः ॥

निवृत्तिपक्ष, भजतोऽपि न नूनह न भजामि, विषयतया तेषां
 मकटो न भवामि । किमर्थमिति चेत्तदाह अनुवृत्तये, मातनाधविदि
 तत्वसिद्धये । एतत् सद्यहा तमाह ॥ यथेति ॥ एव ता सुष्माक मय्यनु
 वृत्तये मत्सुष्मलोकवेदन्यानां विवेकिना परोक्ष भजता परमा
 नेन मया परोक्षतया लक्ष्येमापि मया तिरोहितम् अ तद्भावेन स्थितम् ।

तथाच यावद् अक्षताक्षात्कारो न भवति तावच्छ्रवणाद्यादृष्टिः
कर्त्तव्या पराक्षतया भातस्य तिराहित्वात् । तथाच भगवतो बादरा
यणस्य सूत्रम्—आदृष्टिरसकृद्रूपदेशादितीति भावः । तस्मात् मि-
था, प्रतिपादकत्वेनाभिधेता युय भिय प्रतिपादकत्वेन समती माम् ।
अहो अस्मद्विचारपरस्य ज्ञादिति मत्पक्षतया कुतो न भातीत्यदह
पित्तु मार्हित्यर्थः ॥

आस्ताभिद् जीवकत्वेण वद्धस्य मम व धनभिवारकाणां सु
ध्याकद्रुपकारस्य मत्पुपकार त्वह न पश्यामीत्पाह् ॥ नेति ॥
निरवधे कर्तृत्वादिदोषासस्पृष्टे माथि ससुजा तात्पर्येण सगतानां वः
स्वसाधुक्तव्य विबुधासुपाऽपि न पारये, यतो भवत्पो दुर्जरा देह
मेहादिभृद्भ्रूया मदीया* सत्तन्व्य माभजन् तत्तस्मात् सुधमत्साधुक्त
स व साधुत्वेन प्रतिपातु, क्षुतिकृतोपकारस्य मत्पुपकारः केनापि
कर्त्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीपनपतिमिश्रकृतौ गुडाधिदीपिकायां द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ अपस्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अपस्त्रिवो ततोऽध्याये इरेर्लीला निरूप्यते ॥

यने जले च यदुषा राजमन्नाक्षर तथा ॥ १ ॥

अथ रासोत्सव वर्षापिष्यन्नादी भगवतोक्तामुनयवाक्येन ताः
सम्पक्व मसन्नाः सम्पन्ना इत्याह ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इत्थ भगवतो गोप्य श्रुत्वा वाच सुपेशला ॥

जहृर्विरहज ताप तदङ्गापचिताशिव ॥ १ ॥

इत्थ पूर्वोक्तवकारेण भगवतः पूर्णस्वाह भवतीनामधर्म
इत्येवमुक्त्वा, गोप्यः—भगवता स्वीयत्वेन स्वीकृता यद्य न तु त्यक्ता
इति निश्चयवस्था, तादृशाधिकाराऽयोग्या अपि यद्य भगवतैवमनु
कीता इति मनसि विचारयन्त्य इति वा, वाच* श्रुत्वा विरहज
ताप जहृ. । यतो भगवद्वाच सुपेशला अनिमनोहरा* । आपाक्षर
म्यतानिरासाय सुपद ममुक्तय । यतश्चोपचिताशिव. सम्पन्नो-
रथाः । यद्वा तस्य भगवतोऽङ्गेन यदुषा करणापक्तेर्वा उपचिता-
सम्पन्ना आशिवो वासां ताः । यद्यपि पूर्व तापत्याग उक्तस्तथापि
तादृशावाक्श्रवणादिना पुनर्विरहजङ्गानवगमाद्विरहजम्यतापत्याग
पुनरुक्त* । तासा गोपीनामङ्गस्पर्शादिना सम्पमुखा इति वा ।
एतेन मधनोत्तरसमाप्ती मानसा त्या तदा आलिङ्गनचुम्बनादि-
विलासा आसन्निति सूचितम् ॥

निहाशिवज्ञे, अथ विद्वच्चतसि परमात्मन श्रुतिभि. रमणं
यन्तुमुपक्रमते ॥ इत्यमिति ॥ भगवद्वाच वासुस्य मत्पगात्मनो य

योक्ता" सुषेधला वाच श्रुत्वा लब्धमनोरथास्तदा, हे राजन्, त
 चद्वादिभिः श्रुतिषु मत्पगभिन्नपरमात्मवतिपादन नास्तीत्यादिना
 मतिपादिततद्विरहाज्वाल ताप जडु ॥ १ ॥

तत्रारभन् गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ॥

स्त्रीरत्नैरन्वित प्रीतैरन्योन्यावद्वाहुभि ॥ २ ॥

तत्र ताभि सहैकमत्ये सति, तस्मिन् मदेश इति वा गोवि
 न्दः स्त्रीरत्ने सन्निवितो रासक्रीडामारभन् । नदैर्दुहीलकण्डानाम यो
 न्यान्त करश्रियाम् * नर्त्तकीनां भवेद्वासो मण्डलीभूय नर्त्तनमित्यु
 क्त रासलक्षणम् । रसानां समूहो रासस्तन्मयी क्रीडेति तद्व्यु
 त्पत्तिः । एतद्धर्मैव स्वीकृतगवे द्वाभिपेक इति सूत्रापि तु गोविन्द
 इत्युक्तम् । भगवता सार्द्धं रासक्रीडायोग्यता तासमेवासीदिति
 सूचनाय रत्नैरित्युक्तम् । तथाप्यनुव्रतैस्तत्रापि ना यानुरोधेन, कि
 न्नु प्रीतैः प्रीतिपूर्वकमुत्कटोत्कण्डावाहः । कथमित्यपेक्षायाम"यो
 न्य वा मद्वाः सङ्घातिता बाहवो वाभिस्तै' । तथाचा-योन्यावद्वा-
 हुनां भगवता सुहीलकण्डानां नर्त्तन सम्पत्तामित्यर्थः ॥

निवृत्तिपक्षे, तत्र श्रुतीनामैकमत्ये सति विद्वन्नाकरण इति
 वा । गोविन्दः श्रुत्यैकगम्यः परमात्मा श्रुतिलक्षणस्त्रीरत्नं श्रुति
 मत्पकेरन्वित, मतिपाद्यमतिपादकमम्बन्धवान् । रसो वै स इति
 श्रुत्या रस आनन्दरूप परमात्मा तदीयां तदाभिर्भावकरी क्रीडा
 श्रुतिमतिपाद्यतालक्षणां स्त्रीलामारभत । तत्र कापि श्रुतिरद्वितीयत्र
 ज्ञानानुष्ठानं न रिथता इत्याशयेनाह ॥ अनुव्रतै ॥ तत्रापि न क्लिष्ट
 कल्पनया तत्र नीता इत्याशयेनाह ॥ प्रीतैरन्वि ॥ तत्रापि परस्पर
 विरोधराहित्येनेत्याशयेनाह ॥ अ योन्येति ॥ परस्परमाद्यञ्च अविरोधं
 माज्ञा वाहुत्वानीया वाक्यार्था येषां तैः ॥ २ ॥

शुद्धार्थदीपिकायाम् । ७ अध्याय । (३३) । २१५

चतुर्वर्णाधिकेन साद्धेन तत्साहित्यं दर्शयति ।

रासोत्सव सम्प्रवृत्तो गापीमण्डलमण्डित ॥

योगेश्वरेण कृष्णेन तासा मध्ये ह्यार्हयाः ॥ ३ ॥

रासेति ॥ तासा रासक्रीडालक्षण उत्सवो मनोविस्फापकाङ्क्षाद्
रूपः सम्यक् मद्रुत् । यथा उत्सवोऽनेकविधैर्ब्राह्मणादिभिर्मण्डि
तो भवति तथाऽयमुत्सवो गापीना बहुविधैर्गण्डयैर्मण्डित । क-
थम्भूताना तासा, कृष्णेन कण्ठे शृङ्गीतानाम् । कथम्भूतेन कृष्णेन
द्वन्द्वैर्गोर्मन्थे मण्डितेन । कृष्णपदेमानवच्छिन्नान दसमुद्रे ता
सा निमग्नता सूचिता । न केकस्य कथमेककालमेवपिभ भवेश
इत्याशङ्कानिरासायोक्त योगेश्वरेण ॥ योग अघटितघटनापटी
पसी महाभायाशक्तिसतस्या ईश्वरणा । तथाच तादृशाचक्ष्या तस्य
तथा मतीतिरित्याशयेनाह ॥ य श्रीकृष्ण स्त्रियः स्वनिकट म
न्येरन् । अत्र गोपीद्वयान्तरितः कृष्ण इत्युक्त्या गोप्यर्द्धमरुपक
कृष्णामूर्तिसुक्तो रासोत्सव । तेन गोपीममसरुपाकनम्मुतिसुक्तेन
वक्ष्यमाणेन तेन न पीनरुत्सवम् । किञ्चात्र न तावत्सरुपाकमूर्तिस्वी
कारः, कि त्वैक प्वातिस्त्रायेन तथा श्रुति स्मात् एव, य म ये
रन्तिसुक्तम् । न तु तथा दृश्यञ्च इति । इय च भगवच्छीश्व परमो
ऽकृष्ण लक्ष्म्यादीनामपि मार्थनीया परमदुर्लभा चेति बोधम् । रा
सोत्सव इत्यारभ्य, कथाशङ्करार्थं पुरातनोपाख्याने नगरीवर्षेणव
द्रासवर्षेणमतो गिहृत्तिपक्षविषरणमयब्राह्मणपरम्यते ॥ ३ ॥

मण्डितेन शृङ्गीताना कण्ठे स्वनिकट स्त्रियः ॥

य मन्येरन्नमस्तावद्विमानशतसकुलम् ॥ ४ ॥

तावत् क्षणमेवोत्सव्याकृष्टचेतसा सस्त्रीकाणा देवानां विमान

द्युतैः सम्प्राप्तं नम आसीदिति शेषः । स्वर्गसम्पन्निसृष्टगीतादिक
तेषां तदानीं तुच्छमभूदिति सूचनाय दिवोकस्तामित्युक्तम् । रसा
स्तरण्यग्रतनिरासाय, सदाराणामित्युक्तम् । ननु भगवल्लीलां द्र
ष्टुमधिकाराभावात् कथं तत्र मन्त्रा इत्याशङ्कानिष्ठस्यैवमुक्तमी
त्युच्येति । तत्रापि यावत् तेषां दर्शनीय स्थित तावदेव तेषां दर्श
यामास भगवानिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

देवा अपि न केवलं कौतुकद्रुमार एव बभूवुरपि तु रासक्रीडाप
रिकरतां वसुरित्याशयेनाह ॥

दिवोकस्ता सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥

ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपतु पुष्पवृष्टयः ॥

जगुर्गन्धवपतय सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥

तत्तदन्तर देवैर्वादिता दुन्दुभयो नेदुस्तथा तैरेव क्रिय
माणा रक्षाधिष्ठान्देवतापूजार्थं स्तरणार्थं च पुष्पवृष्टयो निषेत्तुः ।
नानाविधानां पुष्पाणां भिन्ना वृष्टय इति श्रोतनाय इद्वचनम् ।
ततो न-पर्वपतयो नानापिकारिसुखया विश्वावसुममुखा जगुः ।
भगवान् श्रोष्यतीति मत्वा तत्पतयो जगुरित्याशयः । तत्रापि स
स्त्रीकाः मेमाविष्टत्वात् तत्त्वात्कपग्रचिन्ता इति भावः । तत्रापि तां
भगवल्लीलामरलोक्य न तेषां भवति विषयित्वसुद्धिरासीदित्या
शयेनाह ॥ तस्य तादृशक्रीडायां निष्ठस्य भगवतो निमल यश इति
तथाच तदर्थान् शब्दस्तुद्धीना तेषां मलनिवर्तकमभूदिति भावः ॥ ५ ॥
एव साक्षादाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमभये रसोपयोगीनि वादित्राभ्याह ।

बलयान्ता नूपुराणाङ्किणीना च शोषिताम् ॥

सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुल्लो रासमण्डले ॥ ६ ॥

बलयानामिति ॥ तत्राभ्युपरि योषितां बलयानां मध्ये नृपु
राणां मध्ये किङ्किणीनां शब्दो रासमण्डले तुमुलः सकीर्णोऽभूत्
तत्रापि विवेकेन श्रीकृष्णेन सह वर्तमानानाम् । तथाच तत्किंयाया न
कस्या अपि कृष्णविश्लेष आमादिति भावः । चकारणं सगृहीतस्य
करतास्त्रादिशब्दस्याभावात् य व्यज्यते । ननु महामायानदीर्घकस्य
भगवत्सत्त्वम नृत्यत का शभेत्पाशच्छ्राह ॥

तत्राक्षिशुशुभे ताभिर्भगवान् दन्कीसुताः ॥

मध्ये मणीनां हैमाना महामरकतो यथा ॥ ५७ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् रासमण्डले भगवानपि देवकीसुतोऽपि
अत्यर्धं शुशुभे । तत्र दृष्टा त । सौवर्णीनां मणीनां मध्ये मध्ये
महामरकतो नीलमणिर्यथा शोभते तद्वत् गोपीदृष्ट्याभिप्रायेणैव
यिनैव मध्यपदाहचिनेकवचनम् । यद्वा कदाचिन्मण्डलमायगतो
वेषु वादपन् शुशुभे । तदुक्तं विश्वमङ्गले । अङ्गनासमङ्गनामन्तरे
माधवी माधव माधव चान्तरे चाङ्गना ॐ इत्यमाकल्पिते मण्डले
मध्यगं सजगौ वेषुना देवकीनं दन इति ॥ ७ ॥

स यथा तामि शुशुभे तथा ता अपि तेन विरेजुरित्याह ।

पादन्दासैर्भुजविधानभि सस्मितैर्भूर्त्रिलासै

भैरवन्मध्यैःखलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ॥

रिचयन्मुख्य कवरसनाग्रन्धय कृष्णचञ्चो

गायन्त्यस्त तद्धित इव ता मेघचक्रे विरेजु ॥ ८ ॥

पादन्दासैः समीतशास्त्राकशृचानुकूलपादनतभेदैः । भुजवि
धुतिभिर-यो-याचद्भुजानामाद्य यथाकक्रोदानुकूलैः कल्पनविश
सैः । यद्वा कदाचिदप्यो वारदवाद्भु-सुश्रवाभिनयार्थं कृतैःशास्त्रै

सस्मितेर्धुना विलसति, काश्यात् कुण्डलीभव-म-वभागेः, चलद्भिः
 कुक्षेस्तत्पदैश्च, गण्डेषु चक्षुः कुण्डले, स्थिराणि स्वैरभि इलकृतानि
 मुक्तानि यासा, कबरेषु रसानामु च दृष्टा ब्र-थयो यासा ता. । अत्र-थय.
 शि चलय-थय इति वा, त कृष्ण गाय-त्यो विरेजु । तमानेक
 मृत श्रीकृष्णो मेघचक्रमिव, गोप्यस्ताडित इव, स्वेदधि-द्वचस्तुधार इव
 गीत गमितमिरेत्यर्थात् सूचितम् । कृष्णव-व. कृष्णभोग्यस्त्रियः
 वधूपदेन तस्यैव वस्तुतः स्वाभायिकाः स्त्रिय इति सूचितम् । स्व
 वधूपदेन च दृष्टा कृतवत्य इति वा । तडित इत्येत्पेन तथाभूता अपि
 ता देवादिभिर्मेघनके ताडत इव कदाचन शोभमाना दृष्टा इक्षोपे
 ध्यामितम् ॥ ८ ॥

केवलवत्पमुक्ता सद्गीत तदाह ।

उच्चैर्जगन्मूल्यमाना रक्तकण्ठशो रतिप्रिया ॥

कृष्णाभिसर्षमुदिता यद्गीतनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

नृत्यमाना नृत्यन्त्योऽप्युच्चैर्लघु । शान्तार्थः । नृत्येमानो गर्व आदरो
 वा यामामिति वा । रक्तकण्ठय. । नानारागैरनुरञ्जितकण्ठाः स्निग्ध
 कण्ठा इति वा । तथापि रतिरथ मिथा यासाम् । यद्वा गानकलमाह ।
 रति. कृष्णकर्जुका गीति प्रिया यासाम् । मनु तादृशचिर
 कालीनवृत्त श्रमापनादस्तामा केन जात इत्याशङ्क्याह ॥ कृष्ण
 सदा दक्षणेण मेहेन कृत अभितो मर्ष प्रोञ्जनादिरूपस्ते-
 मुदिता मोदसागरे निगता । किञ्च तद्गीतेन गर्वरपि सर्व विरहृत
 तामा श्रमापस्मरणे किं पितृमित्र्याह ॥ यासामुच्चैर्गीतेनेद पितृ
 माश्रतमानीत् । यद्वा यासा स्वयं कारपतेन षोडशमहस्रभेदभिन्ने
 गतिभेदमात्रत न्याप्तम् । यद्वा तद्विषयकेण लोके. स्वोद्गारा
 क्रियमाणेन गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चभिस्तासां वेदचोष्टितान्वाह ॥

काचिरसह मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिता ॥
उत्तिन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधुसाध्विति ॥ १० ॥

काचिदिति ॥

पद्मनर्पभौ च गान्धारी मन्वसा पञ्चमस्तथा ।
पैवरीश्च निषादश्च सर्वे स्तुः क्षुतिसम्भवाः ॥
मयूरचातकच्छागच्छौभकोकिलदुर्गुराः ।
मातङ्गाश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुर्दुग्मान् ।
रागस्तु जायते यस्याः सा जातिरभिधीयते ।
शुद्धा चाविकृता चेति सा द्विधा परिकीर्तिता ॥
शुद्धा* स्फुर्जातयाः सप्त ताः, पद्मजादिस्वराभिधाः ।
ता एव विकृताः सत्यो जाता विकृतसङ्ख्या ॥
पद्मनर्पभा च गान्धारी मन्वसा पञ्चमी तथा ।
पैवरी चाथ नैपरी शुद्धा एतास्तु जातयः—

इत्युक्तजातीरमिश्रिता जात्य तरासस्रष्टा मुकुन्देन सह वाक्मन्व
व कृष्टा कल्पयामास । यद्वा कृष्णोष्णीताभिरसङ्कीर्णाः, स्वरजाती
पद्मजादिस्वरालापनीरुत्तिन्ये । सहास्येन सखयामाधान्यमुच्यते ।
ततश्च प्रीयमाणेन तेन साधुसाध्विति पूजिता समानिता । वीप्सा
इर्षेण । इय ललितानाम्नी श्रीराधासखी ॥ १० ॥

तदेव भुवमुत्तिन्ये तस्यै मान च बह्वदात् ॥
काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ॥
जग्राह बाहुना रुरुन्ध श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥

काचित्तु तदेव आस्तुश्रवणमेव ध्रुव ध्रुवाल्य तालविद्येण कृ-
त्वोष्णि ये उर्ध्वं तवती । तस्यै तथा मानपरायै बहु यथा स्यात् त-
था मानप अदात् । नस्त्रालिङ्गनादिदानपूर्वक साधुवाद श्रीसुकुन्दः
कृतवान् । विशास्त्रालयेषा श्रीराधासखी ॥ एव वृत्त्यगीतादि-
पराणा भगवता समानितानां मध्ये कस्याश्चिदतिभीतिविलसित
वृत्तमाह ॥ काचित् पार्ष्वस्थस्य, गदा नटहृन्दाधिपःशुचिता ग-
दाकारा यष्टि विभक्ति, गदति वर्णानिति गदा वशीमिति वा ।
तथाधानाधामग्रहणस्य स्वानिरोधपरस्य मन्थशङ्कुस्थानीयमूर्तिः
पेष्टस्य स्क २ बाहुना जग्राह । यतो रासपरिश्रान्ता । यतः सौकुमा-
र्यात् अमकार्थेन श्रुयन्तो बलया बलन्त्पो मल्लिकाध कबर
स्था यस्था । तथाच विश्रमाय तथा मञ्जुशिवरा मन्थस्थपेष्टस-
न्निहिता स्वार्थीनभर्तृका निषापरन्वतिपाद्या सर्वाधिका श्रीराधिका
ऽभिध,लङ्कृतेयमिति ध्यनितम् ॥ ११ ॥

तत्रैकसगत बाहु कृष्णस्योत्पलसौरभम् ॥

चन्दनालितमात्राय हृष्टरामा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

तासु मन्थे एका रासपरिश्रान्तस्येवङ्गाराकान्तस्य च कृष्ण-
स्य स्वात्मगत बाहु स्वभावत एव उत्पलतोऽप्यधिक सौरभ यस्य
तत् । तथापि चन्दनेनालित चुचुम्ब । यतो हृष्टरोमा आनर्वातुमश-
क्यःनाश्रामद्वारा बहिर्नि र्द्येन हर्षेण युक्ता । प्रागल्भ्याल्योऽमुमा-
योऽयम् । निःशङ्कत सवयोगे बुधैरुक्ता मगलभतेत्युक्ते । इयामला
ऽऽल्येषा सखी ॥ १२ ॥

कस्याश्चित्प्रायश्चित्तकृष्णलसिन्धमण्डितम् ॥

गण्ड गण्डे सन्दधत्या अदात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ १३ ॥

कस्याश्चित्पु नाख्येन हृत्पेन विक्षिप्त पञ्चले कुण्डले च स्वा
भाषिकी गण्डविद् तत्समाहार । नाख्यविक्षिप्तकुण्डल्यस्त्रिय तेन
मन्दिता स्वगण्ड श्रीहृत्पण्यगण्डे श्रमनिरासमनोरथेन सन्दपत्याः । त
योजयन्त्याः स्वसमुख कृत्वा तास्कुलवर्धितं मादात् शीवास्वयव
सखी ॥ १३ ॥

नृत्यन्ती गायती काचित् कूजन्मूपुरमेखला ॥

पार्श्वस्थाऽभ्युतहस्ताञ्ज श्रान्ताघात स्तनयो शिवमा ॥ १४ ॥

अत्र काचित्पदाऽऽहस्या द्वे तल्लयी मोक्षे इति ज्ञातव्यम् ।
तथाच कूजन्ती नूपुरे मेखला च यस्याः सा नृत्यन्ती काचित्
पार्श्वस्थाऽभ्युतहस्ताञ्ज श्रमजनिततापनिवर्तकम् । अत्र शिव श्रम
निवृत्त्यर्थमञ्जलिना अघातं कृतीतवती । पूर्ववद्दस्तत्रहनाऽनुसारात्
चन्द्रावलीसङ्घेय सखी । काचित्पु गायन्ती तद्दस्ताञ्ज शिव श्रान्ता
सती श्रमनिवृत्त्यर्थं स्तनयोरघातः । चन्द्रावलीतादृशवर्णात् स्तनयो
र्धारणस्व पूर्वसाम्पाद्य यथास्वया चन्द्रावलीवृद्धदभूता सखीयम् ।
भद्रासङ्गाऽहमी तु पूर्ववद्विष्णुपुराणादवगन्तव्याः ।

काचित्परिलसद्वाहू परिरभ्य सुसुम्भ तम् ।

मोषीगीतस्तुतिभ्याञ्जनिपुणा मधुशूदनम्—

इति तत्रोक्ते ॥ १४ ॥

एव मुख्यानामहानां वृत्तमभिधानं सर्वासां तदाह ।

गोप्यो लक्ष्मणाऽभ्युत कान्त श्रिय एकान्तवल्लभम् ॥

कृतीतकण्ठ्यस्ताहोर्ध्या गायन्त्यस्त विजह्निरे ॥ १५ ॥

गोप्य इति ॥ अन्त्युत स्वस्वरूपात् कदाप्यऽभ्यन्त्युत श्रिय
एकान्तवल्लभम् अन्त्यभिचारितमेमभिषय, न तु तथात्वेन सम्भ का

नत लब्धा, तत्रापि तयोर्भ्यां पृथीतकण्ठयो गायन्त्यः सत्यो विज
ह्विरे । यद्वा श्रियः कान्तमात्र, स्वस्य त्वेका उपलभम् । एतेन
श्रियोऽन्वयिकसीभाग्यमासासुक्तम् । वक्ष्यते च, नाऽय श्रियोऽङ्ग
व विना-तरलेः ममाद इति ॥ १५ ॥

तत्र गायकेषु वादकेषु च सश्रीकेषु गन्धर्वादिषु सविधोषेण
सुश्रुतु नृत्यन्तु चा यामेव वाद्यादिसम्भतिं दर्शयन्नुक्तसौभाग्य
स्फोरयति ।

कर्णोत्पल्लालकविटङ्ककपोलघर्म-

वक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यै ॥

गोप्यः सम भगवता नचतु' स्वकेश-

स्रस्तस्रजो भ्रमरागायकरासमोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥

कर्णेति, द्वाभ्याम् ॥ कर्णोत्पल्लैश्च अलकविटङ्कै कुटिलकुन्त
लाऽलकृतैः कपोलैश्च, यर्वैः स्वेदविन्दुभिश्च वक्त्रेषु श्रीः शोभा
शासापिति रासश्रमेऽपि शोभोक्ता । ननु श्रमेऽपि कुतो नृत्यम-
स्तितिरित्याशङ्क्याह ॥ भगवता सममिति ॥ तथाच तत्सादित्य
चद्रमोऽपि ताभिर्न गणित इति भावः । यतश्च गोप्यः ॥ गोपस्य
भगवतः सवन्धव्यः । तथाच भगवति नृत्यति तदनुयायिनीनां
तासां विरामो नोचित इति भावः ॥ भगवता सममित्यनेन भ
गवन्नृत्यसम तासां नृत्यमिति कथितम् । वलयानां नूपुराणां च
घोषाः शब्दायमानाः किङ्किण्यस्तद्वृषैर्वाद्यैर्वादिभ्यै । पुनश्च भ्रमरा
एव गायका यस्यां तस्यां राससभाया नचतु' । अनेन लोकवि
लक्षणता ध्वनिता । तदानीं स्वकेशेभ्यः स्रस्ता भिगलिताः स्रभ्यो
वाभ्यस्ताः । एतेन नृत्यगतिस्तनुष्टाः स्वकेशां ताशिरःकम्प पादेषु
पुण्यसृष्टिभिश्च चक्षुरित्युत्प्रेक्षा दाक्षिता ॥ १६ ॥

गुदार्यदीपिकायाम् । ५, अध्यायः । (३३) । २५१

यथा गोम्भो नानाभिर्भ्रमैर्भगवता सह विजदूरेव भगवानपि
स्वविलासैस्ताभिः सह रेम इत्याह ।

एव परिव्वङ्गकराभिमर्ष-

स्निग्धक्षणोदामविलासह्यैः ॥

रेमे रेमेशो ब्रजसुन्दरीभिः

यथार्भक स्वप्रतिबन्धविभ्रम ॥ १७ ॥

एवमिति ॥ रमाया ईशः पतिरपि ब्रजसुन्दरीभिरेव रेमे, न तथे-
ति रमातोऽपि तासां प्रेमाधिक्यं सूचितम् । यद्वा, ननु माकृताभि-
स्ताभिरमाकृतौ भगवान् कथं रेम इत्याशङ्क्याक्त, रमश इति ॥ तथाच
तासु भगवदाश्रया रमा मविष्टाऽतस्तथैव भगवान् रेमे इति भावः ।
तास्तस्यां प्रवेशयोग्या इत्याशयेनाह ॥ ब्रजसुन्दरीभिरिति ॥ यद्वा
रेमेशो ब्रजसुन्दरीभिरिति पदद्वयेन रमया पराङ्गीरूपमादाय रम-
मापो भगवति द्वयोर्विलक्षणो रस जन्मभूत इति ध्वनितम् । एव
पदार्थमाह ॥ परिव्वङ्गैति ॥ आश्लेषश्च तासां करालम्भनं च त-
न्मुखादीनां सवेमावलोकनम् उदापविलासः स्तनस्पर्शादिश्च
भावच्छलकं स्मितं च तैस्तद्विलासानभिभूतस्यैव रतौ दृष्टान्तः,
यथाऽर्भक इति ॥ स्वमतिविम्बे विभ्रमं कीडा यस्यैवम् । एतेन
स्वीयमेव कलावौशलं सौम्यलावण्यमाधुर्यादिकं च तासु
सञ्चार्य ताभिः सह रेम इति दर्शितम् । यद्वा तासां रमणयोग्यतायां
दृष्टान्तः । तथाच गुणलावण्यादिनां स्वतुल्याभिः स्ववन्द्यत्वयो-
ग्याभिस्ताभिः रेमे । अत एव पुनं कृष्णवध इत्युक्तम् । यद्वा य-
था कश्चिन् मतिविम्बद्वारैव स्वतुल्याधुर्यमनुभवति तथा भगवा-
नपि तादृशस्वमेवसीद्द्वारैवेत्वेनेन व्यवच्यते । यद्वा यथाऽर्भको मुग्ध-

स्तद्वत् । तथाच तासु जेमाधीनत्वा-नीम्-यमवाश्रितवात् त्वा-
वापिष वैद्म-यमिति भावः । न नसखवात्ताभिः कथमेकस्य रमण
मित्याशङ्क्याद् ॥ स्वप्रतिबिम्ब प्रतिस्वरूपमेव बिभ्रगो भिन्नासो
यस्य स' । तथाचैकैकया मिवया सदैकैकस्वरूपः सन् रेमे इत्यर्थः ।
यद्वा परमेश्वरस्य नैवविधा लीला घटत इत्याशङ्कानिर्दणपर्यमुक्त
यथार्थक इति ॥ तथाच यथा चान्द्रीला कृतवौस्तथेमामपीति भावः ॥
यद्वा यथोक्तक्रीडादिना भगवति दोषापत्तिर्न शङ्क्या इत्याशयेनाद् ॥
खेति ॥ तथाच स्वप्रतिबिम्बभूताभिस्तःप्रतिबिम्बभूतस्य परमेश्वरस्य
क्रीडां कुर्वत का दोषवसक्तिवभावेनेति भावः । ननु तथापि कि
मर्थं तथा कृतवानिति चेत् तत्राह ॥ अर्थक इव ॥

तथाच चालकस्य कामक्रोधादिविनिर्मुक्तस्य विहारो यथा
लीलायात्, तथा भगवतोऽपि सृष्ट्यादिषदिदमपि विहरण लीला
यात् इति भावः ॥ १७ ॥

अथ रासक्रीडाविरामहेतु तासा भगवद्विलासैषाकुलेन्द्रिय
त्वमाह ।

तवङ्गसङ्गममुदाकुलेन्द्रिया

केशान् दुकूल कुचपट्टिका या ॥

नाञ्ज प्रतिव्योढुमल व्रजस्त्रियो

विस्त्रस्तमालाभरणा कुरुदह ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तस्याङ्गसङ्गं मरुता या मुद हर्षस्तया विवशे
न्द्रियाः । यत् एवमतः केशान् दुकूल कञ्चुकी च शिथिलतां य
ताम्येताभि अवसता प्रतिव्योढु यथापूर्वं धर्तुं नाल, समर्था न यशुः ।
विस्त्रस्तानि मालाभरणानि यासा ता. । ननु केशादौषधस्वे
हेतुभूतां क्रीडा लला विहाय किमिति कर्तुं यदृशा इत्याशङ्क्याद्

गुडार्थदीपिकायात् । ५ अध्यायः । (३३) । २५

प्रवृत्तिय ॥ नगरस्त्रीणां तादृश स्वभाव इति भाव । तत्रापि राज
वशोद्भवानां स्त्रीणां तथा मष्टानिर्बन्धितेति संबोधनाशय ॥ १८ ॥

कृष्णविक्रीडित वीक्ष्य मुमुक्षु खेचरस्त्रियः ॥

कामार्दिता शशाङ्कश्च सगणा विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

साक्षाद्भवता विक्रीडतीनां तासां व्याकुलेन्द्रियस्ते कि
चिन्न, देवायकृतानां तु दर्शनमात्रादेव व्याकुलता सजातेत्याश
येनाह ॥ कृष्णस्य सदान्तरूपस्य परमात्मन विक्रीडितमलौकिक
क्रीडन वीक्ष्य विशेषेणोपलभ्य कामार्दिता सख्यो देवाद्यो मु
मुक्षुः विकलचित्ता बभूवुः ॥ खेचरस्त्रिय इत्यनेन तत्पत्नीनां पुरुष
त्वाद् गुह्यलीलादशानाभावो योगमायया स्यादिति सूचितम् ।
तत्सर्वमवलोक्य शशाङ्कश्च सगणा न्यातिश्चक्रेण सर्वेण सहितः
विस्मितश्चकितहृद्योऽभवत् । अनेन चन्द्रादिग्रहणा गतिविस्मृतत्वाच्च
कालदैर्घ्यं सूचितम् । तत्रापि योगमायया सर्वोऽपेक्षया याम-
यतुष्टपातिवका या रजिनी तस्यामेव क्रीडानुकूलदैर्घ्यं सजात
मिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

अथ रासानन्तर विश्रम्य रहस्यकृता स्त्रीलायाह ।

कुर्यात्तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपियायिनः ॥

रेमे स नगर्वोस्ताभिरात्मारामोऽपि स्त्रीलया ॥ २० ॥

कुर्यात्, द्वाभ्याम् ॥ यावत्प्यो गोपाकृता तावत् तम् आत्मानं
मकटीकृत्य ताभिः सह भगवान् शृङ्गाररसलीलया रेमे । रमण
चेद् पृथक् कुर्यात्, तत्रैव वा योगमायया विरचितेषु मनीषेषु पर
स्परमहश्वेषु तदनुकूलमनेषोपयति ज्ञेयम् । अनेन, कात्यायनि
महामाये महायोगी यधीश्वरि ॐ नन्दगोपसुत देव वरि म कुत ते

नमः, इति प्रत्येक तासां प्रार्थनाया , याताऽपला वन तिष्ठ
 मयेमा रस्वथ क्षयाः ॐ इति भगवता इक्षस्व वरस्व च चरिता
 अर्पकता बोधिता ॥ १० ॥

अथ तामु भगवतः कृपातिशयमाह ।

तासामनिविहारेण श्रान्ताना वदनानि सः ॥

प्राप्तुञ्जत करुणः प्रेम्णा शतमनाङ्गपाणिना ॥२१॥

तासापिति ॥ अत्यर्थ रमणात्मकेन विहारेण, रतिविहारेणेति
 कथितं पाठः । श्रान्ताना वदनानि सः भगवान् प्राप्तुञ्जत । त
 चापि स्वइक्षकमलेन । तत्रापि शतमेन । स्पर्शमात्रेण स्वभावता
 सुल्लकरेण । तथापि कान्तोचितभेमविशेषेण । यतः करुणस्त्व
 रिश्वन इच्छुमक्षमः । पाणिनेति श्रीजनोपलेपनादिरुपलक्षणम् । त
 याच तासा परिश्रममालक्ष्य तद्विहाराभिष्टयः सन् तथा कृतवा
 नित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततः पूर्णाऽखिलमनोरथानां पुनर्मिळिताना तामा प्रहृष्टानां
 कृत्यमाह ।

गोप्य स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विङ्-

गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणम् ॥

मान दधस्य ऋषभस्य जगु कृतानि

पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदा ॥ २२ ॥

गोप्य इति ॥ स्फुरता कनककुण्डलाना कुन्तलानां च
 त्रिवधा वा गण्डश्रीस्तया सुधितेनाऽमृतायितेन सहासावलोक
 नेन च नाप्य , ऋषभस्य पःसुर्भगवतो मान पूर्जां कुर्वत्य तस्य
 कृतानि जगुर्वत ॥ पुण्यानि ॥ स्फुरदिति तन्वा, सुधितेति यनसा,

अगुरिति वाचेति त्रिविधं महर्षणमुक्तम् । पुनश्च तस्य भगवतो
नक्षत्रपथेन प्रमोदो यासां ता ॥ २२ ॥

ततो रासोत्पन्ना-ते जातमवग्रथस्तानामिव जलविहारमाह ।

ताभिर्द्युत श्रममपौहितुमङ्गसङ्ग

घृष्टस्रज स कुचकुङ्कुमरक्षिताया ॥

गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशहाः

श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतु ॥ २२ ॥

ताभिर्द्युत ॥ तासावङ्गसङ्गेन घृष्टाया महिताया कुसुमस्रजा,
अत एव तासां कुचकुङ्कुमेन रक्षिताया सम्बन्धिमि गन्धर्वपा
लिभिः । ग वर्षो घृष्टभेदे स्वाहापने खचरेऽपि चेति विश्वमकाशाद्
गायनश्रेष्ठैर्भ्रमरैरनुद्रुत स कृष्णः । भगवदङ्गसङ्गेन घृष्टस्रजा ।
अत एव स्वकुचकुङ्कुमेन रत्नपिशाद् मसृतेन रक्षितास्त्रिभुवेहा
स्ताभिर्द्युतस्तामा श्रम निराकर्तुं स्वयमपि श्रा तः मत्, वा' या
मुन जलमाविशाद् । श्रान्ततायां हेतु'-विश्रमेत् । भिन्न सेतुर्ली
लाभर्षादा येन कृतलीलोद्धृत्य इत्यर्थः । गजोऽपि विद्वानितवमत्वा
त्, श्रान्तः । गजस्यैव वेद विशेषणद्वयम् । स्वय चाभिक्रान्तलोक
चेदमर्षादि इति केचित् ॥ २३ ॥

सोऽम्भस्यल युवनिभि परिषिक्त्यमान

प्रेम्णोक्षितः बहुमतीभिरितस्ततोऽङ्ग ॥

वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीक्ष्यमानो

रमे स्वय स्वरतिरज गजन्द्रलील ॥ २४ ॥

अङ्ग हे गजन्, स खीलाविलासचतुर युवनिभि जलक्रीडां

कर्तुमनिसमर्थाभि अम्भति इतरततः सर्वतः जज्ञैः परिधिष्यमानः
 मेष्णेक्षितश्च स मेक्षणेनाम्भरापि विष्यमान । क्वचिद् मेष्णोक्षि-
 त इति पाठः । पारधिष्यमान मेष्टमवलोक्य नकर्षेण इसतीभि
 क्तदात्रीभाष्य पुष्पवर्षापरायणैर्विमानस्थितैर्द्वयादिभिः स्तूपमानः
 स्वय साधारणरूपोत्तमविग्रहो रमे । तत्र दृष्टान्तः । गजेन्द्रस्वय लीला
 पश्य । अत्रैवम्भूतरमणवासेऽप वस्तुतः स्वरतिः । स्वस्मिन्नेव
 रतिर्यस्व, न वदि । तथा तादृशरमण कुर्वतोऽपि मन्वतः स्व-
 महिम्भेवावस्थानमेवाभादति भाव । अत्र गोपीमण्डले, अम्भति
 वेत्स्ये ॥ २४ ॥

स्थलतन्त्रकीडा वर्णयिस्वा ववकीडा वर्णयति ।

ततश्च कृष्णापथन जलस्थल-
 प्रसूनगन्धानिलजुष्टरिक्ततटे ॥

अथार भृङ्गप्रमदागणाऽऽवृत्तो

यथामदच्युद् द्विरद करणुभिः ॥ २५ ॥

ततो यथोक्तकीडानन्तर च जलस्थलपुष्पाणां गन्धो यत्र
 तेन वायुना जुष्टानि दिशा तटानि अ ता यस्मिन् तादृशे यस्तुना-
 या उषवने, तीगन्धासक्तानां भृङ्गाणां लावण्यासक्तानां ममदा
 नां च गवेराहत मन् विचचार विहृतवान् । यथा गजः मदच्यु
 ततया भृङ्गगणाशन करेणुभिक्षायनस्तदन् ॥ २५ ॥

एव यथभराधिकृतरासकीडामधिपायानुक्त तस्मरन् अपरर
 विष्टु तत्रकारमतिदशान्नुपमहरति ।

एव दाशाङ्काऽऽद्युत्थिराजिता मिहा

स सरथकामाऽनुरताऽबलागण ॥

सिधेव आत्मन्यवरुद्धसौरत

सर्वा शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ २६ ॥

एवमिति ॥ सः श्रीकृष्णः अनुरक्तस्त्रीकल्पस्याः, सर्वा
 अपि शशाङ्कानुविराजिताः शरदि भवाः काव्येषु कल्पमाना ये
 रसास्तेषामश्रयभूता निशाः सेवितवान् । यद्वा, निशा इति द्विती
 या अल्प-तप्तयोगे । तथाभूतास्तु निशास्तु शरदि मसिद्धा काव्येषु
 याः कथास्ताः सिधेवे । सत्यसङ्कल्पस्य भगवतो रमणाधिकरण
 भूताः सर्वा अपि ता निशाः शशाङ्कानुविराजिता एव सम्बन्धा
 इति बोधनाय सत्यकाम इत्युक्तम् । तस्मिन्नाभिरमणे तासां नैर्-
 स्वमेव विधत्तमिति सूचनायाऽप्यल्लेष्युक्तम् । अत एवात्म-वेधावरुद्ध-
 सौरतः परमवाचुर्न तु स्थलिनो यस्याति कामविजयोक्तिः । यद्वा,
 सर्वाः द्वादशमासिकाः । हायनोऽङ्गी शरत् सया इति कौशाद्
 शरदि सप्तसरमये वा श्री हम्दावनीयकृष्णकीटाऽधिकरणीभूता
 आश्रित्य भूतभविष्यद्वर्तमानकविकृतकाव्येषु याः कथाः रसाश्च
 तेषामाश्रयभूता निशाः सिधेवे । रममाणश्च भगवानात्म-पररुद्धसौर
 तः । आत्मनि मनसि अवरुद्धा अवरुद्ध्य स्थापिता सौरता सुर
 तसम्बन्धिनो भावा विम्बोककिलकिञ्चित्त्वाद्य सत्तापमखापादयः
 बाम्बौरतुक्त्वाद्वाद्य सत्सम्बन्धेयवैवर्थाद्यः शून्यस्वर्षानाञ्छेवाद्
 यश्च येन स । यद्वा, एकत्वामेव रज यामसत्त्वतायाः स्वय क
 र्विता निशाः स्वसङ्कल्पितशशाङ्कानुविराजिता । यत सत्यसङ्क
 ल्पः । समानमप्यत् ॥ २६ ॥

भगवःकृतां रासलीलाय आकण्य सर्वसन्देहनिवृत्तये राजा
 पुन्यति ।

सस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ॥

अथतीर्णो हि भगवान्येन जगदीश्वर ॥ २७ ॥

धर्मेति ॥ परित्राणाय साधुनाय इत्युक्तत्वात् धर्मस्य सम्पत्क
स्थापनायेतरस्याऽधर्मस्य च मकर्षेण क्षमनाय भगवान् जगदी-
श्वरोऽथेन बलदेवेन सहावर्तार्णो इति मसिद्धम् । भगवानिति पदेना
अन्वया पूर्णकामस्यावतरण न पठत इति सूचयति । युक्त चैव भग-
वतो जनत्यरिपालनमिति द्योतनाय जगदीश्वर इत्युक्तम् । यद्वा,
अथेन जगदीश्वर । तदुक्त- विष्टुभ्याहमिद् कृतस्मैकाशेन स्थितो
जगदिति ॥ २७ ॥

स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्त्ताऽभिरक्षिता ॥

प्रतीपमाचरवु ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥

एवम्भूतः सः, धर्मसेतूनां तत्प्रतिपादकवेदादीनां वक्ता ।
तथापि, न केवल वक्ता किन्तु तत्कर्ता तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य निर्मा
ता च । किञ्च तदुक्ताऽऽचरणेन तद्विरुद्धादिनिराकरणेन तत्
मतिपक्षवलवधादिना च रक्षिता पालकश्च, कथं प्रतीप धर्मसेतूनां
मतिहूल परदाराभिमर्शनस्य साहसमधर्ममाचरत्वात् केवलकलञ्च
भक्षणादिवदधर्ममात्रमिच्छर्थ । न वीक्ष्येष्टितकथं यथा ज्ञातुं वाच्य
मिति चेत् तथाह ॥ हे ब्रह्मन् वेदमूर्ते सर्वज्ञ, तदाभिष्येति वा ॥ २८ ॥
नचासकामस्य भगवतो नाधर्मसस्पर्श इति चेत् तथाह ।

आसक्त्यामो यदुपति कृतवान् वै जगुप्सितम् ॥

किमभिजाय एतन्न सदाय छिन्धि सुवत ॥ २९ ॥

आसक्त्याम इति ॥ यथासकामस्तर्हि सुतरामिद् जुगुप्सितं कर्म

कृतवान् । तथाचाप्तकामस्यावतारावस्थायां यद्गुणां परमधार्मिका-
णां पश्युरेवविध कर्म निन्दतमेव । ननु किमेव परमेश्वरे दास्य
मुञ्जावयितुं महत्तोऽसीत्याशङ्क्य, नाहं तस्मिन् दोषमुञ्जावयामि,
किन्तु तदाचरणे तस्याभिवायं पृच्छामीत्याह ॥ किमिति ॥ किं
प्रथिमायाः कृतवान् एतन्नोऽस्माकं सर्वेषां सहायं विधिः । न इति
करवालनेन सञ्ज्ञयाक्रान्तता दर्शितवान् । यथा ब्रह्मचर्यादि
वृत्तैर्भवद्भिन्नतत्पतीपाचरणं न क्रियते तद्वत्तस्यापि तदकरणं यो
ननमिति सशोधनाशयः । यद्वा, हे सहायच्छेदनलक्षणमुज ॥२९॥

ईश्वराणामपि दृष्टेन धर्मव्यतिक्रमेण साहसेन च दोषाभाव
निश्चयात् परमेश्वरे कृतस्तच्छ्रुत्वानामिति कैमुत्पन्थायेन परि
द्वै सामान्यत ईश्वराणां वृत्तमाह ।

श्रीशुक उवाच ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ॥

तेज्जीयसा न दोषाय बद्धे सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥

धर्मेति ॥ ईश्वराणां मजापनी इष-द्विष्वाभिसादीनां धर्म-
व्यतिक्रम उल्लङ्घन, तथा साहस सहसा महत्तिरधर्माचरणं च
'दृष्ट', तत् तेज्जीयसा न दोषाय, मत्प्रवापाय न भवति । यथा च
द्विः सर्वभुजः सर्वभुक्त दोषावह न भवति तद्वत् ॥ ३० ॥

मन्वेव तर्हि यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेतरो जन इति 'यायादि-
रस्यापि तदनुष्ठानं दोषावह न भविष्यतीति, तत्राह ।

नैतत् समाचरेज्जातं मनसापि ह्यनीश्वर ॥

इति तद्वत्साचरन्माख्यायथा रुद्रा जुषन् विधम् ॥ ३१ ॥

नेति ॥ इतरस्तु एतन्मनसाऽपि कदाचिदपि न समाचरेत् ।

वाचा देहेन समाचरेदिति किमु वक्तव्यम् । हि यतः अनीश्वरः
देहादिपरत-नः । विपक्षे वाचकमाह ॥ मौड्यात् सामर्थ्यात्तामर्ष्य
विषेकराहित्यात्तद्वाचरन् मन् विशेषेण भावश्च । यथा वृद्धव्य
तिरिक्तो विष लुपन् भक्षयन् विनङ्कयति तद्वत् ॥ ३१ ॥

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं कश्चित् ॥

तेषां यत् स्ववचो युक्तं बुद्धिर्माँस्तत् समाचरेत् ॥ ३२ ॥

तस्मादीश्वराणां वचः सत्यं सर्वथाऽनुष्ठहनीयम् । तर्हि स
वाचारः प्रमाणमिति सप्टाधोपस्य का गतिरिति चेत् तथाह ॥
तथैवेति ॥ कश्चित् तेषामाचरितमपि तथैव ससम् । तत्किमित्यपेक्षा
यामाह ॥ तेषां यदाचरितं तेषां वचसा युक्तं तदेव बुद्धिमान् स
स्वमाचरेदन्वया निर्बुद्धिर्भवेत् । तथाच धर्मबुद्ध्या सद्भिर्षदनु
ष्ठितं तदेव प्रमाणतथोपादेयं, न सर्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु तेषां स्ववचोऽनु रूपं कुतो नाचरन्ति इत्याशङ्क्य स्व
वचसो विधिनिषेधिरूपत्वात्, तेषां च तदप्रयोज्यत्वात् स्ववचनानु
सरणमित्वाशयेनाह ।

कुशलाचरितनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ॥

विर्यये न चानर्थो निरहकारिणा प्रभो ॥ ३३ ॥

कुशलेति ॥ तथाचोक्तं भगवता- नर तस्य कृतेनाऽर्थो वाक्त
तमेह कश्चन * इति । यतस्ते निरहकारिणः । तदुक्तं-यस्य नाह
कृतो भावो बुद्धिर्ष्यस्य न लिप्यत * इति । तथाच तेषां तथा यद्वचि
रेतज्जास्तसार्थकयामिति भावः । यथा यथोक्तं न नामरूपनियम्यता
वृद्धयेषामपि नास्ति विधिनिषेधनियम्यतेति संशोभनाशया ॥ ३३ ॥

किमुत्तास्त्रिलसराणां तिर्यङ्मर्त्यदिनौकसाह ॥

गुहार्थदीपिकायाम् । ७ अध्यायः । (३३) । २६३

ईशितुश्चेदितम्यानां कुशलाकुशलान्वय ॥ ३४ ॥

तथाच यथोक्तरीत्या यदैव तदा तिर्यग्नाद्यत्त्रिलसक्यानां
नियम्यानामीशितुर्मियामकस्य सर्वकर्षणां यथायथ फलमदस्य
स्वतन्त्रस्य परमात्मना नियम्यानां कुशलाकुशलाभ्यामनयो निय-
म्यत्कारूप एव च. कुल । सर्वथा न विद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च जीवानामपि तद्व्यधिकारिणा नास्ति कर्मबन्धो यदा
परमेश्वरस्य कुलस्तत्सम्भव इत्याह ।

यत्पादपङ्कजपरागानपयवतृता

योगमभारविधिधृताऽस्तिलकर्मबन्धाः ॥

स्वैर चरन्ति मुनयाऽपि न नष्टमाना-

स्तस्येच्छ्यान्तपुप कुल एव बन्धः ॥ ३५ ॥

।।दिति ॥ यस्य भगवतः पादपङ्कजो. परागार्थां काचित्कस्य
चरेणुनां निगरीं सेवनेन श्यानादिना हृता अन्वत्र जाताऽलम्ब-
न्या यत्पादपङ्कजपरागेषु निषेवो येषां ते च ते हृताश्चेति वा ।
एवम्भूता भागवतमथानास्तथा ज्ञानयोगमभावेण विधुता निराकृता
आश्लिखकर्मणां च धो येषां ते तत्त्वज्ञा मुनयोऽपि न नष्टमानाः क-
र्मभिरवश्याना. स्वैर चिदभिवेचककर्मविधिधृताऽस्वैरिति तस्य
स्वेच्छया स्वीकृतनरदेहस्य परमेश्वरस्यैव कुतो व च । सर्वथाऽपि
तत्र नाऽऽशङ्कनीयमित्यर्थः । यद्वा, यज्ञक्ता लक्ष्यज्ञाना मुनयोऽपी-
ति क्पाकथयन् ॥ ३५ ॥

एव भाषीना परदारत्व तदभिमर्शनजनयदोष चाङ्गीकृत्य समा-
हितम् । यत्तुनस्तु नास्ति तासां परदारत्वमनो नास्ति तत्सेवाकृत-
दोषमन्धोऽपीत्याह ॥

गोपीना तत्पतीना च सर्वेषामेव देहिनाम् ॥

याऽन्तश्चरति सोऽभ्यक्ष क्रीडनेनेह देहभाक् ॥३६॥

गोपीनामिति ॥ य गोपीनां तत्पतीनां च, किञ्च, सर्वेषामेव देहिनाम् तर्जाविरूपणान्तर्प्याभिरूपेण चरति स एषाभ्यक्षस्तदेहादिभिः ता क्रीडनेन क्रीडार्थं देहभाक् शुद्धीतस्त्रीलाविग्रहो, न एव उस्मदात्मिणम् कर्मभोगाद्यर्थं देहभाक् । अतो नास्ति तत्र दोषगन्धस्य शङ्कापीति भावः ॥ ३६ ॥

न वक्ष्येव, तथापि लोकदृष्ट्या निन्दितस्य कर्मणोऽनुष्ठाने मंगलत कोऽभिप्राय इति चेत् तच्चाह ।

अनुग्रहाय भूताना मानुष देहमास्थित ॥

भजते तादृशी क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥३७॥

अनुग्रहायेति ॥ भूतानां सत्सारिणामनुग्रहाय मानुषदेहमास्थित । अतस्तादृशीः क्रीडा भजते या श्रुत्वा तत्परोः स्वक्रीदानुसन्धानपरो भवेत् । तथाच शृङ्गारसाकृष्टचेतसोत्पन्नपरिर्मुखा अपि मरुता भूत्वा उद्भूताःस्फुरित्वाभवायेण तदाचरणमिति भावः ॥३७॥

न वेव वदते भगवति तत्पतीनामधूपा कथ मोत्पत्तेत्याशङ्काह । नासूयन् खलु कृष्णाय माहितस्तस्य मायया ॥

सन्त्यमाना स्वपार्श्वस्थान् स्थान् रत्नान् दारान् ब्रजौकस ३ ।

नेने ॥ ब्रजौकसां तत्पतय कृष्णाय नासूयन् यतस्तस्य योगमायया मोहताः । ननु कोऽसौ मोहो मुख्यांरूप, किंवाऽनया भाररूप इत्यपत्तायामाह ॥ स्वस्थान् दारान् स्वपार्श्वस्थान् यन्वयानां । एतेनान्येऽपि भिक्षाचाराः स्वचोष्ठनयेन वद् तीत्याशङ्कापि निरस्ता । यथोक्तेऽर्थैरहितानामन्यथाचरणे पापिष्ठत्यायन

शूडार्थदीपिकायाम् । ५ अ वायः । (३३) । २६५

यात् । तस्माद्, न देवचरित चरेदित्युक्तत्वादेवविधा प्रवृत्तिर्न क-
स्यापि मनुष्यस्य भवतीति भावः ॥ ३८ ॥

इत पर सशयमनुचित म-पमान' त्रिभुविच श्रीशुको
रासकीदावर्णनमुपसहरति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवाऽनुमोदिता ॥

अनिच्छन्त्यो ययुर्गोभ्य स्वशृहान् भगवत्प्रिया ॥३९॥

ब्रह्मरात्रे इति ॥ ब्रह्मरात्री समाप्तान्त आर्षे । सत्पसङ्कल्प
स्य भगवत सङ्कल्पवशाद् यामचतुष्टयास्मिकायां रजन्त्या सहस्र-
युगपरिमिते यथोक्तश्रीलानिर्वाहके काले उपावृत्ते सम्पत् एकाम्
आवृत्तिं गते सति । तत्रात्र विस्मय कार्य । भगवद्योगमायया
सर्वसम्भवात् । तथाच यथा वृ दावनस्य कस्मिंश्चित् प्रदेशे अत
स्यात्तानि ब्रह्माण्डानि प्रतिष्ठितानि ब्रह्मणा दृष्टानि । यथा वा पाल्ये
स्थितस्य स्वल्पस्य स्वोदरस्वोपावर्षपरिमितानि दामानि बद्धाच
ऽबल्लोकितानि ब्रह्मीकोभि । यथा वा भगवन्मुखे चतुर्दशमुपनानि
दृष्टानि श्रीवशीद्ध्या । तथा स्वल्पदेशे श्रीदायोग्यदेशस्य स्वल्पे
काले तथोग्यकालस्य चानुभवे नास्ति किञ्चिदपि चित्रम् । ब्रह्म
रात्रेर्ब्राह्मे मुहूर्ते उपावृत्त सती यनेन वासुदेवेनाऽनुमोदिता ।
वासुदेवपदेना तस्यस्थितेन तेन तासापन्तरंगमनोयोग स्वयमेवो
त्पाद्य परिदृश्यनुमोदिता । अत एवामिच्छ त्योऽपि स्वशृहान् ययुः ।
भगवतिवैव त्रियो यानी ता । तथाच गमनागमानाभ्यां भगवत्
प्रियमेव यासा सम्पाद्यमिति भावः । यद्वा स्वशृहान् प्रति गता
अपि भगवत प्रीतिविषया एवेति भावः ॥ ३९ ॥

अथ भगवत' कामविजयकरुणसर्वलीलावतसरासकीदावर्णना
हेर्वशायोग्यवर्णनो-कृत फलप्राप्त ॥

विक्रीडित ब्रजधूमिरिव हि विष्णो
 श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयावध वर्णयेद् यः ॥
 भक्तिं परा भगवति प्रतिलभ्य काम
 हृद्रोगमाश्रयद्दिनोत्थचिरण धीर ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे रासक्रीडा
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

विक्रीडितमिति ॥ इदं मया उच्यते ब्रजधूमिविष्णोः पूर्वं
 एव क्रीडानुरूपरूपाणि मकटीकृत्य विविध क्रीडित श्रद्धामितः
 सर्वत्र कोट्यार्यमात्रकामेन भगवतेद् विक्रीडन कृतमिति विश्वास
 युक्त योऽनु तान्श्रयेन मद्यकलङ्कुरहितः शृणुयात् अनुदिन
 वा शृणुयात् । अथ तथा य कीर्तयेत् स भगवति परा प्रेमलक्ष
 णां भक्तिं प्रतिलभ्य भगवदनुग्रहादधिरेण धीरस्तत्त्ववित् सप्त ह
 द्दाम मर्दान्तर्भूत काममात्तु वीर्यमपदिनोति परित्यजति । तथाच
 सर्वानर्थानिहात्परमान दमात्ररूपपरमपुरुषार्थफलसोऽयं पञ्चा-वा
 यात्मका ग्रन्थ परमादरेण श्रोतव्यो वर्णयितव्यश्चेति भावः ॥४०॥

श्रुतिगोपाङ्गनाभिर्ष क्रीडत मत्सु मानसे ॥

वने त धनपत्याख्यो नौमि कृष्ण पगत् परत् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहमपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थश्रीपाद्
 विश्वपदचवघातमरामकुमारसूनुधनपतिधरिःकृतायां
 श्रीमद्भगवत्सुहार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे
 अष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्भागवतीय—जन्माद्यस्येत्याद्यष्टोक्तविवृति ।

रसव्याख्या ।

चित्ररत्नश्रीजगन्नाथसुधीविनिर्मिता ।

अथ कलिमलकल्लुपीकृतचित्ताना कलिपुणोत्पन्नानां जना
नामज्जसा श्रेयस्तमधिग तुकामाना तत्प्राप्तये परमपारुषिको भ-
गवान् वादरायणो भगवद्गुणवर्णनवाधान्येन परमधर्मवृत्तिपादक
श्रीमद्भागवत पुराणम्वारिष्णुस्तत्पतिपाद्य सत्प्राप्तक परमधर्म
ध्यायन् इ यत्प्रमाप्तिवचयगमनाभ्रवामन्यानुपशिक्षयन्नादौ मङ्गल-
माचरति ।

ॐ जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञस्वराद्
तेन ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरया ॥
तेजोवारिमृदा यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृदा
धात्रा स्वेन सदा निरस्तकुहक सत्य पर धीमहि ॥१॥

ॐ जन्मेति ॥ अन्वये व्यवस्था । कृतयुगे साङ्गश्रुत्याद्धर्मः
येताऽऽदिषु क्रमेण पादशो हीनत्वात् कलौ धर्मपादः सत्य-
मेवाऽन्वयिष्यते । पादास्तु— तप शौच दया सत्पामिति पादा
विबोर्तुवेति । इदानीं धर्मपादस्ते सत्य निर्धैतयेद्यत इति चात्रैव
वक्ष्यति । तप मुख्य सत्य भगवता निर्णीतम् । सत्यञ्च समदर्शन
मिति । समशब्दो ब्रह्मवचनः । निर्दोष इति सम ब्रह्मेति य भगवद्

यचनात् । तस्य चाऽतिदूष्करत्वात् तस्मात्तत्त्वेन वेदविद्भिः सस्य
 परिभाषितम् । तथाहि पराशरे । इष्टानुभूतमर्षंश्रेदिष्टानिष्टं न गृह
 ते * यथा भूतमवातो हि इत्येतत् सत्यलक्षणम् । तथा सत्यम
 तिपादकत्वात् सत्यविषयत्वात् सत्यभाषकत्वाच्च नामसङ्कीर्तनादि
 भगवद्भजनमेव सत्यम् । अतो द्वापरान्ते पुराणविभागात् कलि
 पुगो-वज्रानामेवोपकारकत्वं मुख्यमभिधेत्वं सत्यमथानन्वमेवास्य
 पुराणस्य युक्तम् । अन्येषां ज्ञानार्दीनां पुगाल्परीवाषिकारविषय
 स्वेनात्राप्युदाहरणत्वेनेदानीन्तनामां भाष्योऽनधिकारित्वाच्चातु
 पादकत्वत्वं समञ्जते । तथा अत्रैव प्रतिज्ञावाचनान्तरपर्ये, धर्मैः
 शौचिश्चक्रैतयोऽत्र परम इत्यादि । अथ च, रामेति दर्शद्वय
 मादयेण सदा स्मरन्मुक्तिमुपैति ज-तुः * कलौ पुगे कल्पममानता
 नाम-यत्र धर्मं खलु नाधिकार ॥ इरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम्
 कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिर-यथा ॥ कीर्तनादेन कुण्डलस्य
 युक्तन धः पर ब्रह्मदि-यादि । तथाच मनुः, मत्वं श्रूयात् भियं श्रूयाञ्च
 श्रूयात् मत्त्वमभिधयम् * भियश्च नाश्रुत श्रूयादेव धर्मैः सनातनः ॥
 इत्यादि च श्रुतश प्रमाणानि सन्ति । तेनेत्यं व्याख्या सम्भव
 ति । यथा- मत्वं मत्त्वात्मकं धर्मं धीयाहि ध्यायेम । तत्रैवोभय
 विधत्त-वात्मके धर्मोऽस्माकं चिच्चतुश्चिरस्तु । सत्यस्य सप्तनापि
 करण विशेषणद्वयम् । यथा, पर सर्वधर्मोऽकुरुम् । तथाच गायत्री
 भाष्ये, नास्ति सत्त्वात् परी धर्मो नाश्रुतात् पातक परम् *
 न गायत्र्याः परी मन्त्रो न द्रव कोशवात् पर इत्यादि । पुनः
 धाञ्जा ख्येन सदा निरस्तकुडकम् ॥ ख्येन धाञ्जा स्वरूपेण यथा
 वेन वा, सदा कालत्रयेऽपि निरस्तकुडकम् । निरस्तः कुडको
 यथा यास्वन् येन वा तत् । एवञ्च सप्तधित्वधिकरणविशेषणै-
 सत्यस्य धर्मत्व इच्छुट्यति ॥ ज माद्यस्य यतोऽ-वयादिति ॥ यतो

यस्य सत्त्वस्य अवयात् सवन्धाद् अस्य श्रीवासुदेवस्याऽपि जन्मादि श्रीमूर्तिमातृर्भावो, मनुष्यनाट्यञ्च, भवतीति शेषः । अनेन भगवद्दर्शनीकरणत्वं भगवत्त्वापकत्वस्यास्य सत्यस्योक्तम् । तस्य त्वि च, सत्यमेव सत्यपर विसत्त्वमित्यत्र । च तमुद्यमे । पुनः, स्वराद् ॥ स्वेन स्वयमेव राजते, न तु दम्पदेशादिमाधनेः । अनेन पूर्णत्वं सुसेव्यत्वञ्चोक्तम् । पुनः, यः सत्यात्मको धर्मं कवये स्वनिपुणाय, ब्रह्महृदा वेदरहस्येन, उपासनया सह, आदि सर्वं कारणकारणं ब्रह्म तेभ्ये प्रकाशितवान् स्वनिष्ठेभ्यः । एतेन भूत निर्देशोनाऽस्य समाप्तसिद्धत्वमुक्तम् । नाऽस्त्यत्र समाप्ताऽन्वयेणा रेतिष्ठस्वापि समाप्तत्वात् । कथम्भूतम् ॥ आदि ॥ यत् अदि मति सूरयो सुहृन्ति तत् । अनेनाऽलभ्यमापकत्वमुक्तम् ।

पुनः, इतरत् । पृथ्वीबहुवचने तासिद्ध् । इतरेषा सकामानाम् अर्थेषु मयोजनेषु धर्माऽर्थकामेषु अभिज्ञः । तदात्तत्वेन निपुणः । अनेन चतुर्धर्मप्रदत्त्वेन सर्वोपकारकत्वं सर्वसेव्यत्वञ्च दर्शितम् । पुनः यत्र यस्मिन् सत्ये सति त्रिधर्मस्वर्णानां तपः शौचदयानां सर्गो विस्तारः अमृता सख्यः । यथा तेजोवारेषुदां सर्गो विस्तारः सत्ये सत्येव आविनिमयो भवति व्यावहारिकसत्यतापञ्चो भवति तथेति दृष्टा तः । सत्याभावे तपःआदीनां दम्पदेशस्तत्त्वानर्थमापकरणाद् एव यत्तदोमित्यसवन्धत्वेन त सत्यात्मक धम्म धीमहीति शोऽव्यम् ॥ १ ॥

यद्वाऽनेन पद्येन वर्णनीयस्यास्य महापुराणस्य तद्वलक्षणत्व स्मरन्, तेषु च तत्रभिल्लक्षणैर्लक्षित श्रीवासुदेव समग्रग्रन्थगोचर भ्यापन् महलमाचरति ॥ जन्मेति ॥ तानि च द्वितीये पक्ष्य माणानि । यथा, अत्र सर्गो त्रिधर्मश्च स्थानं पोषणमृतयः मन्वन्तदेशाऽनुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ दशमस्य त्रयशुद्धार्थ

मवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनाऽर्थेन चाक्षसा इति ॥ यतः ॥ चतुर्थीस्थाने तसिद्ध । यस्मै य श्रीवासुदेव मनुकूलवित्तु ज्ञातु वा । सति शोभनेऽत्र पुराणे, आद्यस्य महदा दिकरणवर्गस्य ज म वर्ण्यते इति शेषः । तेन भूतमात्रेन्द्रियविषय ज-वसर्ग उदाहृत * इत्युक्तलक्षणः सर्गो वर्ण्यते इत्यर्थः । चेति समुच्चये । पुनः, अन्वयादितरः । अन्वयो वशविस्तारस्तस्यादि अंक्षाऽन्वयादिरतिशयेना-वयादितरः पुरुषावतारः । विसर्गो वर्ण्यते । विसर्गः पीरुषः स्पृष्ट इति । पुनः, अर्थेषु तत्तल्लोकपालनेषु मयोजनेषु अभिज्ञो निपुणस्तत्तल्लोकपालो वर्ण्यते । स्थितिर्यैकुण्ठ विजय इति । पुनः स्वराद् ॥ स्वे भक्ता राजन्तेऽनेन । स्वे राजते इति वा । स्वराद् । अनेन पोषण वर्णितम् । पोषण तदनुग्रह इति । पुनः, मक्ष वेद तज्ज-वज्ञान वाहरतीति अक्षहृत् । वासना जतिपदवाच्यं वर्णितम् । जतयः कर्मवासना इति । यत् यस्मि न सुरयो विद्वांसोऽपि सुखाति । अर्थात् सद्दर्शो भव-तरपदवा च्यो वर्ण्यते । मन्वन्तराणि सद्दर्शं इति । पुनः, वैभवंशदवतारे स्तद्वक्तैश्च तेजोऽवारि भवसि पुषोषण कर्म स्वीकृत ते च इहा वर्ण्यन्तेऽर्थात्तेषा कथा इत्यर्थः । अवतारानुचरित हरेरस्यानुवर्ति णाम * पुंसातीषाकथाः मोक्षा नान्धारुषानोपकृहिता इति । पुनः यत्र निरोधे मृदा मर्दयन्ति पीडयन्ति भूतानीति मृदो मृष्टरा ज्ञानस्तेषां यथा यथावाद्दिनिमयो विनाशो निरोधपदार्थो वर्णितः । निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सहसक्तिविरिति । यथेति पदमुभ यत्र सम्बन्धते । यत्र यस्यां मुक्तौ अथाणा गुणाना सर्गोऽमृषा वा मृषा भवति सा मुक्तिर्वर्ण्यते । मुक्तिर्हित्वाग्धया रूप स्वरूपे ण व्यवस्थितिरिति । पुनः, स्वेन धाञ्जा सदाभिरस्तकुहक मक्ष श्रीवासुदेवः । आश्रयपदार्थो वर्ण्यते । आभासश्च निरोधश्च यतश्चा

ऽभवत्सीयते * स आश्रयः पर ब्रह्म* परमात्मेति शब्दप्रते इति तत्र अ श्रीवासुदेव धीमहीति सम्ब्र व. । अस्वैव समानाधिकर णविशेषण-परमिति ॥ चतुर्भूतनवभूहोपास्येषु श्रेष्ठम् । अ्यधि करणविशेषणद्वयम् ॥ आ इति ॥ आसतेऽस्मिन् मृतानीति । आः । क्रिय तस्यास्ते रूपम् । पुनः य' श्रीवासुदेव कवये उपासकाय आदि सर्वकारण स्वरूप ब्रह्म तेने प्रकाशितवान् । एतेन वासुदेव स्मरणेनाऽस्य वाचकस्य द्वादशाक्षरमनोविवरणरूपमिदं पुराणं, तेनैव अ मन्नाक्षरसमसकर्मकल्पनञ्च मतीयते इति ॥ ९ ॥

यद्वा, न पूज्यते गुरुर्वज्र नरैस्तत्राफला क्रिया इति स्मृते, यस्य देवे परा भक्तिर्विधा देवे तथा गुराविद्यादिश्रुतेश्च भगवान् वेदव्याप्तोऽ वासुपशिक्षणम् स्वयमपि स्वगुरु श्रीनारदं नमस्वै स्तदनुस्मरणात्मकं मङ्गलमाचरति ॥ जन्मेति ॥ वः श्रीनारद', आ दिकवये श्रीवाल्मीकये, हृदा नमस्कारमात्रेणैव ब्रह्म श्रीरामस्वरूप तेने त धीमहि । अनेन स्वगुरो' परमकृपाळुता बोधिता । कथम्भू ती यः, न माद्यस्य यतोऽन्वयात् । यतो यस्य श्रीनारदस्वा-च यात् सन्तरेतस्य वणनीचत्वेनोपस्थितस्य श्रीभागवतपुराणस्य ज न्मादि । ज-म आदिर्व्यस्वास्तित्वलक्षणस्य तज्ज मादि भविष्यतीति बोधः । नित्यस्वापि श्रीभागवतस्य लोकेऽस्मिन्ममतिद्धत्वात् मादु-र्भावमानं ममो भविष्यतीत्यर्थः । स्वगुरो सर्वज्ञतामाह, पदा-भ्याम् ॥ इतरतः, अर्थेष्वभिज्ञ इति ॥ इत ज्ञान तत्र रत माज्ञा-ऽनुरागो विषयवैतभ्यदर्शनात् । ज्ञानञ्च शास्त्रीयम् । यथाह- परोक्ष-मपरोक्षञ्च ज्ञानं द्विविधमिष्यते * परोक्षमस्त्विदं मोक्षमपरोक्षं तु सुस्थिरम् ॥ हेतुवदेशमन्वञ्च परोक्षं तत्र मचक्षते । अपरोक्षं पुन केष्टादनुष्ठानात् मजायते इति । तत्र परोक्षज्ञानं दर्शितमपरोक्षमा-ह ॥ अर्थेष्वभिज्ञ इति ॥ अर्थो वस्तु परमात्मा तस्मिन्नित्यभिज्ञः ।

यथा धनुर्धरो जगो लक्ष्मणेश्वरार्थमिषुमयोग निरमभवस्य इष्य
 मिश्रो भवति, तथा श्रीनारदोऽपि महूज मसु भगवति लक्ष्मे मन
 इषुमभवस्य इदानी तथा जात इति । तज्ज्ञापक तस्य परमान द
 तामाह ॥ स्वराधिति ॥ स्वैरनिषादर्षभादिभ्य' सहाऽऽवतीति ।
 अत एव, चिन्मिष ॥ परिदान परीयतो नैमेषनिमयावपीत्यमरः ।
 निगमो निमयो विपर्यासो यस्य स । अनेनास्य सर्वदाऽऽहृषा
 बन्धानमुक्तम् । एतदेव स्फोटयति ॥ यत्र यस्मिन् श्रीनारदे त्रि
 सरो मृषा त्रयाणां जाग्रदाशीनां तर्ग स्वभावो मृषा । तदा स
 माहितत्वात् । यच्छब्दानां तदा(१) सम्भवः । त पर भगवज्जकेषु
 श्रेष्ठ सत्त्वेऽभिनिविष्टत्वाच्च सत्य भीमहि । निर्गुणस्य ब्रह्मणो
 रामस्वरूपत्वाच्च त विशिनष्टि ॥ यथा येन श्रीरामस्वरूपेण ब्रह्म
 णा सदा मर्षयतीति सृष्टो रात्रणादपो राक्षसास्तेषां तेजोऽवारि
 रवीकृत नाशित वा । ननु तादृशानां नाशायेच्छामाभमेवाल कि
 मिति माकृगसृष्टेन रूपणेत्यत्राह ॥ धाम्ना स्वेन सदा निरस्त
 कुहकम् ॥ स्वेन धाम्ना श्रीरामविग्रहेण सदा साधूनाम् । आ
 सत्यशु निरस्त कुहको येन तत् । एतेन, परित्राणाय साधूनां
 विनाशाय च दुष्कृताम् क धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे
 इति स्वमतिज्ञा निष्पादिता । कथम्भूतास्ते ॥ सुखन्ति यत्सूरय ॥
 यत् तेषु सत्सु सत्सु सूरयो विवेकिनोऽपि मुनयो सुखन्ति । व
 र्तेमाननिर्देशोनाद्यापि तत्तुल्ये राजसतामसस्वभावेर्मुह्यतीति मत्पक्ष
 ज्ञापितम् । अत एव तादृशस्य श्रीरामचन्द्रस्य नामकर्मोऽऽङ्ग
 कीर्तनैरथापि ते नश्यन्तीति ॥ ३ ॥

यद्वाऽनेन पद्येन सर्वेषां भगवज्जगवदीयानां पदार्थानां स्व
 रूप नमस्तुर्वन्त वक्तव्यत्वेन च हृदि भ्यायन् महलमाचरति ॥

ज मेति ॥ यतो वाभ्यां देवकीवसुदेवाभ्यां यत्र येषु च स्थानेषु
 मधुरागोकुलवृन्दावनद्वारकादिसङ्गेषु, अस्य सर्वैकार्थकाग्यात्म
 कस्यासत्पदस्वरूपस्य । यद्वा, अकारो वासुदेवः स्वादित्येकाक्षरा
 त्, श्रीवासुदेवस्य वस्तुतो ज मादिभू-पस्यापि ज-मादि अभू-
 दिति दोषः । आदिशब्देन उद्भिस्थितिपालयकौमारादिस्वर्गावोह
 णा-ता लीला गृह्यते । अत्रु पश्चाज्ज मान तर यश्च श्रीवासुदेवो
 यन्मिथुन नन्द्यशोदारूपस्य । अगात् अगपत् । गज च वासु
 लीलासु खेन धाम्ना तत्तदधिकारिषु अपिकारतारतम्यत क
 चिच्चिर्गुणसन्निधान दक इव दोहस्येन, कथित कोटिक दर्पदप
 परिमर्दतसु दरेण श्रीविग्रहेण ब्रह्म ब्रह्मानन्द तेने । तत्र ताञ्च
 भीमहीति सर्वेषां यच्छब्दानां लिङ्गगम ययेन तदा सम्ब ध ।
 आनन्द विशिनष्टि ॥ सदा निरस्नकुङ्कुम् ॥ सता कृष्णलीला
 कथादिवराणात् । आ सम्बद्धानेरस्त कुहकमज्ञान येन तत् । तथा
 सत्यविषयत्वात् सत्यभावकत्वाच्च सत्यम् । पर सर्वसुखाश्रयम् ।
 यदपेक्षया यस्य सुखस्य समत्वमधिकत्वञ्च नास्तीत्यर्थ । अन
 एव तदा तेषां तिसर्गस्त्रिविधो भूतेन्द्रियदेवतारूप सता, सृषा
 मिथ्याऽभूत् । देहेन्द्रियाभ्यासाभावेन सदा सताहितत्वात् । के
 पाश्चित्तु अमृषा सत्य वाऽभूत् ।

ताश्च लीला क्रमेण निर्दिशति ॥ य श्रीकृष्णइतरेषां बहिर्मुख
 णा पूतनादीनामपि, अर्थेषु यथाधिकार योगयोसलक्षणसु अ-विज्ञो
 निपुण स्वय सम्पादक इत्यनेन राजसतामसदेत्याम्निपुमारक्ष
 षणलीला, परमदयालुता च निरूपिता । पुन , स्वरात् ॥ स्वाश्च स्वे
 च स्वे एकदोष । तै स्तै यत्पवत्पपालगोपालयादवकौरवाद्-
 धि , गोगोपीयादवीकौरवीमभूतिभिश्च कौमाराद्यवस्थासु यथोप
 योग यथावसर राजने इति स्वराच्च । तेन सत्वात्पुत्र इत्येव सर्वो

वास्यत्वञ्च स्वस्य दर्शितम् । विशेषतो ब्रह्मनोद्गमस्त्रीस्त्रीमाह ॥ कथ
 मे कथं ब्रह्माणमान दधितुम् आदि स्वरूप प्रपञ्चाश्रित प्रपञ्च-
 वाश्रितञ्च तेने अदर्शयत् । अनेन, सर्वं विष्णुमय जगत्, नेह
 नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यर्थो दर्शित । ननु किमाद्य एवम-
 तिरहस्य स्वरूपम् अदर्शयत्, तमाशयमाह ॥ अनुष्ठान्ति सूर्य
 इति ॥ सर्वं स्रष्टिद् ब्रह्मत्पनया श्रुत्या मत्पक्षममाणासिद्धस्य
 मयश्चस्य वाधेन सर्वत्राऽलण्डब्रह्मज्ञानस्यातिकुर्येऽन्ताद् सूर्यो
 विद्वाप्तोऽपि मुह्यन्ति । तादृशदर्शने असम्भाषनाविपरीतभाषना
 दिभिर्प्राक्कृत्वा भवति । अनया स्त्रीलया श्रुत्युदाहरणरूपया तु
 अनुष्ठान्ति । अ इत्यव्यय निषेधे । लिङ्गर्थो लङ् लकारब्रह्मन्दसः ।
 तेन सूर्यो न मुह्येसुरिति सम्भावयितु तथाऽदर्शयदिति । तदपि
 हृदा मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव, न बहुमयत्नैरिति । विशेषतो रास
 स्त्रीस्त्रीमाह ॥ यत्र तेजोवारिमृदा यथा विनिमयो जातः । यत्र
 रासस्त्रीलायामनन्तान-तमूर्ते स्वस्य तथा श्रीमतीनां गोपीनाञ्च
 चापकृतक-दर्पकदम्बहृत्पिरतरमरीचिनयन्तुम्बितचारुमुखच-इह व
 चाद्रिकासुपनाभिस्तेजसां सकलकलाभरादीनां व्योतिर्गणानां व
 काशकानामपि प्रकाश्यभाव तेने । तेन, न यत्र सूर्यो भाति न
 चाद्भारक नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः * तमेव भास्तव
 जुधाति सर्वं तस्य भासा सर्वेऽपि विभातीत्यादिश्रुत्यर्थो दर्शित
 त । तथा भिज्वेषुकलरयेण वारिमृदा वारिणो यमुनाजलस्य
 सदा स्वत मसरणस्य भावस्य सत्त्वत्वेन ब्रह्मावत्त्व कठिनत्व निश्च
 लत्व, तथा मृदा मृद्धेदाना गोवर्द्धनतरुवृत्ताना स्थानराणामचेत
 सामपि द्वन्द्वुलकादिना जडमनेतनधर्मत्वञ्च तेने । अनेन कर्तृमक
 र्त्तुं यथाकर्तुं समर्थत्वस्येश्वरत्वस्य सूचनेन स्वयत्कानां सर्वथा स
 र्वाधीष्टसाधकत्व र्पञ्चितम् ॥ ४ ॥

यद्वा, अष्टादशसहस्रश्लोकात्मक श्रीमद्भागवतमाहात्म्यं यो
 तयन् मन्त्रदेवतयोश्चाभेदमुपदिशन् भगवान् कृष्णद्वैपायन श्री
 मद्भागवतवेन भ्यापन् महत्त्वमाचरति ॥ ज मेति ॥ यत् श्रीमद्भा
 गवत यन् पुरुषस्य ज मादि अस्य = निरस्य ब्रह्मस्वरूप तेने ।
 ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुते । तद्धीमहीति सम्बन्ध । यतते
 इति यत् तस्य यतः ययत्र कुर्वतः स्वनिष्ठस्येत्वर्थः । ययत्रो नाम,
 आत्मा वाऽरे इष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति
 श्रौतः । तत्र अवयव तु, उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलत्वं च
 अर्थवादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये इत्युक्तपट्टलिङ्गैः समग्र
 प्र-पक्ष तात्पर्यविधारणम् । मननञ्च, अवस्थावधारितेऽप्यर्थे रज
 स्तपोभ्यां मासस्पासम्भाषनाविपरीतभावनादेस्तत्तदुक्तपुक्तिभि
 निरासः । निदिध्यासन तु, सशयादिशू यस्य शास्त्रार्थस्याविच्छिन्न
 धारामवाहेनाऽनुचि तनमिति । अस्पेत्यत्र अनुधातोः क्तावत्य
 यस्य समास विनाऽपि ल्यवादेशोऽस्ति दस' । आदोति ब्रह्मविज्ञे
 यणम् । अनेनैव सारुयाभिमता, बहुभावविकारा निरस्ताः । चे-
 ति सप्तम्ये । पुनः यत्पदोक्तस्य श्रीभागवतस्य सर्वशास्त्रेभ्यः
 सर्वथा श्रेष्ठत्वमतिपादकानि समानाधिकरणानि बहुविशेषणानि ।
 यथा- अ यथाद्, इतरत्, अर्थेष्वभिज्ञ', स्वराद्, धात्रा स्वेन स
 दा निरस्तकुहक, सख परम् इति । तत्र, अ-वयः = सन्ततिः ।
 स ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनाववावित्यमर । सा हि द्विधा ।
 पुत्रपौत्रादिरूपा, शिष्यमाशिष्यादिरूपा च । अ वयेन शिष्यादि
 सन्तत्या अत्यते गम्यते प्राप्यते वा इत्यम्बवात् । यद्वा अनु मति
 पदम् अथ श्रुभाऽदृष्ट धर्मादिजनकम् आतयति प्रापयतीति अ न
 याद् । यद्वा, अ-पयवनादितत्सारसम्ब-धम् अन्तीति अन्वयात्,
 ससारनिवर्तकमित्यर्थः ॥ इतरत् इति ॥ इत् ज्ञान राति दद्यातीति

इतर, मथमैकवचने तसिद्ध । अनेन सप्तारनिवर्तकत्वमुपपादितम् ।
यद्वा, अन्वयादितरत इत्येकमेव पदम् । तत्र पञ्चैव विशेषणानि । अथ
यत्ने अन्वयस्य सप्तारसम्बन्धस्य आदि मूलाज्ञान, तत्र तरतः तर्तुका
मस्येति बहुवचनम् । यत इत्यस्य विशेषणम् । पुनः, अर्थेष्वभिज्ञः
स्वराट् इति पदद्वयम् । अर्थेषु प्रकरणाऽभिधेयेषु ये अभिज्ञा व
क्तुत्तया तात्पर्यावधारणचतुरास्तेषु स्वेन स्वरूपेण राजते इति ।
यद्वा, एकमेव पदम् । अत्र अर्थोऽवधारित वस्तु परमात्मन् । तस्मि
न्निष्ठाभिज्ञास्तद्व्यसाधने दक्षास्तेषु स्वराट् । तदुक्त कठोपनिष
दि- आत्मानं रश्मिं विद्धीत्यादिना । अत्रापि वक्ष्यति-आहुः
वारीर रश्मिभिर्दृष्याणि ह्यानभीपून् मन इन्द्रियेशथ ॐ वरमांनि
मात्रा विवर्णा च सूत सन्व बृहद्-पुरमीशस्रष्टम् ॥ अर्धं दशमा
णमधर्मधर्मो चक्रेऽभिमान रश्मि च जीवथ । धनुर्हि तस्य मणव
पठति तार तु जीव परमेव लक्ष्यमिति ॥ श्रीभागवतस्वरूप
श्च गौरीतन्त्रे श्रीशिवेनोक्तम् - मथमथ द्वितीयश्च चरणौ द्वौ म
कीर्तितौ ॥ तृतीयश्च चतुर्थश्च द्वायूक् सप्तुदीरितौ ॥ पञ्चमो
नाभिदेशश्च षष्ठो हृदयमेव च । सप्तमश्चाष्टमश्चैव बाहू द्वौ परि
कीर्तितौ ॥ नवमः स्कन्धदेशः स्यादशमो मुखमुच्यते । एका
दशो भालतट द्वादशस्तु शिखोच्यते ॥ एव सर्वं भागवत श्रीहरे
र्मुनिरुच्यते । रसिकास्तद्विज्ञानन्ति नान्येवा वदन्त इति ॥ यद्वा
तत्स्वरूपमत्रैव वक्ष्यति । यथा, कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञाना
दिभि सह ॥ कलौ नष्टदशामेव पुराणार्कोऽधुनोदित इति । अ
थेदं तत्रम् । त्रिलोकितमिरहर्ताऽर्को हि त्रिलोकया एव, बाह्यमेव,
दिनेच्छेव, साधोपमेव, आतिरोहितमेव तपो इन्ति, न सदा सर्वतः ।
अथ तु श्रीमद्भागवताऽर्को महत्पावन-तान्तस्य लोकस्वाऽऽभ्य तर
तिरोहितवधि तमः सर्वदा सर्वप्रकारेण निःशेषमेव हन्तीति द्विती

याकींद्यो विफल इत्यपि वाऽऽशङ्कनीयमिति ।

अस्यार्कंरूपकत्वमित्थमनुसन्धेयम् । गगनमण्डलस्थो हि सूर्यो, द्वादशात्माशीघ्रमन्दसमगतिभिश्चलन् लघुदीर्घतमदिनानि मकटपत्रं परसु ऋतुषु रसविशेषान् शीतोष्णार्दीननुभावयति तथा श्रीमद्भागवताकींऽपि द्वादशस्कन्धाऽऽत्मा कर्मज्ञानोपासनागतिभिश्चरन् भोगमाश्रमेमपक्तिसुखानि मकाशयन् परसु ज्ञानेन्द्रियेषु लोकोत्तरान् रसविशेषाननुभावयतीति । पुन, धाम्ना स्वेन मुदा निरस्तकुहकम् ॥ स्वेन धाम्ना स्वरूपेण तपनतपनरूपामहि भुजगुरलीभरवासुदेवरूपेण उक्ताकीरूपेण वा सतां स्वनिष्ठानाम् आ सम्पन् निरस्त कुहक येन तत् । पुन- सत्य सत्यविषयत्वात् । पुन परम् । उक्तमुक्त्या सर्वशास्त्रोत्तरम् । अथ भाव । भगवान् वेदव्याप्तौ द्वापरान्ते वेदेतिहाससप्तदशपुराणानि विभज्य विचार्यापि आत्ममसाद्मलभमानस्तत्र तत्रापरित्यज्यन् परमकारुणिकतया सर्वेभ्यो वेदेतिहासपुराणादिभ्यः सार सार समुद्भूतवाचिकारिजनचित्तवसादायैतत्पुराणञ्चकार । प्रथमस्कन्धे प्रथमाध्याय ऋषीणां व्रतः । त्वया सल्लु पुराणानीत्यारभ्य, अत साधोऽत्र यत् सार समुद्भूत्य मनीषया * ऋदि न अदधानानां येनाऽऽत्मा ह्युपसीदतीत्यादिः । दशमस्कन्धे, इत्येषसमाम्नायपुराणोपनिषदसः * समुद्भूत इत्याद्यभ्यासश्च । सर्ववेदान्तसार हि श्रीभागवतमिष्यते * इत्युपसंहारश्लेषमेवाऽर्थमावेदयतीति । ननु, तेने इति भूतनिर्देशेन इदानीन्तनेषु स्वरूपे न प्रकाशयतीत्येषावगम्यते । तस्माद् ॥ मुह्यन्ति यत्सूरय इति ॥ ये ज्ञास्यकुशला, सूरयो हृदा नमनेन । वपलक्षणमेतच्छ्रवणादीनाम् । श्रवणादिभक्तिरसावेशेन मुह्यन्ति रसविवशा भवन्तीति वर्तमानानर्हेशेन तेषाञ्च सदैव तनोतीत्याक्षिप्यते इति । रसविवशात्स्वच्छालङ्कारविद्भिः सात्त्विकगुण-

त्वेनोक्तम् । यथा, स्वेदस्तम्भोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः *
 वैवर्ण्यवशु मलय इत्यष्टौ सन्निवका मता इति । अत्रापि च- यदा
 विकारो नेत्रे जल गात्ररुहेषु हर्ष इति । गौरीतन्त्रे च, रसिकास्त
 द्विजानन्ति, नान्येषां पद्मत्र हि * इति । पुनः कथम्भूतम् ॥
 यत्र विसर्गो मृषा इति ॥ यत्र यस्मिन् भागवते विचारिते इति
 शेषः । तिष्ठणामयस्थानां जाग्रदादीनां सर्गः स्वभावो विश्वादि
 मृषा भवति । तुरीयस्यैव सत्यत्वात् । यद्वा, ज्ञानार्थां कायिकादीनां
 कर्मणां सर्गस्त्वानः सम्न्यासो मृषा भवति । तेषामपि भगवद्-
 पितृत्वेन भक्तिद्वारा तत्त्वज्ञानपर्यवसायित्वात् । वासुदेवे भ
 गवति भक्तियोगः प्रयोजितः * जनयत्याशु वैराग्य ज्ञानश्च यद्
 ऽर्हैतुकमिति वचनात् । यद्वा, ज्ञानार्थां ब्रह्मादीनां भेदयुक्तानां सर्गो
 निश्चयो मृषा भवति । ब्रह्मैक्यविकारयोनीयाधिकभेदस्वावास्तव-
 त्वात् । यद्वा ज्ञानार्थां गुणानां सर्गः सृष्टिः । सर्वोऽपि प्रपञ्चो
 मृषा भवति । अज्ञानकार्यस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाद् रज्जुसर्पवदिति ।
 अत्र दृष्टान्तः ॥ कथये तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इति ॥ क
 थये कवेः, तदर्थं वा । कविरज सांख्यदिशास्त्रज्ञः । विनिमयो
 ऽन्यस्मिन्नन्यमतीतिः । तेनाऽयमर्थः । तेजसो महायुतभेदस्य वि-
 निमयो ग्रहनक्षत्रदीपादिः । वारिणो विनिमयो केनोपलुतवारिदि' ।
 मृदो विनिमयो नमदृक्षादिः । ते तु अतिमूढस्य वस्तुतस्तत्त्वा-तर-
 तथा प्रतीयन्ते । कवेस्तु कार्यकारणभावेन कारणतयैव प्रतीयन्ते ।
 यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं शूरावय विज्ञात भवति । वाचारम्भ
 ण विकारो नाशयेय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेः । कार्यकारण
 ब्रह्मैक्यमर्शन पठन्तुवद् * इतिस्मृतेश्च । तथा श्रीमद्भागवते वि-
 चारिते सर्वाण्यपि कार्यकारणानि परमकारणतया प्रतीयंते इति ।
 नेह नानास्ति किञ्चन, सर्वं स्रष्टिवद् ब्रह्मेत्यादि । तथा सर्वं

विष्णुमय जगत्, सकलविद्महश्च वासुदेवः, वासुदेवः सर्वमिति न महात्मा सुदुर्लभ इत्यादिश्रुतिस्मृतिसाराधर्म्यैवाऽत्र मतिपादनात् । इभ्य कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च * वासुदेवात् परो ब्रह्मन्चाम्योऽर्थोऽस्ति तन्नवत इत्यादिष्विति ॥ ५ ॥

यद्वा, यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मावसरः * तत्राहुरवधोपेत तद्भागवतमिष्यते इति मत्स्यपुराणात् । तथा, ग्रन्थोऽष्टा दशासाहस्रो द्वादशास्कन्धसम्मितः * इयत्रीवमहाविद्या यत्र लक्षणवक्ष्याता । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वैभागवत विवृणोति वामनपुराणात् । गायत्रीभाष्यरूपोऽयं द्वादशास्कन्धसमुत्तः * ग्रन्थोऽष्टादशासाहस्र* श्रीमद्भागवताभिध इति गीरीत*शास्त्रस्य पुराणस्य गायत्रीभाष्यरूपस्य, वायुपुराणस्य च मती यते । तत्र गायत्रीभाष्य नाम तद्विवरणम् । तत्र जीवधरेण्योः श्रद्धातत्त्वस्यदयोरेकत्वेनोपपादनम् । पक्षे ऋष कल्पवाणतम तत्रे पश्यामि, योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मीति श्रुतेः । तत्र श्रीमद्भिः सर्वज्ञैः स्वामिपादैः सुविस्तर समग्रग्रन्थेनोपपादितम् । गायत्र्यारम्भस्तु, धीमहीति पदेनैव गायत्र्याः मारम्भेण च गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दक्षितमित्युक्तं, न त्वानुपूर्व्येण । अत्र एवेदानीं जन्मायस्वेति पक्षेन गायत्र्यर्थो निरूप्यते । तथाहदुर्भिक्षोपपन्नया चास्मिन्नेव पक्षे सामान्यतो भाष्यरूपत्वञ्चोपपादितं ज्ञेयमिति । तत्र गायत्र्यारम्भो नाम, तत्र सवितुर्वरेण्यमितिमन्त्रेणैवारम्भ इति चम् । पुराणस्य वेदविवरणरूपत्वात् गायत्र्यर्थमतिपादकश्लोकेनाऽऽरम्भ एव गायत्र्यारम्भो विवक्षितो, न तु गायत्रीस्वरूपेण । तथा सति श्रुतिस्मृत्योर्भेदात् मतीतिरिति । तदुक्तं स्मृतौ । पुराण धर्मशास्त्रश्च वेदार्थवारहृणमिति । श्रवणाच्छ्रुतिरित्याहुः स्मरणात् स्मृतिरुच्यते इत्यादि । श्रुतेरिचार्थं स्मृतिर-वगच्छदिति शिष्टोक्तेभ्य । तत्रादौ गायत्री यथा,

सत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयादिति ।
 अस्या अर्थस्तु, तद् तस्य प्रसिद्धस्य देवस्य दिवि द्योतमानस्य
 सवितुर्विश्वस्यस्यकर्तृर्षो भर्गोऽज्ञानादिद्वैततृणमर्जको मण्डलस्यः
 पुण्यविशेषस्तेषोःकपो नोऽस्माक जीवानां धियो धीवृत्ती, मचो
 दयात् इहाइष्टफलजनकेषु कर्मसु भेरयति त वरेण्य वरणीय स
 र्वोत्तम पुरुषम् आत्मत्वेन धीमहि ध्यायेम इत्याशासा ॥
 वस्तुतस्तु सवितुर्वरेण्येत्यत्र उपचारे पट्टी, राट्टीः शिर इत्येव
 त् । तेन च स प्रसिद्ध सविता देवो भर्गः, सर्वानर्धमर्जको नो
 ऽस्माक धियः, मचोदयात् त वरेण्य धीमहीत्येष मतिधातीति मनसि
 निधाय भगवान् कृष्णद्वैपायनो मङ्गलाचरति ॥ ज माद्यस्येति ॥
 यत् यस्मात् सवितुरस्य विश्वस्य जन्मादि भवतीति शेषा, तस्य तेजो
 भर्गो धीमहीति सम्भवः । यच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकत्वात् सवितु
 समर्पकत्वं युक्तमेव भर्गोपदस्य मर्जनकर्तृत्वाद्युक्तमेव तेजोवाच्यत्व
 मिति । तथोक्त योगिपाङ्गवस्येन । सविता सर्वभूतानां सर्वभा
 वान् प्रसूयते * सवनात् पवनाद्यैव सवितेऽप्युच्यते हि साः ॥ १ ॥
 अस्मा वाके भवेद्भ्रातृर्यस्मात् याचयते ह्यती । भ्राजते दीप्यते
 यस्माज्जगन्मान्ते हरत्पाधि ॥ कालाधिक्यमास्थाय सप्तार्चिः सप्त
 र्भिभिः । भ्राजयन्प्रत्स्वरूपेण तस्माद्भर्गः स उच्यते । तथा च, भेति
 धीपयते लोकान् रेति रक्षयते यजाः * ग इत्यागच्छत्यजस्य भ
 गवान् भर्ग उच्यते इति । यच्छब्देनोक्तस्य सवितुर्विश्वस्य स्वरा
 ङ्गिति । स्व स्वर्गे आसम्पद्यतीति स्वराट् । यद्वा स्वेन असाधार
 णस्वरूपेण राजते इति स्वराट् । अनेन देवपद व्याख्यातम् ।
 यद्वाद् योगिपाङ्गवस्यः । दीप्यते प्रीक्यते यस्माद्भोचते द्योतते
 दिवा * तस्मादेव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैरिति । चः समु
 च्यत । पुनः कथमभूतः सविता ॥ अरिसूदा हृदायः ॥ अरिभिः

क्रामादिभिः परिधी इयैर्वा मृग ते पीड्य ते इति अरिसृदो बुद्ध्या
 दिपरत वा जीषास्तेषा हृदाय' । हृत् अ त करणम् । आशयति
 हृदाहृदार्थकर्मसु भेरयतीति हृदाय । एतेन परद्रव्येन, धियो यो ना
 मचोदयादिति पदचतुष्टय व्याख्यातम् । यथाऽऽह स एव ।। च त
 यामो नय भर्ग धियो यो न मचोदयात् * धर्मार्थकामाद्येषु बु
 द्धिभृती पुन पुनारिति ॥ धीमहीति स्वरूपमेवोक्तम् । यच्छब्देनैव
 तच्छब्द आक्षिप्यते । यथाह स एव, यच्छब्देनैव तच्छब्दो यो
 द्रव्य सतत बुधै * उदाहृते तु तच्छब्दे यच्छब्द व्यावृदाहृत् इति ।
 तेजसो विशेषण परमिति ॥ पर मवाशयमित्यर्थ । एतेन वरेण्य
 पद व्याख्यातम् । एवमेविरुक्तपरै सर्वो नायव्यर्था व्याख्यात ।
 अवशिष्टानि पदानि भाष्यरूपत्वमतिपादनाय यथामुपमयविशेषण
 तथा योजयानि । यथा तेजसोऽऽ यादितेजोव्यावर्तनाय वरेण्यत्व
 मतिपादनाय च चत्वारि विशेषणानि— आदीति, यथा विनिमयो
 यत्र विसर्गो भूषेति, धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति, सत्य
 मिति च । तत्र आदिपदेन, तमेव भा-तमनुभाति मय तस्य धाम्ना
 सर्वमिद विभातीति श्रुते, सर्वतेजसा तेजस्त्वेन वरेण्यत्व सिद्धम् ।
 एव यत्र, यस्मिन् तेजसि भूयाऽपि विसर्गो जयाणा मायाशुणाना
 सर्गो भूतो इत्येवतादिरूपो, यथा यथावदेव, वा एवार्थे । विनिमय
 सत्यरूपा म्पवहारधर्मा भातीति शेष । तत् सत्यतया भूया
 सर्गोऽपि रज्जुसर्पैषदधिष्ठानसत्तयेव सद्गन् मतीयत इत्यर्थे । अ
 सङ्गो ऋष पुरुष इति श्रुतेः । मासुविसर्गसम्भ य वारयति ॥ धाम्ना
 स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति ॥ सदा कालत्रयेऽपि स्वेन महमव
 निरस्त कुहक सद्गदोषो येन तत् । अत एव, सत्य सर्पक्षमस्य
 अधिष्ठानावधिस्वाभ्यां रज्जुसत् । कालत्रयस्यापि पूर्णमित्यर्थे । पुन
 यत् इत्यस्य सत्तिसर्पकर्मस्य अ वेनव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वाय

वादकं विशेषणम् ॥ अन्वयादितरत इति ॥ अन्वीयते नामरूपा
 भवाम्भ्यतया प्रतीयते इत्यन्वय कार्त्तव्यं तस्मात् । इतरतश्च का
 र्त्तव्यदन्वयस्याच्च यथा वृद्धेव नामरूपाभ्यां घटशरावाहितया मती
 यते तेभ्यो भिक्षा च तथा । अनेन सर्वात्मकत्व सिद्धम् । तत्र सां
 ख्यादिष्वत प्रधानस्य सर्वात्मकत्व वारणम् विशिनष्टि ॥ अमुष्मिन्
 यद् सूरयः कवये ब्रह्म तेने इति पशुभिः पशैः । यदित्यन्वयम् ।
 ये सूरयो विवेकिनः, कवये, कौति वेद् याज्ञवल्क्यादिभ्यो वा ।
 कस्य ब्रह्मणो विः पशतीति सङ्केत नाम, कावेईसः, तस्मै । त मसा
 द्पितृषु । अमुष्मिन् न ममत्ता भवन्ति, तेषां ब्रह्मस्वरूपभूत ज्ञान
 तेने तनोतीत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भविशेषणम्— अर्थेष्वभिह्नः ॥ अर्थेषु
 भक्तानां तत्तत्प्रयोजनेषु अभित्तः सर्वमुपाय जानातीति अभिह्नः ।
 अपम्याषः । ये भक्ता यन्वर्थेषु धर्मोद्दिषु तत्तन्निमित्त भवन्तो न
 मुष्मिन् तौस्तु सर्वाद् स्वय सर्वज्ञो भगवान् विवेकिनो विषाण
 अर्थोद्यर्थैस्तज्जोगावसरे तेषामर्थेष्वनर्थानुसन्धानेन वैराग्यमुत्पाद्य
 स्वरूप वदातीति परमकृपास्तुःवसर्वज्ञत्वजदविकल्पणत्वसम्बन्धित्वा
 मित्वादि सम्पादितम् । यः सर्वज्ञः सर्ववित्, सूर्य आत्मा जगत्
 स्तस्युपमा, तच्छब्दवैवाहित पुरस्ताच्छुक्रमुचरत, परोरजः सवितु-
 र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेद् जजान • सुरेतसाद् पुनराविश्य
 चष्टे इत्युद्यथा तृपद्विकिरामिम इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

बाहुदेवमसादेन वासुदेवमसादिनी ॥

कृता कृपालवेनेर्षा समीक्षन्ता कृपालव ॥ १ ॥

मोदन्ते पितरः मायोऽवर्द्धैर्बालकचापितैः ॥

इति साहसमास्थाय कृतेषु कृष्णतुष्टये ॥ २ ॥

श्रीजगन्नाथनाथेन श्रीजगन्नाथधर्मिणा ॥

ज मायस्वेतिपत्रस्य रसन्धारुया कृता मुदा ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवतीय-जन्माद्यर्थोत्पाद्यश्रीकविहृति

रसन्धारुयासनाख्या सप्तमो ॥

